

МОЛОДОЙ УЧЁНЫЙ

ISSN 2072-0297

МЕЖДУНАРОДНЫЙ НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ

СПЕЦВЫПУСК

МЕЖДУНАРОДНЫЙ
КАЗАХСКО-ТУРЕЦКИЙ
УНИВЕРСИТЕТ ИМЕНИ Х. А. ЯССАВИ

Является приложением к научному журналу
«Молодой ученый» № 10 (248)

16+

10.1
2019

Молодой ученый

Международный научный журнал

№ 10.1 (248.1) / 2019

Издается с декабря 2008 г.

Выходит еженедельно

СПЕЦВЫПУСК. МЕЖДУНАРОДНЫЙ КАЗАХСКО-ТУРЕЦКИЙ УНИВЕРСИТЕТ ИМЕНИ Х. А. ЯССАВИ

Главный редактор: Ахметов Ильдар Геннадьевич, кандидат технических наук

Редакционная коллегия:

Ахметова Мария Николаевна, доктор педагогических наук

Иванова Юлия Валентиновна, доктор философских наук

Каленский Александр Васильевич, доктор физико-математических наук

Куташов Вячеслав Анатольевич, доктор медицинских наук

Лактионов Константин Станиславович, доктор биологических наук

Сараева Надежда Михайловна, доктор психологических наук

Абдрасилов Турганбай Курманбаевич, доктор философии (PhD) по философским наукам (Казахстан)

Авдеюк Оксана Алексеевна, кандидат технических наук

Айдаров Оразхан Турсункожаевич, кандидат географических наук (Казахстан)

Алиева Тарана Ибрагим кызы, кандидат химических наук (Азербайджан)

Ахметова Валерия Валерьевна, кандидат медицинских наук

Брезгин Вячеслав Сергеевич, кандидат экономических наук

Данилов Олег Евгеньевич, кандидат педагогических наук

Дёмин Александр Викторович, кандидат биологических наук

Дядюн Кристина Владимировна, кандидат юридических наук

Желнова Кристина Владимировна, кандидат экономических наук

Жуйкова Тамара Павловна, кандидат педагогических наук

Жураев Хусниддин Олтинбоевич, кандидат педагогических наук (Узбекистан)

Игнатова Мария Александровна, кандидат искусствоведения

Искаков Руслан Маратбекович, кандидат технических наук (Казахстан)

Кайгородов Иван Борисович, кандидат физико-математических наук (Бразилия)

Калдыбай Кайнар Калдыбайулы, доктор философии (PhD) по философским наукам (Казахстан)

Кенесов Асхат Алмасович, кандидат политических наук

Коварда Владимир Васильевич, кандидат физико-математических наук

Комогорцев Максим Геннадьевич, кандидат технических наук

Котляров Алексей Васильевич, кандидат геолого-минералогических наук

Кошербаева Айгерим Нуралиевна, доктор педагогических наук, профессор (Казахстан)

Кузьмина Виолетта Михайловна, кандидат исторических наук, кандидат психологических наук

Курпаяниди Константин Иванович, доктор философии (PhD) по экономическим наукам (Узбекистан)

Кучерявенко Светлана Алексеевна, кандидат экономических наук

Лескова Екатерина Викторовна, кандидат физико-математических наук

Макеева Ирина Александровна, кандидат педагогических наук

Матвиенко Евгений Владимирович, кандидат биологических наук

Матроскина Татьяна Викторовна, кандидат экономических наук

Матусевич Марина Степановна, кандидат педагогических наук

Мусаева Ума Алиевна, кандидат технических наук

Насимов Мурат Орленбаевич, кандидат политических наук (Казахстан)

Паридинова Ботагоз Жаппаровна, магистр философии (Казахстан)

Прончев Геннадий Борисович, кандидат физико-математических наук

Семахин Андрей Михайлович, кандидат технических наук

Сенцов Аркадий Эдуардович, кандидат политических наук

Сенюшкин Николай Сергеевич, кандидат технических наук

Титова Елена Ивановна, кандидат педагогических наук

Ткаченко Ирина Георгиевна, кандидат филологических наук

Федорова Мария Сергеевна, кандидат архитектуры

Фозилов Садриддин Файзуллаевич, кандидат химических наук (Узбекистан)

Яхина Асия Сергеевна, кандидат технических наук

Ячинова Светлана Николаевна, кандидат педагогических наук

Международный редакционный совет:

Айрян Заруи Геворковна, кандидат филологических наук, доцент (Армения)
Арошидзе Паата Леонидович, доктор экономических наук, ассоциированный профессор (Грузия)
Атаев Загир Вагитович, кандидат географических наук, профессор (Россия)
Ахмеденов Кажмурат Максutowич, кандидат географических наук, ассоциированный профессор (Казахстан)
Бидова Бэла Бертовна, доктор юридических наук, доцент (Россия)
Борисов Вячеслав Викторович, доктор педагогических наук, профессор (Украина)
Велковска Гена Цветкова, доктор экономических наук, доцент (Болгария)
Гайич Тамара, доктор экономических наук (Сербия)
Данатаров Агахан, кандидат технических наук (Туркменистан)
Данилов Александр Максимович, доктор технических наук, профессор (Россия)
Демидов Алексей Александрович, доктор медицинских наук, профессор (Россия)
Досманбетова Зейнегуль Рамазановна, доктор философии (PhD) по филологическим наукам (Казахстан)
Ешиев Абдыракман Молдоалиевич, доктор медицинских наук, доцент, зав. отделением (Кыргызстан)
Жолдошев Сапарбай Тезекбаевич, доктор медицинских наук, профессор (Кыргызстан)
Игисинов Нурбек Сагинбекович, доктор медицинских наук, профессор (Казахстан)
Кадыров Кутлуг-Бек Бекмуратович, кандидат педагогических наук, декан (Узбекистан)
Кайгородов Иван Борисович, кандидат физико-математических наук (Бразилия)
Каленский Александр Васильевич, доктор физико-математических наук, профессор (Россия)
Козырева Ольга Анатольевна, кандидат педагогических наук, доцент (Россия)
Колпак Евгений Петрович, доктор физико-математических наук, профессор (Россия)
Кошербаева Айгерим Нуралиевна, доктор педагогических наук, профессор (Казахстан)
Курпаяниди Константин Иванович, доктор философии (PhD) по экономическим наукам (Узбекистан)
Куташов Вячеслав Анатольевич, доктор медицинских наук, профессор (Россия)
Кыят Эмине Лейла, доктор экономических наук (Турция)
Лю Цзюань, доктор филологических наук, профессор (Китай)
Малес Людмила Владимировна, доктор социологических наук, доцент (Украина)
Нагервадзе Марина Алиевна, доктор биологических наук, профессор (Грузия)
Нурмамедли Фазиль Алигусейн оглы, кандидат геолого-минералогических наук (Азербайджан)
Прокопьев Николай Яковлевич, доктор медицинских наук, профессор (Россия)
Прокофьева Марина Анатольевна, кандидат педагогических наук, доцент (Казахстан)
Рахматуллин Рафаэль Юсупович, доктор философских наук, профессор (Россия)
Ребезов Максим Борисович, доктор сельскохозяйственных наук, профессор (Россия)
Сорока Юлия Георгиевна, доктор социологических наук, доцент (Украина)
Узаков Гулом Норбоевич, доктор технических наук, доцент (Узбекистан)
Федорова Мария Сергеевна, кандидат архитектуры (Россия)
Хоналиев Назарали Хоналиевич, доктор экономических наук, старший научный сотрудник (Таджикистан)
Хоссейни Амир, доктор филологических наук (Иран)
Шарипов Аскар Калиевич, доктор экономических наук, доцент (Казахстан)
Шуклина Зинаида Николаевна, доктор экономических наук (Россия)

На обложке изображена *Терри Ирвин (1964 г.)*, австралийская натуралистка и писательница, владелица Зоопарка Австралии.

Тереза Пенелопи Рейнс (Терри при рождении) родилась в Юджине (штат Орегон, США), став младшей из трех дочерей в семье Клэренса и Джуди Рейнс. Ее родители занимались бизнесом, связанным с промышленным огородничеством. Терри, будучи маленьким ребенком, получала много внимания от отца, который постоянно приводил домой травмированных животных с шоссе, которых то и дело сбивали грузовики. В конечном счете это повлияло на судьбу девочки. Она была полна решимости помогать животным экономически и заниматься реабилитацией диких животных.

Работая в семейном бизнесе в 1986 году, Терри начала трудиться в реабилитационном центре для животных Cougar Country в США. В этом центре проходили реабилитационные курсы рыжие лисы, опоссумы, еноты, медведи, рыси, пумы, чтобы затем обрести свободу в диких условиях. Через какое-то время Cougar Country расширился, став крупным предприятием, которое реабилитировало более 300 зверей ежегодно. Позже Терри присоединилась к ветеринарной больнице «скорой помощи», став ветеринарным техником, чтобы углубить свои знания в работе по защите животных. Свободного времени практически не оставалось, потому что одновременно с этой работой Терри продолжала поддерживать на плаву семейный бизнес, а также не оставляла Cougar Country. Помимо этого, у натуралистки было пятнадцать собственных котов, несколько птиц и собака.

В 1991 году Терри пустилась в тур по Австралии и один за другим посещала центры реабилитации диких животных. Там она познакомилась со Стивом Ирвином, отец которого управлял австралийским зоопарком, и была очарована им. Все закончилось бурным романом, который вылился в крепкий брак. Их первый документальный фильм был снят во время медового месяца. Отснятый Джоном Стентоном материал стал первым эпизодом сериала о дикой природе «Охотник на крокодилов»

и был отправлен напрямую в Америку, где быстро получил успех. Влюбленная парочка хотела обосноваться в Австралии, но для этого Терри предстояло оставить работу в Cougar Country в Америке. Однако как совладелица зоопарка в Австралии и участница популярного шоу она могла сделать гораздо больше для защиты дикой природы.

В 2002 году состоялся релиз фильма с участием Ирвинов The Crocodile Hunter: Collision Course, где Стив сумел превратить свой образ бесстрашного и полного энтузиазма любителя поизучать фауну в близком контакте в торговую марку. Его сериал с большим успехом шёл по всему миру по каналу Discovery.

В интервью перед рождением их второго ребенка Терри Ирвин сказала несколько слов о своем браке и о работе с мужем: «Мы не пьем, не курим; влюблены и счастливы в браке. Мы любим нашу маленькую девочку... И мы верим в то, что делаем...»

Терри и ее дети были в Тасмании, когда узнали о том, что Стив получил травму грудной клетки и повреждения сердца от удара хвостом электрического ската и умер вскоре после нападения. Это произошло в 2006 году на съёмках телепередачи Ocean's Deadliest на рифе неподалеку от порта Дугласа в Квинсленде. Терри получила видео, на котором были отражены события, приведшие к смерти ее мужа. Ирвин сказала, что эти кадры никогда не станут достоянием общественности, и отметила, что не увидит их и ее семья. Позже в одном из интервью она заявила, что уничтожила эти материалы.

У Стива и Терри двое детей (дочь и сын). Старшую дочку, Бинди Сью Ирвин, на самом деле называли в честь любимого крокодила Стива, Бинди, и его собаки Сью, которая, кстати, неоднократно появлялась в фильме «Охотник за крокодилами».

В 2006 году Ирвин стала почетным обладателем ордена Австралии, учрежденного австралийской королевой Елизаветой II.

Екатерина Осянина, ответственный редактор

СОДЕРЖАНИЕ

Агайдарова Қ.Х.

Ағылшын тілін оқытудағы мультимедия технологиясының тиімділігі.....1

Альмухамбетова Б.Ж., Ерманкулова Р.И.

Қызмет көрсету сферасындағы ұйымдарда еңбек ресурстарын басқару тиімділігін арттыру 3

Байбосынова Г.Ж., Изатуллаева Б.С.

Усовершенствование экономики промышленности в условиях конкурентного рынка..... 5

Baikenzhe N. K., Polatkyzy Z.

The Phenomenon of the Hero and the Patriotic Education of Youth.....7

Baikenzhe N. K., Polatkyzy Z.

Qorshağan ortamen ózara áreketin retteýshi, psıhologııalyq ózdiginen damý qajetilikterin qalyptastyruý..... 9

Baımanova U., Aǵaıdarova Q.

Sabaq úderisinde syn turǵysynan oılaýdyń ózektiligi..... 11

Baımanova U.

Bolashaq muǵalimderdi oqýshylardyń synı oılaý júıesin júzege asyruǵa psıhologııalyq turǵyda daıyndaýdyń mazmuny.....13

Байсеит С.Е.

Салыстырмалы тұрғыда Ислам этикасы мен басты этикалық теориялар.....15

Beisenbai Q. A., Abdrasılov B. Q.

Qazaq znalyary jáne 1901–1910 jyldar aralyǵyndaǵy aǵartýshylyq máseleleri 18

Dandaeva B. M., Keneshbaev B. J.

Memlekettik qyzmetshi tózimdiligin qalyptastyruý men arttyruý.....19

Ерманкулова Р.И., Альмухамбетова Б.Ж.

Инновациялық ортаны қалыптастыру негізінде инновациялық қызметті ұйымдастырудың және басқарудың жүйелік тәсілі 21

Жакенов Т.Б.

Соотношение правового положения резидентства филиалов в финансовом законодательстве Республики Казахстан 23

Изатуллаева Б.С., Алимжанов Н.Ж.

Еңбек нарығындағы еңбек ресурстарын дамытудың тиімді жүйесін құру бағыттары 25

Qabylova O. Q.

Aǵylshyn jáne qazaq tilderindegi frazeologııalyq salǵastyruýdyń ulttyq-mádeni sıpattamasy..... 27

Qabylova O. Q.

Salystyrmaly-salǵastyrmaly frazeologııa salasyn zertteý barysynda aǵylshyn jáne qazaq tilderindegi turaqty sóz tirkesteriniń ulttyq-mádeni mazmuny..... 30

Калдыбай К.К., Асылбеков А.Д.

Диалектика индивидуального и всеобщего в духе.....32

Калдыбай К.К., Асылбеков А.Д.

Свобода — основа и движущее начало национальной идеи 34

Кенешбаев Б.Ж., Дандаева Б.М.

Әлем және Қазақстан ауыл шаруашылығындағы үдерістер 36

Kýlbaeva M. A.

Salyq sarasatyn ońtalandyruý tıimdiligi.....39

Оразов Ш.Б., Бердимуратова Р.Е.

Жоғары оқу орындарында студенттердің кәсіби іс-әрекетін жоспарлау және ұйымдастыру 41

Pazylova K. A.

Psıhıka men sananyń paıda bolýy men damýy 44

Pazylova K. A. Sana jáne beisanalyq 45	Сапарова А. А., Қалымбетова А. Р. Инновацияларды ынталандырудың қаржылық тұтқалары..... 51
Pazylova K. A. Is-áreket psihologıasy.....47	Tañatarov N. Á., Abdrasılov B. Q. Ál-Farabıdın ǵarysh bolmysy týraly tolǵanystarnyń negizgi erekshelekteri 53
Pazylova K. A. Psihologıadaǵy tulǵa máselesesi 49	

Ағылшын тілін оқытудағы мультимедия технологиясының тиімділігі

Агайдарова Құндыз Хожаметовна, магистр оқытушы
Қ.А.Ясауи атындағы қазақ-түрік университеті

Әр дәуірдің өз талап-тілегі бар. Жаһандану дәуірі есік қаққалы жұрт жаңа технологияның тілін меңгеруге көшкен. Заманның көшінен қалмау — уақыт талабы. Осы тұрғыда қабылданған «Цифрлы Қазақстан» бағдарламасы технологиялық тұрғыда дамуға қол жеткізеді. Сонымен қатар, IT бағдарламалар шығындарды азайтып, уақытты үнемдеуге көмектеседі, адамдар өзара ақпарат, тауар және қызмет түрлерін алмаса алатын болады.

«Біз цифрлы технологияны қолдану арқылы құрылатын жаңа индустрияларды өркендетуге тиіспіз. Бұл — маңызды кешенді міндет. Елде 3D-принтинг, онлайн-сауда, мобильді банкинг, цифрлы қызмет көрсету секілді денсаулық сақтау, білім беру ісінде қолданылатын және басқа да перспективалы салаларды дамыту керек. Бұл индустриялар қазірдің өзінде дамыған елдердің экономикаларының құрылымын өзгертіп, дәстүрлі салаларға жаңа сапа дарытты. Цифрландыру дегеніміз Қазақстанның озық ел атану жолындағы мақсат емес, құрал. Бәсекеге қабілетті болу, өсімді, өнім өндіруді арттыру, міне, осы — мақсат», — деді Елбасы өзінің Жолдауында [1].

Қазіргі уақытта ағылшын тілі жаһанданудың заманауи дәуірінде үлкен рөл атқарады. Ағылшын тілін екінші тіл ретінде қарамастан, бүкіл әлем бойынша көптеген адамдар ағылшын тілін үйренуге мүдделі. Ағылшын тілі шет тілі емес, әлем тілі болып саналады. Әлеуметтік желілерде көптеген жарияланымдар, әдістер, онлайн курстар, бейне роликтердің бір ғана мақсаты тіл үйренудің оңай жолдарын ұсынуда. XXI-ғасыр «Жоғары технологиялар уақыты» деп аталады. Өте озық технологиялар көмегінің нәтижесінде, біздің өміріміз қауіпсіз әрі жеңіл болу үшін көптеген мүмкіндіктер бар, мысалы: сауда-саттық жасау, тамақ дайындау, билеттерге тапсырыс беру, қонақ үйге тапсырыс беру сынды әрекеттер бүгінгі таңда қол жетімді болды. Технологияның дамуы білім беру саласында да оң өзгерістер алып келді. Көптеген білім саласындағы мамандар XXI-ғасырдың оқыту стандартына қол жеткізу үшін жаңа білім беру технологияларын енгізді. Нәтижесінде педагогикалық технология термині пайда болды.

Педагогикалық технология — бұл жастарға әсер ету тәсілдері ішінен педагогикалық тұрғыдан пайдалы саналып, практикада тиімді түрде қолдану мақсатында мұғалім таңдап алған, оған қажет болатын білім, біліктілік және дағдылар кешені. Осы технологиялық әдістер ішінен мультимедия технологиясын пайдалану студенттердің білім сапасын арттыруда ең жақсы құралдарының бірі болып табылады.

Мультимедия — бұл әртүрлі формада берілген ақпаратты біріктіруге мүмкіндік беретін және онымен интерактивті режимде жұмыс істеуге болатын компьютердің ақпараттық және программалық құралдар кешені. Басқаша

айтқанда, бұл мәтін, суреттер, дыбыс және бейне секілді цифрлық медианың әртүрлі типтерінің, үйлесімді мульти-сенсорлық интерактивті бағдарламада немесе аудиторияға хабар немесе ақпарат беру үшін көрсетілімде ұсынылған әдіс. Аудиторияларда мультимедияны пайдалану оқытушыларға білім алушылардың қызығушылығын оятуға көмектеседі және оларды оқытудың құнды мүмкіндіктерімен қамтамасыз етеді. Суретті мәтінге қарағанда еске түсіру оңай, лекцияға қарағанда анимациялық бейнелер білім алушылардың есте сақтау қабілеттерін арттырады және оқыту үдерісін көрсететін бейнесі теориялық түсініктемеден гөрі нақты уақытты білуге мүмкіндік береді. Мультимедианы аудиторияда қолданудың бірнеше артықшылықтары бар:

— Мультимедия студенттерге басқалар жасаған ұсыныстарды қабылдау емес, оларды өздері дизайн жасауға мүмкіндік береді.

— Рефлексиялық ойлауды жақсартады.

— Білім алушыларға оқу үрдісіне және қабілеттеріне сәйкес тиісті оқу ресурстарын ұсынады.

Ағылшын тілін шет тілі ретінде оқытын студенттердің саны жылдан-жылға артып келеді. Студенттер оқуға түсу үшін тек лингвистика емес, сонымен қатар академиялық дағдыларды дамыту керек. Бұл дағдылар академиялық мәтіндерді оқу, қолайлы академиялық проза жазу, зерттеу жұмыстарын жүргізу және есептер жазу арқылы ағылшын тілін меңгеру және білімді қалыптастыруды қамтиды. Біздің елімізде ағылшын тілін оқушылар бастауыш сыныптарда үйрене бастайды. Алайда, олардың көбісі бірнеше себептермен ағылшын тілінде сөйлеу және жазу туралы білмейді. Білім беру саласындағы мамандар оқу жоспарын, оның ішінде ағылшын тілін оқыту, оқулықтар мен әдістерді өзгерту керек деген сынды пікір айтылуда. Студенттердің академиялық мұқтаждықтарын қанағаттандыру және олардың ағылшын тілін жетік меңгеруіне көмектесу үшін бірнеше әдістерді қолдану қажет. Студенттерді жетілдірудің бір әдісі — аудиторияда оқыту мен оқу үдерісінде мультимедианы пайдалану [2].

Мультимедияны аудиторияларда пайдалану студенттерге негізгі оқу курстарының тапсырмалары мен мазмұны бойынша толық тәжірибе беретін түрлі мәтіндермен өзара әрекеттесуге мүмкіндік береді. Бұдан басқа, білім беру технологиялары оқу жоспарының ажырамас бөлігі болып табылады, студенттер электрондық ресурстарға қол жеткізу және пайдалану дағдыларын игеру керек. Студенттер ресурстық материалдардан табылған тақырыппен жұмыс істеуі керек, бұдан басқа, олар өздері қалаған элементтерге сәйкес келетін ресурстарды таңдай алады. Дегенмен, курстарда ағылшын тілін үйренуге дағдыландыратын зерттеулер туралы есептерді жасайтын зерттеу дағды-

лары болмайды. Дәстүрлі оқыту әдісі бойынша, аудиторияда оқытушылар студенттер алдында тұрып, түсініктеме беріп, ақпараттандырады және нұсқаулық береді. Технологияның дамуына байланысты бұл әдіс өзгертілуі керек. Аудиторияда мультимедияны пайдаланудан бас тартуға болмайды. Дәстүрлі сыныптармен салыстырғанда, мультимедиялық сыныптар өте ерекшеленеді. Мультимедиялық кабинеттерде студенттің орны жағдайға байланысты өзгеруі мүмкін. Мультимедиялық сыныптарда барлық жабдықтар бар және студенттердің оқуға ыңғайлы болуына мүмкіндік береді. Олар кең орындықтарда ыңғайлы креслоларда отырады және жұмыс істеу үшін көп орын алады. Мультимедияны пайдалану лингвистика мен білімді дамыту және жетілдіру үшін басылған мәтіндерді, фильмдерді және Интернетті қолданады. Мультимедиялық мәтіндермен өзара қызығушылық тудыратындықтан, студенттер академиялық сөздік және тілдік құрылымдар туралы көбірек білетін болады. Оқу пәндерін мақсатты түрде зерттеу арқылы бір тақырыпты тұрақты түрде зерттеуге қатысқан студенттер әртүрлі бұқаралық ақпарат құралдарында мағынасын ашуға белсенді қатысады.

Компьютерлік технологияның дамуының нәтижесінде интернет желісі пайда болды. Интернетте студенттерге көптеген пәндер бойынша ағылшын тіліндегі мәтіндердің кең ауқымы ұсынылады. Дербес компьютерлердің жылдам таралуына байланысты көптеген жоғары оқу орындары «компьютерлендірілген жазбаша курстар» жасады, онда мәтінді өңдеу дағдыларына және бірлескен сынға ерекше назар аударылады. Технологияны пайдалану «аудиториядағы пікірталасты демократияландырады, студенттердің дәстүрлі компьютерлік технологиялардан тыс шығуға мүмкіндік беретінін ескере отырып, баспа және көрнекі ресурстар үнемі байланысқан электрондық орта болып табылады. Бір рет басу арқылы мәтіндік ресурстар студенттерге пәнаралық тақырыптардың кең ауқымы бойынша түпнұсқалық ағылшын тіліндегі мәтіндердің әртүрлі жиынтығын ұсынады және студенттер веб-сайттардағы баспа мәтіндерді тез көзбен жаттау артықшылығымен оқу мүмкіндігін пайдаланады. Кескін және слайд-шоу арқылы қамтамасыз етілген жақсарту, визуалды ақпаратты басып шығару және өңдеудің бірлескен әсерлерін жеңілдетеді. Интернетпен жұмыс істеу студенттердің ынталандыруының қосымша артықшылығын қамтамасыз етеді.

Әдебиет:

1. <https://turkystan.kz/article/70078-tsifirly-aza-stan-zha-yru-a-bastajty-n-adam>
2. Mr. G. Anburaj, G. Christopher, Ms. Ni Ming «Innovative Methods of Teaching English Language» // English, SSL, VIT University, India // 2014.
3. Ashvini Joshi // Multimedia: A Technique in teaching process in the classrooms // Sri SatyaSai College of Engineering, Bhopal (India) // 2012.

Студенттер сабақтарға қызығушылығы артып, жиі компьютер зертханасына келеді, интернетке қосылып, өз зерттеулерін бастайды. Олар сондай-ақ интернетте жұмыс істеуді жалғастыру үшін сабақтан кейін жиі қалады. Жалпы алғанда, студенттер ағылшын тілін қолдануға деген сенімділіктеріне көбірек сенім артады, өйткені олар интернетте оқу және жазу жұмыстарын толығымен орындай алады. Интернет желісін мақсатты түрде зерттеу үшін жоғары дәрежелі ойлау дағдыларын үйретіп қана қоймайды, сонымен бірге студенттер әртүрлі ақпаратты кездестіреді, өйткені бұл ақпаратты өзара әрекеттесіп, өз серіктестерімен өзара әрекеттесу арқылы сараптайды. Бірлескен топтық жұмыс нәтижесінде, топ мүшелері семестр бойы бірлескен күш-жігермен қолдау көрсетіп, мықты мәдениетаралық достықты қалыптастырады. Дегенмен, әдеттегі компьютерлік техникалар дәстүрлі сыныптарда өте сирек кездеседі. Мысалы, студенттер стандартты эссе жазуды үйренген тұрақты сабақтарға қатысады. Бұл технологияны қолдану арқылы студенттер оқуға және жазуға ғана қабілетсіз қана қоймай, сонымен қатар музыка, бейне, гипермәтін және желілік коммуникацияны түсіну қабілетін меңгереді [3].

Әндер, фильмдер, сериалдар, журналдар, газеттер сияқты мультимедиялық ақпарат көздері тілді жетілдіруде маңызды рөл атқарады. Мұндай ақпараттар студенттердің тіл үйренуді жақсартуға көмектесу үшін қолданылады. Бірақ үлкен сақтық шараларын сақтау орынды. Бұл әдіс қорытынды кезеңдерде қолданылуы тиіс, себебі бұл ақпараттардың зиянды тұстары орын алуы мүмкін, көптеген фильмдерде, әндерде және т. б. ағылшын тілінде көп таралған тіркестер кездеседі, бұл грамматикалық тұрғыдан дұрыс емес және студенттер бұл фактіні түсінуі өте маңызды. Сондықтан олар күнделікті қолданыстағы тілдің бұл түрін пайдаланбайды. Ағылшын тілі сабақтарында ән тыңдау және оны орындау студенттердің қызығушылығын арттырады, өйткені көбінесе әндер мен фильмдерден сөйлесулердің мағынасын түсінуге көмектеседі, салыстыру сияқты тіл құралдарын, жеке тұлғалар және т. б. қолдануға болады. Сондықтан бұл әдіс тіл үйренуде өте тиімді. Газеттер мен кітаптарды, романдарды оқудың дәстүрлі әдістері тілді үйренуге өте жақсы әдіс болып табылады. Дәстүрлі әдістер кейбір инновациялық идеялармен бірге өзгертілсе, оқу мен оқытудың бүкіл процесі байытылып, нәтижелі оқытуда табысты болады.

Қызмет көрсету сферасындағы ұйымдарда еңбек ресурстарын басқару тиімділігін арттыру

Альмухамбетова Ботагөз Жеңісқызы, экономика ғылымдарының кандидаты, доцент м. а.;
Ерманкулова Рима Ибадуллақызы, экономика ғылымдарының кандидаты, доцент
Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті (Түркістан қаласы, Қазақстан)

Қызмет көрсету сферасында еңбек ресурстарын басқарудың қажеттілігі мен маңыздылығы, біріншіден, қазіргі кездегі бизнесті интеллектуалдандыру процестері, оның инновациялық белсенділігінің өсуі білім мен ақпараттың рөлін оның тиімділігі мен бәсекеге қабілеттілігінің интеллектуалдық ресурстары ретінде елеулі түрде арттыратындығында екенін атап өту маңызды. Сондықтан экономиканың бестік секторын құрайтын қызметтерді көрсетуге қатысты қызметтердің мазмұнын, ұйымдастырылуын, мотивациясын зерттеу ғылымды қажет ететін өнімдер өндіретін бизнесті ресурстық қамсыздандыру мәселелерін талдаудың маңызды бағыты болып табылады. Екіншіден, материалдық емес экономиканың үштік және төрттік секторын құрайтын қызметтердің де белгісі болғандықтан жұмысқа негізделген бестік сектордағы жұмыскерлердің еңбегін ұйымдастырудың негізгі принциптері белгілі бір мағынада қызмет көрсету саласының барлық секторларына да ортақ болып табылады. Үшіншіден, қызмет көрсету саласындағы қызметтерді көрсететін жұмыскерлердің еңбектерін ұйымдастыру және негіздеу ерекшеліктері әлі де болса жүйелі теориялық негіздеме тапқан жоқ [1].

Зерттеудің методологиялық негізін қызмет көрсету теориясы қағидалары, неоклассикалық және неоинституционалдық теориялар, жүйелік әдіс құрайды. Қызмет көрсету саласындағы еңбектің ерекшеліктері: қызмет көрсету кешенін негізгі және қосымша қызметтердің жиынтығы ретінде көрсету; еңбек процесі мен нәтижесінің сезілмейтіндігі, даралану (индивидуализация) және дербестену (персонификация); еңбектің нәтижелілігінің жұмыскердің тек кәсіби ғана емес, сонымен қатар жеке тұлғалық қасиеттеріне де байланысты болатындығы; қызмет көрсету нәтижесіне қол жеткізудегі қызмет көрсетуді тұтынушының елеулі рөлі; еңбек өнімділігінің уақыт критерийі; еңбек процестерін стандарттаудың қиындығы жұмыскерлері көрінбейтін активтермен көрінбейтін әрекеттерді жүзеге асыратын қазіргі экономиканың бестік секторында анағұрлым анық көрінеді [2].

Қазіргі таңда қызмет көрсету сферасының экономикадағы орны артып отыр. Мысалы, Э.Василевскийдің есептеріне сәйкес АҚШ-та іскерлік және кәсіби қызметтер көрсету секторында ғана жұмыс істейтіндер санының динамикасы мынадай: 2005 ж. — 18113 мың адам, 2015 ж. — 22850 мың адам, 2020 ж. — 23600 мың адам, яғни жұмыспен қамтылудың болжалды өсуі 2000 жылмен салыстырғанда сәйкесінше: 15 % және 30 % құрайды [3].

Бірақ, қызмет көрсетудің көрінбейтін процестерін ұйымдастырудың өзіне тән сипаттары бар, олардың негізін қызмет көрсету саласындағы бизнестің тиімділігі мен

бәсекеге қабілеттілігінің басты факторы болып табылатын жұмыскердің кәсіби және жеке тұлғалық потенциалын ұтымды түрде жүзеге асыруға бағытталатындығы құрайды. Қызметтің және қызмет көрсету процесінің материалдық еместігі, олардың қайнар көзден бөлінбейтіндігі жұмыскердің кәсібилігінің шешуші рөлін, оның абыройын, мәдениетін, қызмет көрсету қызметінде мақсаттарға жету жолында оның оқығандығы мен креативтілігін талап етеді. Сондықтан «...кәсіби қызмет көрсететін қызметкерлер компанияның өзін құрайды, осылайша жақсы қызметкерлерді сақтау компания үшін өте маңызды» [4].

Қызмет көрсету саласындағы кәсіпорындарда, әсіресе бестік сектордағы еңбекті басқарудың негізгі принциптері мыналар болуы керек: даралану, еркіндік, абырой мен мәдениет, тиімді коммуникациялар, дербестік және өзін-өзі бақылау, оқу, жұмыскерлердің басқаруға қатысуы. Аталған принциптер еңбекті ұйымдастыру жүйесінің барлық құрамдастарының негізін құрайды, оның ішінде жұмыскерлерді таңдау, оларды бағалау, еңбек қатынастарын келісім-шарт арқылы реттеу. Қызмет көрсету саласын ұйымдастыру үшін жоғары кәсіби деңгей мен абыройға ие жұмыскерлердің негізгі көзі бұйрықтармен — бақылауға сәйкес пәрмендер мен ішкі ынталандырулармен реттелетін фирма шегіндегі еңбек ресурстарының қозғалысы түрінде көрінетін ішкі еңбек нарығы болып табылады. Оның үстіне жұмыскердің еңбек қызметінің фирмаға қажетті ерекшелігі қаншалықты терең болса, оған деген қажеттілікті сыртқы еңбек нарығы арқылы қанағаттандыру соншалықты қиын болады, ал ішкі нарықтың рөлі соншалықты маңызды болады. Қызмет көрсету ұйымының еңбек ресурстарының негізгі ішкі көздері төмендегілер болып табылады:

— қызмет көрсету қызметінің кешенділігі көрініс табатын жұмыскер үшін қосымша қызметтердің бекітілуі, ол негізгі қызметтерді де, сондай-ақ қосымша қызметтерді де қамтиды: ақпарат, кеңес беру, тапсырыс қабылдау, сақтау, ерекше қызметтер (клиенттің ерекше қажеттіліктерін есепке алу), қонақжайлылық (клиентке қамқорлық көрсету), есепті шығарып беру және төлем операциялары;

— жұмыскерлерді жұмыс орнында да, сонымен бірге біліктілікті көтерудің әр түрлі формаларын қолдану негізінде де оқыту;

— жұмыскерлерді тік сызық бойынша ауыстыру, олардың фирмадағы мансаптық өсуін қамтамасыз ету.

Кез келген бизнесте адам, персоналдың тиімді жұмыс істеу қабілеті шешуші фактор болып табылады, осы компанияны ширақ және мақсатты, дәстүрлі емес шешімдерге дайын етеді. Заманауи табысты компанияның белгілері:

— клиентке бағдарланушылық, яғни оның мүдделерін тауарлар мен қызметтер көмегімен барынша қанағаттандыруға талпыну;

— қызметкерлерге бағдарлану, яғни олардың кәсіби білімдері мен машықтарын барынша дамытуға талпыну, лайықты өмір сүруге материалдық және моральдық-психологиялық жағдайлар жасау;

— компанияның және оның бөлімшелерінің басында маңызды психологиялық және басқарушылық білімдер мен машықтарға ие басшылар тұрады [5].

Қызмет көрсету саласында еңбек ресурстарын басқаруға айрықша талаптар қойылады. Оларды атап өтетін болсақ клиенттерді жоғары дәрежеде тартуға бағытталған қызметтерді басқаруда компания қызметкерлерінің тұтынушыларға қатынасына аса маңызды назар аудару қажет. Ұйым басшылары үшін маңыздысы қызметкерлерді клиенттерге және де олардың тапсырыстарына құрметпен қарауға бағыттайтын тәртіп нормаларын қалыптастыру; қызықты әлеуметтік-психологиялық феномен — яғни жұмыскерлердің клиенттермен тікелей кездесулері өтетін «қайнаған жерлерде» жүзеге асыратын «клиентуралық» тәртіп түрін қолдану.

Қызмет көрсету саласы қызметкерлерінің еңбегінің өзіндік ерекше сипаттары бар. Оларға клиентпен тікелей қарым-қатынас жасау міндетті болғандықтан еңбектерінің жүйкелік-эмоционалдық қысымының жоғары болады. Қызметтің сан түрлерінің қоса атқарылуы, қызмет көрсетудің маусымдық сипатына байланысты еңбектің мезгілдік кезеңдер бойынша қарқындылығының әр түрлі дәрежесі, қызметкер дәл ненің сатылатынын және де оның тұтынушыға қандай пайда әкеле алатынын түсінуі керек, яғни еңбек ресурстарының кәсіби даярлығы өте маңызды болып табылады. Фирма қызметкерлері клиентке оған дәл осында жоғары сапалы қызмет көрсетілетінін дәлелдей алуы тиіс. Бұл жағдайда қызмет көрсететін еңбек ресурстарының кәсібилігі клиентті сендіре алуынан ғана емес, тұтынушыға осы фирмаға келіп, онда көрсетілетін қызметтерді алуы нәтижесінде бұл сенімділіктің өзі келуінен көрінеді. Клиенттердің сұраныстарын барынша толық қанағаттандыру үшін, олардың талғамы мен тілектерін терең түсіну үшін қызметкерлердің кәсіби дағдыларымен қатар психология, эстетика, мораль салаларының да негіздерін білуі шарт. Клиенттермен қарым-қатынас жасау қызметінің психологиясы деген ұғым бар. Қызмет көрсету саласының қызметкері жалпы психологияны да, тұтынушыға қызмет көрсету процесінің психологиясын да білуі керек. Жұмыскердің кәсіби тәртібі келесі талаптарға жауап беруі керек:

- Игі ниеттілік пен жайдарылық
- Жылы жүзділік пен сыпайылық
- Ұстамдылық пен әдептілік
- Шеберлік
- Білімділік
- Әдептілік пен сыпайылық
- Қүлімсіреу (жымыю) қабілеті және т. б.

Сонымен қатар қызмет көрсету сферасындағы мамандардың мәдени деңгейінің критерийлері мына төмендегі параметрлер арқылы анықталады:

1. Клиенттермен қарым-қатынасы: клиентпен тікелей танысқандағы өзара қарым-қатынас мәдениеті; қызмет көрсету процесінде; одан әрі қарай істес болғанда;

2. Мамандардың мәдени (рухани) деңгейі: олардың жеткілікті дәрежедегі біліктілігі; шығармашылық әлеует (потенциал); мейлінше меңгеруге ықыласты болу, өз бетінше үйрену процесіне қатысу.

Жалпы қызмет көрсету сферасында қызметтің тиімді алға басуын қамтамасыз ететін мамандардың құзырлығы мен сапасына қойылатын бірқатар талаптар бар. Олар амбициялық, тартыссыздық, коммуникативтілік, креативтілік, жүйелі ойлау, сабырлылық. Мұнымен қоса қызмет көрсету менеджерінің рөлі сатып алушылардың қажеттіліктері мен қызмет көрсету персоналының олардың қажеттіліктері жайлы түсініктері сәйкес келетініне көз жеткізу үшін тұтынушылармен кері байланысқа негізделген қызмет көрсету процесін бақылау және қадағалау болып табылады.

Жүргізілген зерттеулер мынадай тұжырымдар жасауға негіз болды:

— қызмет көрсету саласында жеке тұлғалық критерийлер: абырой және жұмыскердің жеке тұлғалық қасиеттері, оның қызметті тұтынушылармен өнімді қатынас жасауға қабілеті, мәдениеті (жеке және қызмет көрсеткенде) кәсіби критерийлерді толықтырмайды, олар жұмыскерлерді таңдау мен бағалауда дербес критерийлер ретінде қарастырылады;

— қызмет көрсету саласы жұмыскерінің абыройы тек қана оның кәсібилігіне негізделмейді, сонымен бірге мәдениетіне (жеке және қызмет көрсету мәдениеті), тиімді қарым-қатынас жасау, клиенттердің сенімі, оқуға қабілетіне де негізделеді;

— ішкі еңбек нарығы, ең алдымен оның еңбек ресурстарын оқытудың фирмаішілік жүйесі секілді құрамдасы қызмет көрсететін ұйымдар үшін қажетті жоғары білікті еңбек ресурстарының негізгі көзі ретінде қаралады;

— қызмет көрсету саласында ішкі еңбек нарығы сыртқыға қарағанда ыңғайлы болып табылады, өйткені білікті қызметкерлердің ішкі көздерін пайдалану, біріншіден, жұмыскерлердің кәсіби және жеке тұлғалық қасиеттерін дұрыс бағалауға, екіншіден, олардың абыройы мен мәдениеті, тиімді қарым-қатынастар мен оқуға қабілеттілігіне қатысты ақпараттарды іздеу, талдауға байланысты шығындарды төмендетуге септігін тигізеді;

— жұмыс беруші мен жалдамалы жоғары білікті жұмыскер қарым-қатынастарын фирма деңгейінде ұйымдастыру мен реттеудің құқықтық формасы қызмет көрсету қызметімен айналысатын жоғары білікті еңбек ресурстарын басқаруды даралау принципін анағұрлым толық жүзеге асыратын еңбек шарты болуы керек.

Сонымен қорыта келе, қазіргі экономиканың бестік секторында анық көрінетін қызмет көрсету қызметінің ерекшеліктері қызмет көрсету саласындағы еңбекті ұйымдастырудың, оның ішінде жұмыскерлерді таңдау және бағалау, еңбек қатынастарын келісім-шарттық реттеудің өзіне тән ерекшеліктерінің болуын талап етеді.

Әдебиет:

1. Веснин В. Основы менеджмента: учебник. — М.: Институт международного права и экономики. Издательство «Триада — Лтд», 1996. — 280 с.
2. Василевский Э. Структурные сдвиги, динамика и эффективность роста экономики США до 2020 г. // Мировая экономика и международные отношения. — 2006. — № 9. — с. 74–87.
3. Шканова О. М. Маркетинг послуг: Навч. посібник. — К.: Кондор, 2003. — 304 с.
4. Маркова В. Д. Маркетинг услуг. — М.: Финансы и статистика, 1996. — с. 24.
5. Хаксевер К., Рендер Р., Рассел Р., Мердик Р. Управление и организация в сфере услуг, 2-е изд. / Пер. с англ. под ред. В. В. Кулибановой. — СПб.: Питер, 2002. — 752 с.

Усовершенствование экономики промышленности в условиях конкурентного рынка

Байбосынова Гулжан Жанкожаевна, кандидат экономических наук, доцент
Изатуллаева Бибигуль Султановна, кандидат экономических наук, доцент
Международный казахско-турецкий университет имени Х. А. Яссави (г. Туркестан, Казахстан)

Сегодня в условиях рынка одним из важных направлений развития экономики является её усовершенствование. Для решения данной проблемы особая роль отводится промышленным предприятиям. Перед данной отраслью стоит задача обеспечения устойчивого роста, основанного на модели стратегического развития, обеспечивающей увеличение темпов производительности труда и повышение конкурентоспособности предприятий. Для этого необходимо эффективное использование ресурсов, направленных на реформирование предприятий, ускоренное развитие, которое в перспективе должно способствовать переходу промышленных предприятий к устойчивому инновационному развитию, а также заимствование зарубежных технологий с целью минимизации расходов и технологическое перевооружение производства.

Государственной программой индустриально-инновационного развития страны предусмотрены такие меры для стимулирования предприятий, как: субсидирование ставки вознаграждения по кредитам, выдаваемым на реализацию инновационных проектов; налоговые льготы и преференции на осуществление НИОКР; система инновационных грантов на покупку и внедрение перспективных технологий; внедрение управленческих технологий, обеспечивающих оптимизацию производственных процессов; поиск партнера для организации совместных производств с ведущими мировыми компаниями.

Благодаря мерам, принятым по всем направлениям проектного управления, рост ВВП по итогам 2018 года составил 4 % [1]. Высокая динамика роста наблюдается в промышленности, торговле, транспорте и складировании, сфере связи. Наибольшие темпы роста демонстрирует промышленность.

В Национальной инвестстратегии на 2018–2022 годы выделены приоритетные отрасли, по которым наиболее выгодно привлекать новые инвестиции. Среди них —

цветная и черная металлургия, нефтепереработка и нефтегазохимия, агрохимия, машиностроение, пищевая промышленность, туризм и финансы. В соответствии с поручениями Главы государства Правительством разработан Стратегический план развития до 2025 года по реализации планов Третьей модернизации страны [2]. Упор сделан на технологическое обновление национальной экономики. Основная задача — развитие новой модели роста экономики с приростом до 5–6 %.

Разработан основные направления модернизации экономики Туркестанской области. Целенаправленная структурная политика в промышленности предполагает разработку ее важнейших целей, тесно связанных и исходящих из целевых установок социальной и экономической политики. Важнейшее требование формирования системы целей структурной политики — обеспечение их соответствия целям социально-экономического развития Туркестанской области в условиях рынка. Цели структурной политики должны, как правило, носить долгосрочный характер и определяться с учетом расширения и углубления конкурентного рынка.

Исходя из этого разработана совокупность приоритетов (целей) отраслевой структурной политики в промышленности Туркестанского региона. Главная цель структурной политики — обеспечить формирование целостного экспортно-ориентированного промышленного комплекса. Реализация намеченных направлений отраслевой структурной политики промышленности региона предполагает решение ряда методических вопросов, выбор системы показателей оценки, а также методов прогнозирования структурных сдвигов.

В условиях рынка усилил воздействие рыночных механизмов (спроса, предложения, цен) на изменение товарной номенклатуры и отраслевой структуры промышленности регионов. В этих условиях структурные сдвиги

оцениваются, как и ранее, удельным весом отрасли в общем объеме продукции промышленности, общей численностью занятых и стоимостью основных производственных фондов. При этом прирост удельного веса определенных отраслей может свидетельствовать о прогрессивности отраслевой структуры и отдельные индикаторы эффективности структурных сдвигов, такие как коэффициент прогрессивности отраслевых структурных сдвигов в промышленности региона, коэффициент опережения темпов роста отрасли, позволяющий определить степень прогрессивности отрасли в зависимости от ее роли в промышленности, коэффициент профилирующих отраслей, основанный на выделении отраслей, имеющих значительный удельный вес.

Индикаторы эффективности совершенствования отраслевой структуры промышленности оцениваются приростом продукции или прибыли за счет этих факторов. Причем кроме прироста продукции эффективность совершенствования отраслевой структуры рекомендуется оценивать через изменение производительности труда, фондотдачи и т.д.

Сегодня конкурентный рынок еще в большей степени поднял роль прогнозов, превратил их из инструмента предплановых научных разработок в конкретную форму государственного анализа и регулирования развития экономики в целом и на региональном уровне. Но используемые методы текущего и среднесрочного прогнозирования в условиях упразднения Госплана не смогли обеспечить государственное регулирование, вследствие чего резко снизилась управляемость экономикой Казахстана и его регионами.

Анализ показал, что в условиях конкурентного рынка, нестабильности и высокой неопределенности социально-экономических условий используются методы экспертных оценок, сценария и другие в сочетании с математико-статистическими методами. Об этом свидетельствует зарубежный опыт разработки социально-экономических прогнозов. Так, эксперты Мирового банка при оценке и обосновании перспектив развития экономики тех или иных стран широко используют метод сценария, сочетая его по мере необходимости с методом Дельфи. За последние годы стали применять нормативные, целевые методы прогнозирования, поисковые прогнозы. Наиболее целесообразным представляется использование метода сценария. Для этого необходимо разработать 2 варианта сценария будущего состояния отраслевой структуры промышленности (пессимистический и оптимистический).

Методика их построения следующая:

- оценить сложившееся состояние промышленного, производства и его отраслевой структуры;
- выявить влияние инвестиционной политики на изменение структуры промышленности; фазам
- построить экономический цикл и модель его функционирования по фазам (кризис, депрессия, оживления, рост) применительно к промышленности с предвидением сроков выхода из кризиса в течение определенного периода;

— оценить влияние научно-технического фактора, экономических реформ на эффективность отраслевых структурных сдвигов;

— построить пессимистический вариант сценария отраслевых структурных сдвигов в промышленности в условиях невмешательства государства и его органов в эти процессы;

— построить оптимистический вариант с оценкой влияния активного воздействия важнейших экономических факторов и государства в регулировании этих процессов.

Результатом использования метода сценария являются долгосрочный и среднесрочный прогнозы. Предлагаемый нами порядок разработки прогноза отраслевой структуры промышленности отличается своей научной новизной в части учёта фаз экономического цикла, вариантности подхода и ресурсных возможностей региона.

Этапы стратегии промышленного развития Туркестанской области, основанные на оптимистическом варианте роста.

I этап (2018–2021 гг.) Ускоренное развитие малой экономики, переход к ресурсосберегающим технологиям в базовых и других отраслях (АПК, машиностроительной, химико-лесной комплексы), для резкого увеличения производства экспортной продукции.

II этап (2021–2023 гг. и далее). Перестройка технологической и производственной структуры отраслей, производящих продукты питания и товары народного потребления с повышением их конкурентоспособности.

Для решения стратегических задач структурного преобразования промышленности Туркестанской области требуется мобилизация весьма значительных инвестиционных ресурсов. В этой связи региональные власти должны разрабатывать и осуществлять на практике комплексные мероприятия, которые будет обеспечивать приток инвестиционных средств. Условно их можно разделить на следующие группы:

- государственная поддержка прямых инвестиций на региональном уровне;
- создание дополнительных побудительных механизмов для потенциальных инвесторов, конкурентных по отношению к другим регионам;
- мероприятия по созданию благоприятного имиджа региона в глазах потенциальных инвесторов;
- финансовая поддержка и содействие инвестиционной деятельности.

Государственная поддержка прямых инвестиций может осуществляться региональными властями на основе предоставления бюджетных гарантий. Регионы, заинтересованные в привлечение капитала, могут предоставлять корпорациям гарантии возврата полной суммы инвестированного капитала или какой либо его части за счет бюджетных источников в случае национализации, стихийных бедствий невозможности перевода прибыли, не конвертируемости местных валют и других приведенных обстоятельств [3]. Регионализация экономической политики требует выработки самостоятельной отраслевой и террито-

риальной структурной политики регионов, особенно в индустриальной сфере. Дальнейшее углубление экономических реформ, особенно в районах Туркестанской области, обуславливает реформирование отраслевой структуры промышленности региона, направленной на преодоление спада производства, стабилизацию промышленного производства, совершенствование жизненных условий трудящихся.

Усовершенствование промышленности региона — процесс длительный, поэтапный и отличается от мелких структурных перестроек в отраслях, осуществляемых постоянно под воздействием рыночных механизмов (спроса, предложения, цен и др.) Соответственно его следует корректировать и направлять с помощью государственного инвестирования на основе выработки региональной структурной политики и экономического стимулирования предприятия и организаций, участвующих в его реализации. При этом динамика структуры спроса будет определять характер и особенности реформирования отраслевой структуры промышленности как непрерывного процесса перехода от сложившейся отраслевой структуры промышленности к предлагаемой нами к рациональной структуре, полностью отвечающей целям региона.

Региональная структурная политика в промышленности должна быть направлена на устранение преобла-

дающей доли сырьевого характера многих отраслей и на развитие отраслей, производящие готовые изделия и др. Главной целью отраслевой структурной политики применительно к Туркестанской области должно быть формирование целостного экспортно-ориентированного промышленного комплекса. Для его достижения потребуется обеспечить: стабилизацию производства и формирование отраслей производящих готовую продукцию создание комплекса отраслей и производства легкой и пищевой промышленности по переработке сельскохозяйственного сырья повышение эффективности внешнеэкономических связей региона исходя из развития совместных и иностранных предприятий.

Для совершенствования организации экономического механизма активизация инвестиционных процессов с низким инвестиционным потенциалом целесообразно использовать субсидии со стороны государства, лизинговые сделки контракты [4]. Именно для такой области, как Туркестанская, предлагается использовать арендные договора, льготные кредиты, беспроцентный импорт сельхозтехники. Использование этих механизмов позволит обеспечить эффективные формы и методы финансирования инвестиций в сфере структурных преобразований промышленности Туркестанской области.

Литература:

1. Рост экономики за первое полугодие 2018 года составил 4,1 %. <https://www.zakon.kz/4927417-rost-ekonomiki-za-pervoe-polugodie-2018.html>
2. Послание Президента Республики Казахстан Н.Назарбаева народу Казахстана. 31 января 2017 г. http://www.akorda.kz/ru/addresses/addresses_of_president/poslanie-prezidenta
3. Яковец, Ю. В. Региональная структурная и инновационно-инвестиционная политика / Ю. В. Яковец // Экономика региона: технология деловой активности. М.: АМИР, — 2002.

The Phenomenon of the Hero and the Patriotic Education of Youth

Baikenzhe Nurgul Karzhaubaikyzy, senior teacher;

Polatkyzy Zamira, master student

Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University (Turkistan, Kazakhstan)

The ideals of the hero and heroism in ancient times embodied and reproduced various forms of folk art: in fairy tales, myths, heroic epic. A characteristic feature of heroes in ancient myths and epos is the insoluble contradiction of thoughts and activities, manifested in the fact that the life of heroes is suffering as their inevitable fate, which generates with finality, physical limitation of life and the need to fulfill the outline of the gods. Thus, already in one of the most ancient sources — the epic of Gilgamesh (the Sumerian and Akkadian hero of the XXVII — XXVI centuries. BC) the idea of failure, the futility of human attempts to obtain the immortality peculiar to the gods. And the only possible immortality for the hero is the memory preserved by the descendants.

The ancient Greeks — the hero is usually the son or descendant of a deity and mortal man. As a human being, a hero is mortal, divinely immortal, perhaps through feats and glory, a grateful memory among descendants. Hence the drama, collisions and even the tragedy of the hero's life.

The understanding of the essence of heroism and the hero is modified in different historical epochs. So, if in the ancient legends and the heroic epic, the hero represents himself primarily and mainly in combat operations or in the struggle against various threats to the interests of the tribe or people, then in the new time other characteristics appear. For example, J. Bruno in his work «On the Heroic Enthusiast» highlights the hero's quality as compared with previous his-

torical periods: It is the desire to comprehend the truth of being the essence of things and make them the achievement of all people. In addition, the hero is not only a god who defeats external enemies, but one who defeats his fears, passions and inclinations. Bruno draws attention, perhaps one of the first, to the hero's loneliness due to the fact that his activities are far from always understood by his contemporaries. Another Italian philosopher, J. Vico (XVIII century), believing that heroism is a characteristic of a special phase of the historical cyclical developed about the essence in general. He put forward the idea that humanity is going through three stages of development: «the age of the gods», «the age of heroes», «the age of people». Vico believed that in a civil society, i.e. «A century of people», heroism is impossible. He wrote, «Heroism is now impossible by the very nature of citizenship... Therefore, we must come to the conclusion that oppressed people are craving for a hero in our sense of the word, philosophers study, poets imagine, but civil nature... does not know this kind of beneficence»

According to the teachings of Hegel G. V., which developed the idea of Vico, the activities of the hero — this is the coincidence of the individual initiative of the individual with its universal value.

The well-known English historian of the 19th century, Thomas Carlyle, believes that every person has the makings and inclinations to become a hero, but their realization depends on their upbringing, time, and social and historical background. Here we see a shift in emphasis in considering the problem of the hero in the socio — culturological plane. The meaning and significance of the hero's activity is to make the knowledge of truth available to all people, and that the heroes play the role of leader, leader and prophet. In this regard, it is characteristic that his work «Heroes, reverence for heroes and reverence in history,» he begins with a chapter about the founder of Islam, the prophet Muhammad. Although Carlyle assumes that everyone has the makings of a hero, he believes that the most likely areas of heroism are politics and art. It is important to note that according to the concept of Carlyle, «the history of the world is the life story of great people». Those. for him the engine of history is heroes. Note: This idea received its extreme expression in the teachings of F. Nietzsche about the «superman», and the practical embodiment — in fascism.

Marxism in this issue comes from the idea that the true heroes are generated by great historical epochs, often transitional ones. From this point of view, Marx's statement that «... no matter how heroic a bourgeois society is, is typical, for it came into being, heroism, self-sacrifice, terror, civil war and the battles of nations» were needed [2]. The essence of the characters in the history of aphoristically expressed G. V. Plekhanov: «A great man is one who sees farther than others and wants more than others».

So who is such a hero?

The ancient Greeks, the hero has such utmost power, courage, strength, courage, which do not fit into the ordinary human dimension. Hence, the hero is of semi-divine or-

igin. The word hero means «demigod». Homer has heroes for the strength and significance of actions, courage (Achilles, Hector, and others. Iliad), and heroes, so to speak, by origin, i.e. a noble man who has glorious ancestors (Odyssey. «Odyssey»). In the Dictionary of Alexandria (6th century), the hero is a person «powerful, strong, noble, significant». In the French author's Philosophical Dictionary, «a hero is a man whose will to overcome obstacles elevates him above other people.

...A hero is one who embodies a national or revolutionary cause, who... forms a genuine historical force (all great national or political figures are heroes in this sense of the word). Finally, the hero can be the creator of important cultural values» [4].

The generalization of the above and a number of other definitions or interpretations washed away the terms «hero», «heroism», «heroic» leads to such an important concept as the ethos of the hero.

The concept of «ethos» emerges in its originates from ancient Greek philosophy and denotes habits, customs, temperament, customs. Aristotle distinguished the concept of «ethos» as a combination of some moral and imperative principles that guide people in their activities, and the opposite term «pathos» (from «pathos»), meaning meaningful restless, chaotic, affective. Ethos is intelligent; Patos is irrational; the ethos creates and develops society, destroys the pathos, it is destructive in value, leads to moral damage. By the way, our social existence in recent decades, especially in the 90s, Aristotle would certainly call not ethos, but pathos, in other words, pathological due to the fact that the activity of significant forces, groups of people is characterized not by ethos... From this point of view, I think the great German poet Heinrich Heine was right when he wrote that «when heroes leave, clowns come into the arena.» In modern relevant philosophical literature, the ethos is interpreted as a whole as a set of basic principles that serve as ideal reference points in the activities of certain social groups. So, for example, a well-developed ethos of science.

Let us now single out the main features of the hero ethos.

The hero is a bright, concentrated manifestation of such human qualities as courage, courage, readiness for self-sacrifice in the name of an idea, in the interests of that community (clan, tribe, people, country, state) to which it belongs.

The hero is the carrier of the highest values of his society in a given historical period.

The actions of the hero become the subject of admiration and imitation for many people, and there appears such a phenomenon as collective, mass heroism, when heroism becomes a feature not of individuals, but of a considerable mass of people, and even of a whole people. This was noticed by the ancient Greeks, from whom such an expression came to us: «Who said that the Greeks fought like heroes? These heroes fought like the Greeks!» In this regard, if you take the not so long history of the Soviet Union, you can clearly see the effectiveness of such an element of the» ethos «(habits, manners, customs) of the hero as the hero's ability to mo-

bilize thousands and millions people. Even considering the hyperbolicity that is understandable in such cases, it must be admitted that such expressions as «heroic Soviet people», «hero cities», etc., had a deep objective meaning.

Hero's exploits play a huge role in educating the younger generation, they are guidelines for activity and activity, especially in critical, or, as philosophers say, borderline situations that arise in society. What do we have now?

In the period of the so-called. perestroika, then in the 90s for well-known reasons, there was a sharp shift, a drift in the values of society, the axiological frame of a huge country collapsed, an unprecedented motivational vacuum was formed in the spiritual sphere, which immediately led to motivational chaos. The corruption of values also began in the area of problems, namely, the frantic, hysterical campaign of the whole of Soviet history with the help of slander, profanation, and vulgarization, meaninglessness, most often through blatant lies, great accomplishments and feats

of war heroes, labor and the entire Soviet people. As a result, the social and cultural, moral and value space of the heroes was filled with antiheroes. Examples of darkness, it suffices to recall what kind of «heroes» the media broadcast around the clock.

In conclusion, I will quote a quote from the work of Thomas Carlyle mentioned above: «I think that respect for heroes,» he wrote, «manifests itself in different ways in different eras, is the soul of social relations between people, and that way of expressing this respect is the true scale of normality or abnormality dominant in the world of relations. «

The relevance of the education of modern youth, we see precisely in fully revealing the role of the hero (batyr) as a socio-cultural phenomenon on the example of ancient heroes and our illustrious heroes, in the historical and spiritual formation of the people. For, «an unhappy country that has no heroes» (Pierre Bouast. French lexicographer and aphorist of the XVIII-XIX centuries).

References:

1. Foundations of a new science, L., 1940, p. 205
2. K. Marx and F. Engels, Op. v. 8, s. 120
3. Great Soviet Encyclopedia, M., 1971, T. 6, p.422
4. Didier Julia. Philosophical dictionary. M., 2000, p.85.

Qorshağan ortamen ózara áreketin retteýshi, psihologıalyq ózdiginen damý qajetilikterin qalyptastyry

Baikenzhe Nurgul Karzhaubaikyzy, magistr-ağa oqytýshy;

Polatkyzy Zamira, magistrant

Q.A.Iasaýı atyndaǵy Halyqaralyq qazaq-túrik ýniversiteti (Túrkistan qalasy, Qazaqstan)

Qayıpsızdik suraqtarynyń arnayı ilimderi senimge ósýi, jastardyń dúnietanymyndaǵy qayıpsızdik «komponentin» qalyptastyryǵa jáne onyń qayıpsızdik mádeniet deńgein joǵarylatyǵa baǵyttalǵan bilim berý jáne tárbelik jumystardy jeke adamdardyń qundylyqy baǵyttary jáne basym qajetilikleri kózqarastar júesine tabıǵı kirýi úshin kelesi baǵyttar boıynsha júrgizý kerek: — Ünemi ózgerip otyratyn álem týraly, sonymen qatar qayıpter álemi týraly ilim alyda qajetilikterdi qalyptastyry.

— Qayıpsız tártipte qajetilikterdi qalyptastyry.

Negizgi komponenti qayıpsızdik bolatyn dúnietanymdy jáne qayıpsızdik mádenietin qalyptastyry qoǵamnyń turaqty damýyn ustap turýshy, qayıpsızdiktiń deńgeine jetýin qamtamasyz etýshi, jalpy qoǵam jáne adamnyń qayıpsız ómir áreketin uymdastyryǵa járdem etedi. Qıyındyǵy keleside bolyp tur, bul — ondaǵan jyldy qamtıtyn jáne birneshe urpaqtyń sanasyn túrtetin uzaq protsees.

Joǵaryda atylǵandardan shyǵaratyn qorytyndymyz, qazirgi adamǵa elementteri álemniń ǵylymı sýretin jáne dúnietanymnyń filosofıalyqtúrin, dindi, mifologıany quraýshy

retinde kirtetin qayıpsız ómir turmysy týraly kózqarastarynyń keshendi júesi qajet. Bul júeniń negizin dúnietanym quraıdy, onyń qurlymyna «qayıpsızdik komponenti» negizinde engizilgen — olardyń tolyq damýyn qamtamasyz etýshi qorshaǵan ortamen adamnyń turaqty, úlesimdi ózara áreketine jaýap беретin bilimder jáne kórinisterdiń jartysy; bul ilimder qorshaǵan ortamen ózara áreketin jetildirýge múmkindik беретin, áreketti retteýshi ishki mehanizm bolady. «Qayıpsızdik komponenti» jáne qayıpsızdik mádenieti bar dúnietanymnyń maqsatty qalyptasýy qoǵamnyń turaqty damýǵa aýysýyna járdemdesetin bolady. Atalǵan taraýdyń maqsaty turaqty damý faktorynyń júesinde qayıpsızdiktiń erekshe erekshelekterin, sondaı-aq qoǵamnyń turaqty damýǵa aýysýyna járdemdesetin praktıkalyq amaldardyń taldaýy bolyp tabylady.

Negizgi dúnietanymdyq pozitsıalarda qoǵamnyń turaqty damýyna aýysý múmkindigi retinde qayıpsızdik róliniń taldaýy olardyń árqaisysy óziniń basym quraldarynyń kúshinde qayıpsızdik problemasyn sheshý múmkindigin beıneleıdi degen qorytyndy jasaýǵa múmkindik berdi.

Stsentizm áleýmettik jáne tabıǵı protsessterdiń retteýde ǵylymı rólin ózektendiredi. Shynynda da, ǵylymı jetistikterdiń arqasynda qayıpsızdiktıń obektivti deńgeiin artaryqtai joǵarylaty múmkin boldy, sonymen qatar tehnogendik órkeniettiń ıgilikterine tartý jańa sapaly sıpattaǵy qosymsha qayıpterdı tıdyrdy jáne qayıpsızdikterdiń kóptegen problemalaryn (birinshi kezekte ekologıalyq) sheshýge taza tehnokratıkalyq amal múmkin bolmaı qaldy. Qalyptasqan ǵalamdyq qaterler qayıpsızdik problemasy sheshýde ǵylymı múmkindikterdiń shekiligin kórsetti jáne ǵalymdar arasynda alarmistik kúnil-kúı tıdyrdy. Alarmisterdiń belsendiligine qaramastan áleýmettik-qayıptı jobalardyń óndirilýi jáne adammen tabıǵatty ekspansıalayı jalǵasýda. Qayıpsızdik problemalaryn sheshý qoǵamdaǵy dástúrli qaǵıdalary, adamgershilik printsıpterin jáne tártip quraldaryn ózertpei múmkin emes ekendigi anyq bola bastady. Alarmizm konservatsionizmniń birtutas qamar kózi bola otyryp, sol ýaqıtta negizgi qayıptı halyq sanynynń ósýinen kóretin konservatsionisterge qaraǵanda, qayıp tóndirýshi ekologıalyq problemalaryń mańyzyn absolyúttendiredi; olardyń stsenarlerine saıkes qayıpsızdik problemalaryn sheshý depopýlıatsıa joly men múmkin. Bul pozitsıada konservatsionister qayıpsızdiktıń negizgi kórsetkishterimen bir jerden shyqpaıdy — tıydyń joǵarylaýy jáne ómirdiń jalǵasýshylyǵymen, halyq ómiriniń tómendigi. Qayıpsızdik turǵysynan halyq sanynynynń azayı máselesin abstrakty qarayǵa bolmaıdy, sebebi halyq sanynynń ósýi kóptegen faktorlarǵa (ulttyq, territorıalyq, memlekettik) bılanysty jáne ár memlekette óziniń ereksheilikteri bolady. Mysaly, Reseide qalyptasqan demografıalyq jaǵdai, óte qıynǵa jaqyn halyqtıń narkotıkalyq quraldardy qoldanımen jáne alkogoldıń kóbeıyimen qarapayım ósýdi qamtamasyz etpertin, eńbekke jaramdy halyq óliminiń joǵarylyǵy jáne tıylydyń óte azdyǵymen bılanysty. Biraq bul ekologıalyq qıyndıqtardy sheshýge járdemespedi. Budan shyǵatyny, qazirgi qayıpterdıń sebebin jáne olarmen bılanysty problemalary tek halyqtıń shadan tys kóptigimen, al birinshi kezekte rıhanı saladan izdemegen jón.

«Altyn ortasy» ekologıalyq damý printsıpine negizdetin turaqty damýdyń tsentristik stsenari bolyp tabylady, ol ózinde antropotsentristik jáne biotsentrlik belgilerdi úlestiredi. Atalǵan amal birinshiden, jalpy adamdyq qayıpsızdikterdi — adamzattıń aman qalıy jáne óziniń qajettilikterin qanaǵattandıruı boıynsha urpaq múmkindikteriniń teńdik printsıpi esebimen ári qaraıy turaqty damýdyń múmkindigi dep shamalaıdy. Ekinshiden, tabıǵattıń qayıpsızigi — biosferany Jerdegi ómirdiń tabıǵı negizi retinde saқтаı. Áleýmettik qayıpsızdiktı qamtamasyz etý jáne protsesske ekoantropotsentrlik baǵyt berýshin rıhanı salada intensifikatsıa qajet.

Tabıǵat jáne qoǵamǵa baǵyttalǵan, turaqty damýy úshin qajetti keshendi qayıpsızdik, qoǵamnyń rıhanı-adamgershiligin ábden jetildirý jáne demografıalyq printsıpterdı júzege asıruı, ǵylymı jetistikterdi qoldanı joly men — túrli dúnietanymdyq pozitsıalardyń abyroıyny sanaly úlesimdigil arqasynda qamtamasyz etilýi múmkin.

Salıstırmaly qayıpsızdik, qayıp dárejesiniń tómendeýine jáne júieniń saqtalıyna járdemesede otyrp, turaqty damýy úshin jaǵdai jasaıdy. Tarihi qoǵam ekonomıkalyq damýdyń deńgeiinen, turatın ortanıń damý deńgeiinen jáne rıhanı damý deńgeiinen ótti. Jáne búgin turaqty damýǵa aıysýı úshin qoǵamdyq ómirdiń rıhanı-adamgershilik jáne ekologıalyq, materialdy-ekonomıkalyq salalarynda qayıpsızdiktı qamtamasyz etýi, olardıń damýdyń salıstırmaly turaqty sıpatyn qamtamasyz etýge múmkindik beretin turaqtylyǵın ustap turýy qajet.

Qayıpsızdik turaqty damýdyń mańyzdy faktorlarynyń biri bolyp tabylady jáne bir qatar erekshe ereksheilikteri bar: qayıpsızdik turaqty damýdyń nátijesi bola otyryp, sonymen birge damýdyń turaqtylyǵın joǵarylatady jáne oǵan qajetti jaǵdailardy quraıdy. Qayıpsızdiktıń turaqty deńgeiin ustap turý jaǵdaiynda damý protsessi turaqty, uzaq merzimdi sıpatqa ie bolady.

Qoǵamdyq ómirdiń barlyq salalarynda qayıpsızdiktı sanaly qamtamasyz etý tolyqqandy ómir áreketine járdemesedi jáne qoǵamnyń óziniń damýynda budan joǵary sapaly deńgeige aıysýı jaǵdaiy jasaıdy. Negizgi ról ǵalamdyq noosferalyq intellektke beriledi, ol jolpyǵa orta qayıpsızdiktı qamtamasyz etýge jáne turaqty damýǵa aıysýyına múmkindik beredi.

Onıń qundylyqty mańyzdylyǵın asha otyryp, qayıpsızdiktı tereńirek zertteı adamǵa tańdaı erkindigin beredi jáne turaqty damýdyń negizin quraıshy aldın ala saqtandıratın qayıpsızdiktı qamtamasyz etýge múmkindik beredi. Qayıpsızdiktı qamtamasyz etý boıynsha praktıkalyq áreketterdiń negizi qayıpsızdiktıń ǵylymı teoriasy bolady, ol belgili bir organıkalyq bılanysty fınksıalardy (teorialyq, basqarıshylyq, boljaldyq, qundylyqty-baǵdarlyq, konservativti) oıyndaı otyryp qoǵamnyń turaqty damýyǵa aıysýyına járdemesedi.

Qoǵamdyq júien turaqtylyǵynyń jáne qayıpsız forma retinde onıń turaqty damýynyń sharttarynyń biri dúnietanym bolyp tabylady, onıń quraıshy komponenti óskeleń urpaqta maqsatty qalyptastyruı kerek qayıpsızdik jáne qayıpsızdik mádenieti bolady. Negizgi quraıshylardaǵy (tanymdyq, qundylyq, emotsionaldy-baǵalyq, praktıkalyq) «qayıpsızdik komponentin» qosatın dúnietanymnyń erekshe formasy, qayıpsızdik, onıń qundylyq mańyzdylyǵy jáne qayıpsız is-áreketke degen qajettilik túraly ilimderge negizdelgen adamnyń álemge jáne ózi ózine keshendi qatynasın qalyptastyradı.

Quramyna «qayıpsızdik komponenti» kirgen dúnietanym qayıpsızdik mádenietiniń negizi — adam jáne qoǵam ómirinin uıymdastyruı formasy jáne amaldary bolıy kerek, olardıń negizgi quraıshyları qayıpsız ómar áreketi, qorshaǵan orta, óz dansaılyǵıny saқтаı tilegimen kelisilgen emotsionaldy kónil kúı jáne qayıpsız tártip motivatsıasy túraly bilimder bolyp tabylady.

Solai, qoǵamdyq qatynastar júesinde qayıpsızdik túrli sapalarda anyqtalady jáne «adam (qoǵam) — tabıǵat» júiesin quraıshy tabıǵı jáne áleýmettik turaqty damýlardı saқтаı protsessin qamtamasyz etýshi faktor retinde bolady.

Ádebiat:

1. Aimaýytov J. Psihologua. — Almaty, 1995
2. Aldamuratov Á. Qyzyqti psihologua. — Almaty, «Qazaq ынiversiteti», 1992.
3. Aldamuratov Á. Jalpy psihologua. — Almaty, «Bilim», 1996.
4. Ábdirahmanov A., Jaryqbaev Q. Psihologualyq orysshа — qazaqsha sózdik. — Almaty, «Mektep», 1976
5. Jalpy psihologua. V. V. Bogoslovskudiń redaktııasymen. — Almaty, 1980.

Sabaq úderisinde syn turǵysnan oılaıdyń ózektiligi

Baimanova Ulbosyn, PhD doktorant;

Agaidarova Qundyz, magistr oqytıshy

Q.A. Iasaýı atyndaǵy Halyqaralyq qazaq-túrik ынiversiteti (Túrkistan qalasy, Qazaqstan)

Búgingi tańda pedagogıkalyq bilim mazmuny men uıymdastyrylýndaǵy, ekstensivti ádister — oqy — tárбие úderisiniń uıymdastyrylýına, muǵalim tulǵasynyń bútindeı qalyptasýına tolyq áser etpeidi, sebebi ol stýdentterdiń pándik júesiz daıarlyǵyna soqtırady, shyǵarmashylyqpen jumys isteıge, óz betimen oqýına, pedagogıkalyq zertteıge yntalandyrmady, muǵalim daıarlyǵynyń tiptik júesi men onyń qyzmetiniń jeke-shyǵarmashylyq sıpaty arasyndaǵy mańyzdy qaishylyqty sheshe bermeidi.

Mektep muǵalimi — stýdent — joǵary oqy ornynyń oqytıshysy júesi boıynsha, muǵalimniń kásibi daıyndıǵyna kózqarasynyń ózin ózertı qajettigi týındaıda.

Qajetti ózgeristerdiń yqtımal joldary qandai? Bizge birneshe joly belgili:

Talapkerlerdiń, stýdentterdiń, muǵalimderdiń kásibi sheberliginiń úzdiksiz qalyptasýın, erte kásibi baǵdaryn, muǵalim daıındaı barysynda negizgi jáne is júzindegi birligin qamtamasyz etetin ǵylymı-oqy pedagogıkalyq kesheniniń quryly.

Oqydy avtomatty túrde baqylaı, basqa quraldarmen birlestiktegi, jeke oqytıdyń tehnıkalyq quraldary, óz betimen oqy, anyqtamalyq aqparat kózderi sıaqty birneshe baǵytta barynsha múmkindik beretin kompiýter tehnıkasyn qoldaný.

Oqy ádisterin jandandyry: shyǵarmashylyq jeke jumystar júesiniń naqıtyly baǵyt boıynsha qoldanylýy. Oqyshylardy ózin-ózi tárбиеıge úretı baǵdarlamasyn jasap, synyp jetekshisi nashaqorlyqtyń aldyn alý, maskúnemdikpen kúres t. b. jáne tárбие quraldary boıynsha tárбие jumysynyń josparyn qurǵany jón [1].

Birtutas pedagogıkalyq keshendege daıarlyq: pedagogıkalyq litsei — pedagogıkalyq kolledj — pedagogıkalyq ынiversitet — is júzinde kásibi ózin-ózi aıqyndaıynan kásibi daıarlyqqa deıin bastalatyn jáne aǵylshyn tili muǵaliminiń kásibi tulǵalyq qalyptasýymen aiaqtalatyn tutas bilim berıdiń mańyzdy qyry bolýy tiis.

Bizdiń pedagogıkalyq zertteıimizdiń osy kezeńdege basty maqsaty pedagogıkalyq jaǵdaıdyń anyqtalýy men negizdelı bolyp tabylady, onda mektep oqyshylarynda synı kóz qarastyń

júzege asýy, aǵylshyn tili muǵaliminiń qyzmetin tańdaıynda aıqyndaıshy shartqa aınalady.

Bul qurylym mindetti mınimým esebinde kelesi didaktıkalyq birlikterdi bildiredi:

1. teorıalyq daıyndıq;
2. ádistemelik saıattylyq;
3. psihologualyq daıarlyq;
4. kásipke deıingi daıarlyq.

Bolashaq aǵylshyn tili muǵalimderin oqytıdyń negizgi baǵyttylyǵy oqy barysyna túrlishe quraldardyń, sonıń ishinde tanymdyq oıyндar men áleımettik-psihologualyq trenıngterdiń engizilıin qarastırýy tiis.

Tanymdyq oıyндardyń kásibi máni, oqy qyzmeti úshin de úlken mańyzı bar. Túptep kelgende, olardy stýdentterdiń túrli kásibi sapalarynyń, sonдай-aq oqy materialdaryn san alıan túrinde usynı sheberliginiń júeli qalyptasýına áserin tigizıi kerek.

Muǵalimniń kásibi biliktiligin qalyptastırý — kúrdeli másele, san qyrly jáne kásibi oqy júesiniń ózin jetildirı qajettigi týındaıda. Biraq máseleniń kúrdeliligi ony sheshı jolyn tabı múmkindiginen ayırmady.

Aǵylshyn tili muǵalimi úshin bir aııqaty, óziniń oqyshylarmen qatynasyn mádeni qyzmet retinde qaray mańyzdy, ondaı adamı, ǵymanistik bastaı qatynas rıhyn quraıdy. Osy qatynastyń nysanasy, onyń empirıkalyq máni oqyshynyń synı kóz qarasy men men densaılyǵy, oǵan sanaly qatysy bolyp tabylady.

Pedagogıkalyq ǵymanistik qarym-qatynastyń nysany oqyshy da, muǵalim de bola alady. Oqyshyǵa pedagogıkalyq qatynastyń nysany retinde qaray tuıırymdamasynyń bolıy, búgingi filologua fakıltetiniń stýdenti, bolashaq muǵalim umtylatyn eń basty maqsat bolıy tiis [2].

Mundaı tuıırymdama muǵalimniń rıhanı-adamgershilik beinesiniń jetekshi quramdasy, onyń kásibi biliktiliginiń mańyzdy bóligi bolyp tabylady. Bolashaq muǵalimniń mundaı biliktiligi, onyń oqy qyzmetin qamtıtın mádeni daıarlyqtyń keń aııqymında júredi.

Ǵymanıtarlyq baǵdarlardaı kafedralar filosofıalyq-mádeni baııttardaı: órkeniet tarıhy, filosofıalyq

antropologua, etika men estetika kýrstarynyń oqylýyn qamtamasyz etedi. Demek, tulǵanyń rýhanı-adamgershilik qurylymyna baǵyttalǵan oqýshynyń synı kóz qarasyn damytý baǵytyndaǵy ádister, moraldik teńdik negizinde, eki jaqtyń sýbektivti (belsendi) qatynastarynda quralady.

Muǵalimniń pedagogikalyq qyzmetiniń nátijeliligi kópтеgen jaǵdailarǵa bailanysty, sonıń ishinde, adam psihologıasynyń kásibi qyzmetin atqarýǵa dayyndyǵy men jaǵdayna táyeldi.

Muǵalim kásibin keńeıtilgen fúnksionaldyq eńbek kásibine jatqyzady. Osyndai kásipterdiń negizgi júıke, oilay erekshelekteri esebinde psihikalyq turaqtylyǵyn, nazaryn, jalpy tózimdiligin bólip kórsetedi [3].

Osyndai mindetterdi sheshýdiń tiimdiligi kóbine-kóp oqý protsesin uymdastyırý men ádisterin tańdaýdyń durystyǵyna bailanysty.

Oqý tájiribesiniń negizgi mindeti — stýdenttiń mektep jasyndaǵy oqýshylarmen sabaqqa dayyndyq deńgeıiniń aıyqndalýy bolyp tabylady. Synaq sabaqtary bolashaq mamannyń oqý kezeńinde jınaqtalǵan óziniń bilimi men qabiletlerin kórsetýine jáne jattyǵy júrgizgen kezde uymdastyırshylyq qabiletlerin tanytýyna múmkindik beredi.

Mektepterdegi kópjyldyq baqylaýlar kórsetkendei, muǵalimler men stýdent-praktikantermen birlesken jumystardyń, jarystardyń joǵary aǵartýshylyq jáne tárbielik tiimdiligi tek ádistemelik jaǵynan saýatty daıarlanyp, ótkizilgen jaǵdaıda ǵana bolmaqshy.

Sabaq úderisindegi oıyn jarystar — pedagogikalyq protsesiń aıyraqsyz bóligi jáne olardyń uymdastyırshy, tikelei qatysýshylar nemese kórmender, iaki, jankúierler bolýyna karamastan, oqýshylardy jan-jaqty tárbielýdiń tamasha mektebi. Oıyndardyń bir túri esebinde jarystar bútindei mindetter keshenin sheshýge kómektesedi.

Oqý oryndaryna laboratorıalyq sabaqtar ótkizý qarastyrylǵan, praktikalyq sabaqtar sany kóberılgen, maqsatty baǵyttaǵy derbes jumystar úshin tapsyrmalar aıqymy keńeıtilgen, júeli baqylaý túrleri aıyqndalǵan, túlekterdiń kásibi qyzmetke dayyndyǵy pedagogikalyq praktikada barysynda, sonдай-aq aldyn-ala mektepte sabaq ótkizip, synaq tapsyır kezinde aıyqndalady.

Qazirgi yaqytta aǵylshyn tili sabaǵynda «Synı oilay» pání filologıua fakýltetiniń oqý josparynda derbes oryn alady. Fakýltette «Synı oilay» kýrsynyń qarta órleyi men pedagogikalyq praktikada halyqtyq oilayǵa aıdarylyp otyrǵan mańyzǵa jáne joǵary áleymettiik- mádeni jáne rýhanı qyatqa ie oilay túrleri men ádisteriniń bútindei damýymen tyǵyz bailanysty [4].

Fakýltette alynǵan bilim, sheberlik pen daǵdy kólemi túlekterdiń, synı oilay túrlerin jumys oryndarynda saýatty uymdastyryp, nasıhattai alatyn bilikti muǵalim, maman bolyp shyǵýyna múmkindik beredi.

Joǵarǵy mektepte synı oilaıdy oqytýdyń túrleri men ádisterin jetildirýdiń búgingi máselesi óte-móte ótkir qoylyp otyr, ásirese, pedagogikalyq kadrlardi daıarlaıtyn joǵarǵy oqý oryndarynda.

Jalpy bilim беретin jáne kásibi mektepti reformalaıdyń negizgi baǵyttarynda, atap aıtqanda, «bilim berý men tárbielýdiń sapasyn arttırý, árbir pándi oqytýdyń anaǵurlym joǵary ǵylymı deńgeiin qamtamasyz etý, muǵalimniń qoǵamdyq bedeli men dárejesin, onıń teorıalyq jáne praktikalyq daıarlyǵyn kóterý» jóninde jazylǵan.

Daıarlyqtyń negizi, neni jáne qandai kólemde oqytý kerektingin aıyqndaityn memlekettik qujat — baǵdarlamasy bolyp tabylady.

Mekteptegi pedagogikalyq praktika jetekshileriniń kóp renishin bildiretini, praktikant-stýdentter teorıalyq jaqtan bilei, biraq sabaq berý ádistemesin ıgermegen, osy praktikany qashan jáne ne úshin qoldaný kerektingin bilmei, sabaqtardy úrenshtikti ádispen, shyǵarmashylyq izdenissiz júrgizedi. Onıń sebebi, oqý barysynda bolashaq muǵalimderdiń pedagogikalyq sheberligin qalyptastyırǵa baǵyttalǵan kásibi-pedagogikalyq praktika, ony jetildirý qyaty men joldarynyń kóptigine qaramastan, tek ishinara ǵana iske asyrylady.

Ózderiniń kúndelikti praktikalyq qyzmetinde oqytýshylar stýdentteriniń synaqtaryn yaqytly tapsyırýyna múddeliligi sonshalyqty bul olardyń kásibi ustanymyna aınalyp otyr.

Ótkiziletin sabaqtyń negizgi mindeti bolsa ekinshi orynǵa qoylady.

Praktikalyq sabaqtarda stýdentter oilay jattyǵylarynyń bárin tek táyir meıgerip qana qoımai, bulardyń árbiriniń tehnikany qalyptastyırdaǵy, jalpy jáne arnaıly baǵyttaǵy synı oilaıdyń damýyna yqpal dárejesin de bilýi tiis. Jattyǵylardyń birazynyń keshendi áseri bar, biraq bul arada áńgime naq daǵdyny qalyptastyırǵa baǵyttalǵandary jóninde bolyp otyr. Stýdentterdi sabaq kirispesiniń ádisterine, sóz mádenietine, ózin-ózi ustaı mánerine, terminologıuany bilýge, «jumys» ymdaryna, dybys jáne kóry belgilerine, jumysta buıyqtar men nusqaýlar berýge, túrli toptardy basqarýǵa, ózgergen jaǵdailarda jumys jasyǵa úretý qajet. Tek pedagogikalyq sheberliktiń osynaı asa mańyzdy quramdas bóliklerine turaqty nazar aıdarǵan jaǵdaıda ǵana, nátiजेge jetýge bolady.

Ádistemelik-sholý sabaqtary tek qana ótken materialdy jınaqtaıǵa ǵana arnalýy tiis emes. Bul jerde oqytýshy praktikalyq sabaqtarda qoldanylǵan barlyq oilay jattyǵylarynyń naqty negizdelgen júesin tuıyrymdaıdy, atap aıtqanda, jattyǵylardyń mindetterin, olardyń baǵyttylyǵyn, árbir naqtyly jaǵdaıda bulardy qoldanýdyń mańyzdylyǵyn ári bulardy berýdin pedagogikalyq tásilderin egiei-tegiei tusindiredi.

Ádistemelik-sholý sabaqtary, oqý protsesin uymdastyırýdyń bir túri esebinde san qyry bolýy múmkin, degenmen de, bulardyń árbiriniń mazmuny, negizinen, joǵaryda aıtylǵan usynystarǵa saıkes baǵytta bolýy tiis.

Oqý praktikasy, ádette, pánniń praktikalyq bóligin oqýymen aıaqtalady. Stýdentter sabaqtardy ózderiniń oqý toptarynda ótkizip, osylaisha alǵan bilimi men pedagogikalyq sheberliginen esep beredi [5].

Stýdentterdiń pedagogikalyq sheberligin qalyptastyır ózekti másele. Stýdentterdiń sabaq ótkizýge tikelei qatysyn eshqandai lektıuamen, áńgimelesýmen, saıalnamamen aıyrbastaıǵa bolmaıdy. Naqtyly bir pán boıynsha alǵashqy sabaqtardan bastap, stýdentterdi bastapqyda

baqylaýshy-stajerler retinde, sodan keiın oqytýshy men saraptamashylardyń kómekshileri retinde jumysqa tartyp, tek sodan keiın ǵana osynyń baryn sabaq ótkizýmen túindep, derbes jumys tapsyryǵa bolady.

Tapsyrmalaryń aýqymy keń eń kóp taralǵan qozǵalys tehnikasyna tán qatelikterdi tabýdan bastap, sabaqty

júrgizetin oqytýshynyń qyzmetin taldaýǵa deın qamtıdy, ári stýdentter jumysyn baǵalaý qajet. Osylaısha, oqý praktikasynyń sheńberi keńeiip, naqtyly bir pándi oqytýdyń bar ýaqytyn qamtıdy. Eger de sabaqtardyń ótýin ózderiniń oqý toptarynda emes, balalarmen ótkizetin bolsa, onyń paidasy kóbirek.

Ádebietter

1. Baiserke L. Effektivnost protsessa obýchenıa v výze // Vestnik AGÝ, 2000.
2. Kenjebekov B. T. Teoretiko — metodologicheskie osnova professionalnogo razvıtıa lichnosti sovremennogo pedagoga. — Almaty: Ǵylym, 2002. — 48 s.
3. Baltabaev M. H. Pedagogicheskaya kúltýrologıa. Almaty, 2000. — 268s.
4. Orazov Sh.B. Organizatsıa samostoiatelnoi raboty ýchashiıa pri izýchenii pedagogiki. //Bastayysh mektep. № 11. — Almaty, 2005. — S.58—60.
5. Torrance E. Thinking creative in action and movement (Research Ed.) — Bensenville IL: Shoats Testing Service, 1980.

Bolashaq muǵalimderdi oqýshylardyń synı oilaý júesin júzege asyryǵa psıhologıalyq turǵyda daıyndaıdyń mazmuny

Baımanova Ulbosyn, PhD doktorant

Q.A.Isaýın atyndaǵy Halyqaralyq qazaq-türk ýniversiteti (Türkistan qalasy, Qazaqstan)

Ejelgi dáýirden-aq aǵartýshylar árdaiym jastardyń jan-jaqty damyp otyrýy qajettigin atap kórsetti. Olar qandai da bir qasietti artyq baǵalap, shamadan tys kónil aýdarý jeke tulǵalyq úlesimdi damytýǵa bet burýǵa nuqsan keltiretinin túsingendikten, tán jáne jan tárbesin bóle-jara qaramaǵan.

Stýdent jastardyń oqý-eńbek is-áreketi aqyl-oi jumysyna qabiletiligi sekildi jetekshi pikirmen sıpattalatyndyqtan, onyń negizgi faktorlary:

- sezim músheleri arqyly aǵzaǵa áserdiń fizikalyq jaı-kúii: shý, aýa temperaturasy, jaryq, ekologıa;
- psıhologıasy: yntasy, kónil-kúii, ózin seziniń jáne t.b bolyp tabylady;
- jeke tulǵalyq qasietteriniń tipologıasy: shydamdylyq, uqyptylyq, ustamdylyq jáne t.b [1].

Stýdentterdiń joǵarǵy oqý qabyrǵasynda tańdaǵan ómir beinesi onyń negizgi oqý-tárbi is-áreketimen — jeke tulǵalyq qyryn qalyptastyryǵa tikelei qatysty aqyl-oi jumysyna qabiletimen tyǵyz bılanysty.

Árine, joǵarǵy oqý orny ortasyna beıimdelý erik — kúsh sheshimi men is-áreketin talap etedi. «Ózin-ózi basqarý» nemese «aýtogendik menedjment» sekildi terminder tek sán úshin emes, maqsat qoiý, óz is-áreketin josparlaý, ýaqytyn bólý jáne t. b. uǵymdardan turatyn erik-kúsh úshin qoldanylady, bul óz kezeginde, ómir saltynyń ózgerýimen, ózin salaıatty ómir saltyna beıimdeýmen bılanysty.

Stýdenttermen áńgimelesýi kezinde mynadai suraqtar qoiıldy:

1. Siz ózińizdi meilinshe erik-jigeri kúshli adammyń ba dep esepseıiz be?

2. Maqsattaryńyz obektivti me, shyndyqqa jaqyn ba, basymdylyqtar durys tańdalyndy ma?

3. Siz ózińizdi qaita ózgerter alamyn dep oilaysyz ba?

Áńgimelesý qorytyndysy boıynsha, stýdent jastardyń oqýy men ómiri durys uıymdastyrylmaıdy. Semestr boıyna kúnine 6—9 saǵat, sessıa ýaqytynda 10—12 saǵat bos bolmaıdy; nátjesinde adam organizminde psıhologıalyq turǵyda sharshaý paida bolady, stýdent emtihan sessıasynyń jui júktemesinen qutylyp, kanıkýl ýaqytynda óz kúshin qaita tolyqtyrmastan únemi uıqysy qanbai, sharshaý, jumys jasaýǵa belsendiligi tómey jaǵdaıda júredi. Ásirese, júkeniń emotsionaldyq kúizelisi kezeńderinde oqý materialyn ıgerýge bılanysty kompensatorlyq jáne reabilitatsıalyq júieler óz mindetterin atqara almaıdy.

Joǵary oqý oryndarynyń jaǵdai men erekshelekterine beıimdelý probleması — joǵary oqý ornynyń ózekti problemaları qataryna jatqyzǵan durys [2].

Árbir joǵary oqý orny tek qana ózine tán kóp komponentti erekshelekke — jeke tulǵalyq, azamattyq, kásiptik qasietterdiń damýy men qalyptasýyna ár túrli áser etetin josparlar túrine, joǵary oqý orny ortasyna ie: pedagogikalyq uıymnyń sheberlik deńgeıinen joǵary oqý orny ortasynyń negizgi komponenti — joǵary oqý orny sóileý mádenietine deın. Búgingi stýdent — erteńgi basqarýshy — densaýlyǵynyń tómey bolýy, jumysqa qabiletiliginiń nashar bolýy, ózine tapsyrylǵan uıymdy uıymdastıra jáne maqsatqa baǵyttaı almaıy tıyndaidy.

Ербек is-áreketine kásibi daıyndyq úlgi, etalon, kásibi murat negizinde bolashaq mamannyń belgili bir synı oilay qasietterin damytý men synı oilayyn jetildirýden turady. Budan oilay qundylyqtary da kórinis tabady: oilay daǵdylary, qyzmettik jai-kúii, psihofiziologıalyq qabiletteri jáne joǵary áleymettik qatarý múmkindigine, kásibi senimdilik pen qabiletke ie bolýy tiis.

Joǵary oqý oıyndaıynda synı oilay jalpy bilim berýdiń bólshegi bola otyryp, oqý páni retinde jáne jeke tulǵanyń oilay qabiletin damytýdyń, stýdenttiń kásibi daıarlyǵynyń, onyń ómir is-áreketterin úlestirýdiń komponenti bolyp qarastırylady. Adamzat balasynyń barlyq damýy men qalyptasýy boıyna intellektiń oilay jáne rýhanı baılyǵynyń garmonıalyq úlesimi joǵary baǵalanady.

Árne, bizdiń qazirgi ómirimiz, áleymetik-ekonomıkalyq bazamyz, materialdyq qamtamasyz etilýimiz áleymettik nátiyelerdi aqtai almaıdy, degenmen qazirgi bar nárse stýdent jastardyń syn turǵydaǵy quraldaryn keńinen qoldanýyna jetedi.

Qazirgi birinshi kýrs stýdentteriniń 55–75 %-nyń oilay qabiletı kónil tolaryqtai emes. Osyǵan bailyasty stýdentterdiń psihologıalyq daǵdysyn baqylaı men onyń saldaryn anyqtaı, sheshı mindetteri anyqtalady. Bul stýdent jastardyń ómirine jáne de psihologıalyq oilayyna qatysty jaǵdai, synı turǵyda oilaydyń maqsatqa baǵyttalǵan formalary men túrlerin qoldaný boıynsha basaldy sheshim qabyldaıdy talap etedi. Filologıa, aǵylshyn tili boıynsha oqý jáne qoldaný úderisteriniń maıyzdy mindeti tek oqytý quraldaryn paidalanı daǵdys men meńgerýden turmaıdy, ol osy quraldardy bolashaqta keńinen qoldanı, óz oıyn qalyptastırýǵa yntalandırý, ómir saltyn jetildirý bolyp tabylady [3].

Budan bilim josparynyń mindeti shyǵady: teorıalyq jáne ádistemelik-praktıkalyq sabaqtar, tek teorıalyq oqytý emes, teorıalyq bilim negizderin damytýshy jáne emdeýshi keshender men synı turǵyda oilay jattyǵylaryn óz betinshe qurastyra jáne paidalana alýyn qatań baqylaı.

Eskeretin másele mekteptegi oqý úrdisi men joǵary oqý ornyndaǵy oqytýdan ereksheликterine saıkes, birinshi kýrs stýdentine joǵary oqý ornyndaǵy oqýdyń jańa jaǵdai men ereksheликterine beıimdelý tehnologiıasyn meńgerý de ómirlik ári kásibi maıyzdy. Birqatar pedagog-ǵalymdardyń zertteı nátipleri kórsetkendei, beıimdelý kezeńi, ókinishke orai, bir jylǵa sozylmaıdy. Bul protsess sozylý merzimi boıynsha buryńǵy talapkerlerdiń 7–12 % — nan kórinedi. Eger stýdent qarym-qatynas jasaıdan qoryqpasa, qoǵamdyq jumysqa aralassa, joǵary jaıapkershilik deńgeıineie kez — kelgen is-áreketpen analıssa, sonıń beıimdelý kezeńi anaǵurlym qysqa bolady [4].

Kóp jyldyq tájiribeni taldaı jáne ár túrli joǵary oqý oıyndaıynyń is-tájiribeni jinaqtap qorytý, bizge stýdentterdiń beıimdelý kezeńin qysqartýǵa áser etetin faktorlardy tómendegidei etip bólip qarastırýǵa múmkindik berdi:

— synı oilaydyń belsendi quraldary, syn turǵysynan jattyǵy túrleri, jáne maqsatqa baǵyttalǵan ádisterdiń túrleri, ásirese qoǵam ortasynda bolý jaǵdailarymen bailyasty jattyǵylar;

— stýdentterdi jalpy oqytý, jarystarda tek qatysýshy esebinde emes, uıymdastırýshy jáne jaıapty maman retinde tartýdy usyny;

— salaıatty ómir saltyn qalyptastırý jáne bolashaq mamandyǵynyń ereksheликimen bailyastyryp nasıhattaı.

Bizdiń oıymyzsha, oqý kezeńiniń 3–5 jylına josparylǵan jáne talqylaıdan ótken usynystardy qoldanǵan durys. Árne, baǵdarlamany oıyndaıdyń qorytyndysy ómirge qajetti blimler, sapalar, qabiletter, daǵdylar jıynynan turady. Munyń bári adamnyń onıń ishinde kásibi mamannyń synı daǵdysyn qalyptastırýda maıyzdy bolyp tabylady.

Bolashaq aǵylshyn tili muǵalimderdiń synı oilay quraldary arqyly kásibi maıyzdy psihıkalyq qasietterdi qalyptastırýdyń maıyzy zor.

Zeıinniń jekelegen qasietteri arnaiy ereksheликterge ie, osyǵan bailyasty olardy qalyptastırý jáne jetildirý barysynda ár túrli pedagogıkalyq ádis-tásilder qoldanylady.

Zeıinniń turaqtylyǵy erik-oilay qasietterin qalyptastırýmen jáne belgili bir psihologıalyq ólshemi, ásirese kóz analızatorynyń tózimdiligin jattyqıtırý joly men qamtamasyz etiledi.

Aǵylshyn tili sabaq úderisinde tez oilanıdy damytýdyń tiimdi joldary bolyp: taktıkalyq daıyndyq elementterin qoldanı, sabaqtarda oıyn túrлерімен men jattyǵylaryn keńinen qoldanı; arnaiy pedagogıkalyq yqpал etý júelерin engizı.

Tiimdi áser etedi:

— sózdikterdi tez oilanyp qabyldaıǵa úiretý (problemalyq oqytý jáne aqyl-oı áreketterin kezeńмен qalyptastırý printsipi boıynsha);

— sabaq úderisindegi synı oilayyn damytýǵa arnalǵan jattyǵylar túri boıynsha algoritmdik (belgili bir shemamen boıynsha sheshiletin) jáne evristıkalyq tapsıymalardy oıyndaı;

— baıqaǵyshtyq, este saqtaı, qabyldaı, zein, erik jáne tez oilaymen bailyasty basqa da psihıkalyq protsesterdi damytýǵa arnalǵan jattyǵylar.

Qazirgi kezeńde psihıkalyq kúzelis pen psihologıalyq sharshaydan arlydyń tásili retinde aıtogendik jattyǵydyń maıyzy zor. Bul ádisti meńgerı úshin orta eseppen bir aıǵa jıyq yaqt pen kúnine 10–15 minıttıq jattyǵy qajet. Oilaǵandaı nátiyege jetı úshin, aldymen sáttilikke senı kerek. Kresloda otyryp nemese jatyp, mazalartyn oilardy alyp tastap, aldyn-ala jaqsy jattalǵan teksti jaımen, bir sazben sozyp artı kerek: «Men demalamyn. Ár túrli oıdan bosaimyn. Ózimdi jeńil jáne erkin sezinemin. Barlyq dene bosady. Maǵan jeńil jáne jaqsy. Men demalamyn t. b.»

Syn turǵysynan oilay jattyǵylaryn, keshenderdi, júelерdi qoldanı boıynsha aqyl-keńes berı, árne, stýdenttiń búgingi jáne erteńgi kásibi jumysyna daıyn bolýyna, kásiptik aıryıldarın jazylýǵa, artıq júketemedен, shamadan tys sharshaydan alys bolýǵa áserin tigizedi.

«Oilay» uǵımyn túsiniп almaiynsha, aqyl-oıdy damytýdyń mánin anyqtaı múmkin emes. Adam erikti jáne eriksiz ómirdi tanı otyryp, ózderi qabyldaǵan qubylystar мен zattardy salystırýǵa, taldaıǵa jáne jinaqtaıǵa, modeldeıge, qorytyndy shyǵarýǵa, gıpoteza мен teorıa jasaıǵa májbúr bolady. Sezim

músheleri arqyly tanylatyn zattyń barlyǵy — shyndyq emes, kópshiligi órkeniet jetistigimen túsindiriletindikten, bizdiń organdarymyz úshin alys ta. Osy kezde qorshaǵan ortany tany tikelei oilay, aqyl-oi qyzmeti arqyly júzege asyrylady. Tanylnyń naqty oilay protsesi, is-áreketter algortmi men jeke tulǵalyq múmkindikterge negizdelgen maqsatty aqyl-oi belsendiligi oilay bolyp tabylady. Árine, ár túrli adamdarda aqyl-oi jumysyna degen qabilet ár basqa bolyp keledi. Túimdi oilaıdyń, aqparatty óńdeı men túsinıdıń aqyl-oi múmkindikteri intellektiń mánin quraıdy, al oilay — onyń is-áreketiniń protsesi. Adamnyń oilay is-áreketi árqashanda aqparattyq jańarýsyz múmkin emes.

Oilay — kúndelikti ómirde zat pen qubylystıń ózara bailynsyna negizdelgen anaǵurlym turaqty túsinik, bas mynyń on jaq jarty sharynyń qyzmetimen bailynsty praktikalıq oilay formasy. Dury oilay — oi baǵyttaryn dury praktikalıq paıymdaı túrinde tańdaıǵa, tabıǵı jaratylısq negizdelgen arnayı filtr tárizdi.

Túsinı — beneleı men tárbieleı shıkazaty — sezimdik aqparat, turmys shyndyǵy bazasymen emes, josparlanǵan jazı men erejeler, normalar men shemalar boıynsha jumys jasatyn praktikalıq jáne ǵylymı sıpattaǵy bilimderdiń aldyn-ala meńgerilıi negizinde qalyptasady. Túsinı is-áreketter algortmine qabiletilik bolyp tabylady, oǵan avtomatizm, baǵdarlanǵan is-áreket jáne konservatizm tán.

Ádebiat:

1. Berlyne D. Structure and direction in thinking. — New York, Wiley, 1995.
2. Torrance E. Thinking creative in action and movement (Research Ed.) — Bensenville IL: Shoats Testing Service, 1990.
3. Egizbaev J. Jo ary oqy oryndarynda jańa tehnologualardy oqytı. Oqy-ádistemelik quraly. — Almaty, 2003. -45 b.
4. Arenova A. K. Naýchno-pedagogicheskie osnovy samostoiatelnoi ýchebnoi deiatelnosti mladshih shkolnikov. Diss. d. p. n.: 27.06.01. — Almaty, 2001. -340 s.
5. Kenjebekov B. T. Teoretiko-metodologicheskie osnova professionalnogo razvitiia lichnosti sovremennogo pedagoga. — Almaty: ylym, 2002. — 48 s.

Салыстырмалы тұрғыда Ислам этикасы мен басты этикалық теориялар

Байсеит Сұлтан Ерланұлы, магистрант

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті (Түркістан қаласы, Қазақстан)

Қазіргі әлемнің өзгерісі, оның жаһандануы, технологиялардың пайда болуы адам алдында жаңа мәселелерді шығаруда. Дәстүрлі өмірдің бұзылып, адамдардың қалаға көшіп, қазіргі өмір қысымымен адамдар арасындағы қарым-қатынастың өзгерісі адамның этикалық түсінігінің өзгеруіне де алып келуде.

Этика адамзаттың ойлау тарихындағы ең маңызды орынды алатын тақырыптардың бірі болып тыбылады. Ертеден бері әртүрлі ойшылдар, философтар дұрыс өмір деген не?, мен қалай өмір сүруім тиіс? Жаксылық деген не? Тәрізді сұрақтарға жауап іздеген еді. Бұл тәрізді

Түсинı qyzmeti midyń sol jaq jarty sharynyń qyzmetimen (logikalıq), árıne grammatikalıq formalarmen — tilmen bailynsty.

Aqyl — adam oilaıynyń eń joǵarǵy satysy, negizi — dury oilay men túsinik qundylyqtarynyń jańa sapaǵa ainalıy — shyǵarmashylyqpen oilaıǵa qabiletti bolyp tabylady. Aqylǵa qubylys mánine tereń boılaı, turaqty shmalar men logikalıq qurylymdardy ózgertı, jańa matritsalar dy qurı, zattar men qubylystar arasyndaǵy bailyns zańdylyqtar anyqtaı, shyǵarmashylyq kórı, bolashaqqa maqsatyn kózqaras, intıytııa elementteri (túsik) tán. Aqylmen oilay bas mynyń eki jaq jarty sharynyń jumysymen bailynsty dep túsiniriledi [5].

Rýhanı densaılyq adamdarǵa aqyl-oidyń tabystaryn qoǵamǵa zulymdyq úshin emes, jaqsylyq úshin qoldanıǵa múmkindik beredi. Jeke tulǵanyń intellektıaldyq potentsialynyń alǵashqy bastaylary — oqyǵa únemi tilek bildirı jáne qabiletti bolı. Erıdıtııa, ıaǵmı satylary — aqyl-oi is-áreketiniń algortmderin belsendi qoldanı, zein men esti damytı, aqparatty tez qabyldaı tehnıkasyn jetildirı — intellektiń qyaty men shıkazaty bolyp tabylady.

Barlyq talantty adamdar joǵary mindettilik qasietine — óz qabiletin ómirde júzege asyrı qasietine — ie bolǵan. Olar óz is-áreketterin syn turǵysynan taldaı alı jáne qarym-qatynasta ashyq, til tabysı qasietterine ie bolı arqyly óz jetistikterin qoǵamnyń qozǵaıshy kúshine ainaldyra bileli.

сұрақтар ең алдымен философия тарихында орын алады. Сократтан бастап қазіргі күнге дейін философтар әлі осы сауалға жауап іздеуде. Солардың нәтижесі ретінде көптеген этикалық теориялардың пайда болуы болды. Ізгілік теориясы, алтын орта, утилитаризм, деонтология, релиативизм, эгоизм тәрізді теориялар әртүрлі адамдардың, әртүрлі уақытта өздерінің шешімі ретінде ұсынған идеялары болып табылады.

Көп жағдайда аталмыш теориялар адамның ойлау жүйесінің, оның этиканың түсінуі салдарына пайда болған көзқарастар болып табыласа, басқа жағынан діни

түсінікке, тәңірлік заңға негізделген діни этика бар. Осы тұрғыда мен ислам этикасы мен аталмыш теорияларды салыстырмалы тұрғыда қарастырғым келіп тұр. Басты сұрақ: Қаншалықты ислам аталмыш теорияларға сәйкес келеді? олардың бірін-біріне ұқсас қырлары бар ма? қайсы бағыт тиімді болып табылады? Тәрізді сұрақтар мақаланың басты мәселелерінің бірі.

Ислам басқа әлемдік діндемен салыстырғанда айтарлықтай кеш пайда болғанымен, олармен салыстырғанда айтарлықтай жүйелі, адам өмірінің дерлік барлық саласын қамтитындығына күмән жоқ. Отбасы, мирас, адам өлімі, қылмыс, отбасы, ажырасу және т.б адам өмірінде жиі кездесетін мәселерді шешеуге де бағытталған.

Егер де төбеде аталып кеткен теориялардың басым бөлігі батыстық ойлау жүйесінің өнімі ретінде қарастырсақ, ислам осы аяда шығыстық феномен ретінде алдымызға шығады. Біздің қызықтыратын басты сұрағамыз ол екі этикалық ілімдердің өзара байланысы, айрықша исламмен оның сәйкестілігі. Қаншалықты Ислам осы ілімдерге ұқсас, қай нүктелерді бәлкім басым, пайдалы. Осы іспеттес сауалдар біздің назарымызда.

Релятивизм, утилитаризм, эгоизм, деонтология, тәңірлік бұйрық теориясы және де ізгілік теориясы — бұның барлығы батыстың этиканың ұғынуы мен оны адамға қолдануының көрінісі деп те айтсақ болады. Келесі абзацтарда біз екі этикалық бөлшектерді салыстыра олардың артықшылықтары мен кемшіліктерін анықтай, олардың қайсысы қолдану, пайдалығы тұрғысынан алда тұратындығына талпыныс жасауға тырысамыз.

Ілкі кезекте кішкене осы сөздің төркіні жайлы сөз етсек. Аталмыш термин гректің «этнос» сөзінен келіп «мінез», «құлық» дегенді білдіреді. Бриттанникаға сәйкес «*Этика — моральдік тұрғыда ненің жақсы, жаман, және де дұрыс, жаңсақ екендігін зерттейтін сала*» [1].

Исламдық тұрғыда этика араб тілінен шыққан бірнеше сөздермен байланысты келеді. Оларға: *мағруф* (мақұлданатын), *бирр* (жақсылық) және де қазақ тілінде орын алатын *қайыр, хақ, әділ* мен *тақуаны* сөздерін жатқызуға болады. Жақсы әрекет салихат деп те аталады. Әйтсе де, еуропалық бұл терминнің исламдағы эквиваленті ол — *ахлақ* сөзі.

Моральдік релятивизм — бұл теория ахлақтық қағидалардың барлығы *қатынасты* деген нүктеден қайнар алады. Яғни, абсолютті ешнәрсе жоқ, жақсылық немесе жамандық деген сөздердің барлығы адамға, қоғамға байланысты әртүрлі болып келеді деген қағиданы ұстанады. Бұл теорияны ұстанушылар оған дәлел ретінде әртүрлі мәдениеттердегі, қоғамдардағы ахлақтық қағидалардың түрленуін алға жылжытады. Бұл дегеніміз келесіні білдіреді: а) әртүрлі мемлекеттер мен қоғамдар әртүрлі этикалық кодтарға ие болуы ықтимал; ә) бір қоғамның моральдік дәрежесін басқасынан жоғары немесе төмен деп санайтын белгілі бір стандарт немесе қағида жоқ; б) қандай да болмасын қоғамның белгілі бір анықталған орны жоқ, ол көптің бірі; барлық адамдарды

барлық уақытта бағалауға мүмкіндік беретін әмбебап моральдік/ахлақтық ақиқат жоқ; белгілі бір елдің немесе қоғамның моральдік коды белгілі бір іс-әрекетті дұрыс деп таныса, ол әрекет сол қоғамның аясында дұрыс саналады [2].

Алайда менің ойымша бұл теорияның кемшілігі оның дәлелдігінен асып түседі. Бұны біз этнографиялық, мәдени дәлелдермен тұжырымдай аламыз. Және оған қарсы басты аргумент, әрбір қоғам өзінің өмірін жалғастыру үшін, оның әрбір мүшесі ұстануы керек өзгермес моральдік құндылықтар бар. Мәселен қандай-да болмасын қоғам өзінің мүшесін жәйден жәй өлтіруге немесе оның мүлігін себептен себепсіз ұрлауға, пара алуға және т.б қарсы нормалды ұстанады.

Исламдық тұрғыдан да бұл көзқарас проблематикалы болып келеді. Исламға сәйкес адам көп жағдайда ненің бұрыс, ненің дұрыс екендігін өзінің қалауына, ығайына сәйкестендіретін әлсіздігі бар. Сондықтан да Мұсылмандар өздерінің әрекеттерін Алланың сөзіне негіздейді. Осылайша Ислам қатынастық теорияны мойындамайды. Алайда Ислам егер де ол исламның ахлаққа қатысты қағидаларына қарсы келмесе, әрбір қоғамның мәдениетін құрметтейді (Құран 7:199). Мәселен Мұхаммед пайғамбар шындықты айту сынды әрекеттерді моральдік тұрғыда дұрыс деп тапса (Құран 9:119), жаңада туылған сәби қыздарды өлтіру (Құран 81:8/9) тәрізді әрекеттерді бұрыс деп табатын.

Тәңірлік бұйрық немесе *уахи теориясы* дұрыс пен бұрыстың табиғаты діни сенімге негізделеді деп тұжырымдайды, оның қайнары сол контекстте Иудазим мен Христиандық. Бұл теорияға сәйкес Иудазим мен Христиандық ол Тәңір бұйрығына негізделгендіктен этикалық тұрғыда «дұрыс» деп анықтала, ахлақтық тұрғыда «дұрыс емес» болуы оның Тәңірмен рұқсат етілмеуіне байланысты болып келеді. Басқаша сөзбен айтсақ, Ахлақ пен дін әрдайым бірге жүреді. Бұл жерде ахлақтық заңды, қағидаларды негіздеуші Тәңір болып табылады. Дегенмен кейбір зерттеушілер оның мақсатына қатысты кейбір қиындықтар туу ықтимал деп атап кетеді. Атеисттердің Құдайға сенбеуіне байланысты олар бұл теорияны мүлдем мойындамайды. Басқа жағынан сенушілер үшін бұл теорияның өзінің этиологиялық себебіне байланысты да себептері де бар. Олар мұнда бұйрық оны Құдай бұйырған соң дұрыс па, жоқ Құдай ол дұрыс болған соң бұйырады ма белгісіз деп пайымдайды.

Ислам адамзат өмірінің мақсатын нақты анықтап қойған. Адам Тәңірге жақсы істер арқылы сыйынып, жаман істерден аулақ жүру үшін жаратылған (Құран 51:56). Сәйкесінше мұсылмандар үшін ненің дұрыс, ненің жаңсақ екендігі Алланың сөзі мен Пайғамбардың суннасы арқылы белгілі. Осы екі маңызды негізге тіреле, мұсылмандар олар Жаратушы мен пайғамбардың бұйырғандығынан дұрыс деп сенеді. Мұсылмандар Алланың ненің жақсы, ненің жаман екендігіне қатысты әмірлеріне, сонымен қатар адамдар үшін ненің дұрыс екендігіне сеніп, оны қабылдайды.

Нәтиже теориялары деп атауға болатын *утилитаризм* мен *эгоизм* теориялары да ізгілік ретінде, ахлақ ретінде бірінші кезекте оның дұрыс немесе дұрыс еместігіне қарамастан іс-әрекеттің салдарына мән береді. Утилитаризм (utility — пайда) аты айтып тұрғандай адамгершіліктің көрінісі ретінде ең көп адамға ең көп мөлшерде тигізілетін бақытты көреді. Іс-әрекет көп мөлшерде бақыт алып келіп, аз мөлшерде зиян тигізу қажет [2,508] Оған қарама-қарсы позицияда тұратын эгоизм теориясында да ең үлкен мөлшердегі бақыт тезісі орын алса да, ол дегенмен бір адам үшін арналған, менің ойымша оның аты да оның мақсатын ең жақсы формада көрсетіп тұр.

ЭГОИЗМДЕ ең басты критерия ретінде адамның өзі, оның жеке мүдделері алынады. Қандай-да жағдай болмасын ол әрнәрседе өзінің пайдасын іздеуі тиіс. Бұл дегеніміз дерлік ахлақ деген сөзді сызып тастайды. Себебі біз білетіндей ахлақ адамның басқа адамға әрекетінде бейнеленетін әрекет. Осылайша көп жағдайда бұл теория көп адаммен қабылданбайды. Көрініп тұрғандай, ол альтуризм теориясын мойындамайды [3].

Исламның позициясына келетіне болсақ Ислам бұл теориясы үзілді-кесілді келіспейді себебі ол Исламның басқаларға жәрдемдесу, альтуризм сынды қағидаларына қайшы келеді. Белгілі хадиске сәйкес мұсылман өзі үшін қалағанды басқа мұсылманға қаламағанша иман еткен болып есептелмейді [4]. Мұсылмандар басқаларға олардан ешқандай материалдық көмек сұрамай жәрдемдесуге ынталандырылған.

Утилитаризм де кейбір жақтарында өзіне тарта алуы мүмкін. Алайда оның да көзге қатты түсетін кемшіліктері бар [5]. Мәселен оған сәйкес кедей адамдарды бақытты қылу үшін банк тонау дұрыс таңдау. Себебі ол аталмыш теорияның қағидаларына жауап береді. Алайда оның там әрекеттің салдарына қадалып қалуы, оған аса назар аударуы менің ойымша оның дәл сол уақытта басты кемшілігі. Ислам үшін әлбетте көпшіліктің пайдасына тиетін нәрсе жақсы болып табылады. Әйтсе де, ол оның жалғыз қағида деп алуын қабылдамайды. Себебі кейбір әрекеттер көп адам үшін пайдалы болып табылса да, кейбір қалған адамдар үшін зиянды болуы да ықтимал. Ислам осы тұрғыда әрбір адамның қызығушылықтарын қорғайды, әрбір бақытты болуға құқылы.

Утилитаризмге қарағанда бұл теория әрекеттен тұатын нәтижеге мән бермей, әрекеттің міндетте формада іске асуына мән береді. Деонтология (гр. деон — міндет, парыз, логос — ілім) этика аясында міндеттің рөлін зерттейтін сала [5]. Бұл теорияның жарқын қолдаушысы атақты неміс философы Иммануил Кант болған еді, оның ойынша әрбір адамда оның қалауы, тілегіне қарамастан басқа адамға деген міндеттері бар [6]. Алайда бұл теорияның да өзіне тән кемшіліктері бар, бірінші кезекте ол дәл істің нәтижесіне қатысты. Мәселен келесі жағдайды елестетейік, мен біреуге оның сырын ашпауға сөз бердім, ал біреу менен сол жайлы сұрап жатыр. Бұл теорияға сәйкес мен екеуін де жасамауым керек те, және де дәл сол уақытта оларды іске асыруым тиіс. Бұл осы сынды кейбір

парадокстар тугызуы мүмкін. Бұл теория Исламмен толық қабылданбайды. Себебі бұл теорияны ұстанушылар оны универсалды қағида ретінде алғысы келген уақытта ислам тек Алланың заңдарына мойынсұнады.

Келесі теория көп жағдайда Аристотельдің ықпалымен пайда болған *ізгілік теориясы*. Ол адам белгілі бір жағдайда не істеу لازым деген сұрақтан гөрі, ол қандай адам болу керек деген сұраққа аса маңыз береді. Бұл теорияның темірқазағы ерте ғасырлардан бері әртүрлі халықтарда әртүрлі аттармен белгілі, алайда оны *орта жол* деп атасақ болады. Оның негізі әрнәрседе орта жолды ұстану керек, аса қатты да тырыспау керек, аса аз талпыныс та жасамау керек. Осы аяда мұнда *әдет* аса маңызды орынға ие [6]. Адам өзін жақсы әдеттерге үйретсе, уақыт өте келе ол оның табиғатының бір бөлгіне айналады. Байқап тұрғанымыздай, бұл ілім ахлақтың қайнары ретінде дерлік адамның өзін көрсетеді.

Сонымен қатар бұл теория әрбір нәрсені өзінің нормасынан шықпау керек дейді, мәселен алаңғасарлық пен қорқақтықтың ортасында батылдық тұрады. Батылдық деген Аристотельдің пікірінде ол бәрін тастап соғысқа, төбелес ортасына атылу деген емес. Оның түсінігінде батылдық деген өз қабілетінің мүмкіндігін біле іс атқару. Келесі жағдайда елестетейік. Түнде көшеде кетіп бата жатқаныңызда бір әйелді тонап жатыр, сезің келесі әрекетіңіз қандай болады. Аристотельге сәйкес егер де сіздің габаритіңіз тонаушыдан үлкен болса, батыл әрекет болып мұнда, барып тонаушының тоқтату болатын еді. Ал егер де сіздің габаритіңіз одан кіші болса дұрысы тел арқылы полиция шақыру болатын еді. Осылайша оның ойынша егер де әрнәрсенің шегінен шықпаса ахлақты, адамгершілікті өмір сүруге болады деп есептейді. Алайда зерделей қарайтын болсақ оның тартымды көрінгенімен кейбір жағдайларда ол мәселелерді шеше алмайтындай көрінеді. Мәселен сөзде тұруға қатысты бізде орта жол деген түсінік жоқ. Не сен сөзінде тұрасы не тұра алмайсы. Бұл да жоғарда атап кеткен әділдікке де қатысты. Не сен шындықты айтасың не айтпайсың, басқа жол жоқ.

Көріп отырғанымыздай релятивизм, утилитаризм, ізгілік теориясы, деонтология тәрізді теориялар батыстық философияның өнімі, және олардың оны қалай түсінуінің көрінісі деп айтсақ болады. Алайда қазіргі таңда олардың барлығын біріктіретін, аталмыш теориялардың практикалық түрде іске асырушы талпыныс жоқ.

Ислам мысалында біз аталмыш этикалық ілімдердің оның жүйесіне үйлесімді түрде өрілгендігін аңғара аламыз. Еуропалық этиканы жалпы нормалардың этикасы деп атасақ, исламның этикасын нақты нормалардың ахлағы деп атауға болады [7]. Исламның мұндай сипатқа ие екендігін жоғарыда атап кеткен мысалдардан да байқай аламыз. Мәселен деонтологияның, жалпы ахлақтың *өзіңе қалағанда басқаға да қала* деген алтын заңы да исламда орын алған, Аристотельдің *ұстамдылық* қағидасы да исламда өзінің «уасыт», яғни орта жол қағида-сында көрініс тапқан. Исламда утилитаризмнің кейбір қырлары да көрініс тапқан деп айтсақ болады, себебі Ис-

ламда қоғамға, адам өміріне пайда тигізетін әрбір нәрсе әрдайым ынталандырылып отырады, алайда оның толығымен қабылдау жайлы сөз жоқ. Осылайша біз осы арада Исламның аталмыш теорияларға қарағанда оларды тиімді түрде қазірге таңда қолданып келе жатқанын көре аламыз. Бұл менің ойымша Ислам ахлағының жүйелілігі,

оның ішкі тірегінің мығым екендігінің дәлелі. Міне дәл сондықтан қазіргі жылам технологиялық, экономикалық, әлеуметтік өзгерістер заманында дінді дамыту, одан бас тартпай, өміріміздің маңызды бөлігі ретінде алып жүру біздің болашағымызды анықтайды деп есептеймін.

Әдебиет:

1. <https://www.britannica.com/topic/ethics-philosophy>
2. Этика: Энциклопедический словарь / Под ред. Р.г. Апресяна и А. А. Гусейнова. — М.: Гардарики, 2001. — с. 9
3. <https://www.iep.utm.edu/egoism/#SH2b>
4. Imam Nevevi. — 40 Hadis. — Tercüme ve Açıklama. — Halil Günenç. — İstanbul. — 2010. — с. 51
5. Словарь по этике/Под ред. А. А. Гусейнова и И. С. Кона. - 6-е изд. - + М.: Политиздат, 1989. — с. 362–363, 69–70
6. Философия. Вводный курс: Учебник/ Под общ. редакцией И. Н. Сиренко. — М.: Серебряные нити, 1998. — с. 68–69
7. Философия. Вводный курс: Учебник/ Под общ. редакцией И. Н. Сиренко. — М.: Серебряные нити, 1998. — с. 26–27
8. Гусейнов А. А., Апресян Р. Г. Этика: Учебник. — М.: Гардарики, 2000. — с. 83

Qazaq zıalyary jáne 1901–1910 jyldar aralyǵyndaǵy aǵartýshylyq máseleleri

Beisenbai Qıanysh;

Abdrasılov Berikbai Qurmanbauly

«Áziret sultan» memlekettik tanhı mádenı qoryq mızenı (Týrkestan qalasy, Qazaqstan)

XX ǵasyr basyndaǵy qazaq zıalyalarynyń bir top leginiń X qalyptasýy, shyndyǵynda, qazaq halqyn progreske, azattyq umtyodyrýda aitarlyq rol atqardy. Degenmen, osy tusta, qazaq zıalyalarynyń ózin birneshe topqa bólip qarastyrýǵa, bir toby — tek saıası qaratarterlikpen, ult-azattyq kúrespen shuǵyldanatyn tájirbelik mańyzy bar adamdar bolsa, ekinshi bir toby — ǵylym men ónermen aıalysty, úshinshi bir toby — ádebiet ónerimen, kórkem sóz jáne óleń jazýmen shuǵyldandy, keıbirini elitalar boldy. Degenmen, olardıń basym kópshiliginin kózdegen maqsaty ulttyq ıderiǵa kelip toǵysyp jatıy.

Máselen, otarshyl ákimshiliktiń zorlyqshyl saıasatyna qarсылq kórsetkender qataryndaǵy dinshil toptardıń ókilderi: J. Maqashev, Arystanǵalı Batyrǵalıev, Imanbaev, Ğ. Qarash, M. S. Káshimov, M. J. Kópeev, Sh. Qudaıberdiev t. b.

Biraq XX ǵasyr basyndaǵy dinı aǵartýshylardıń ózi bir aranǵa toǵysqan joq, dinı ustanǵan baǵyttaryna, Reselik saıasatqa kózqarasına, qazaq halqynyń saıası strategiasına bılanysty olar da ár túrli ustanymdarda bolǵan edi.

Máselen, ýsýl-jadid medresesiniń shákirtterimen, A. Baitursynuly jazǵan oqýlyqtarǵa qarsy shyqqan Dosmaıyl qajy Qashqynbaıuly sıaqtıylar jáne «Oıan, qazaq» sıaqtıyları kiaptardy el arasynda nashıhattaǵany úshin jer aýdarylǵan Aqmola meshitiniń imamy Qajıtolla Mahmutov, Memlekettik Dýmaǵa depýtát bolyp sailanǵan, Peterbýrgte «Serke» attı gazettiń eki nomerini shyǵarýǵa atsalysqan molla Sháimerden Qoshyǵulov sıaqtıylar tulǵalar da bolǵan edi.

XX ǵasyr basyndaǵy qazaq zıalyalarynyń taǵdyry qıyn belesterden ótti, soǵan qaramasatan olar ózderiniń maqsatyn halyqqa qyzmet etý dep uqqan edi. Olardıń zamanyndaǵy halyqıyń jaǵdaıy, Reselik biliktiń eki ret ózgerýi, býırjıazıalyq tóńkeris pen qazaq tóńkerisin bastan ótkizýi, degenmn, olardıń zıalylyǵyn, bilimdiligi men izdenimpazdyǵyn, qaisarlyǵyn jasyta almady.

Osy oraida, B. M. Atash XX ǵasyrdaǵy qazaq zıalyalarynyń taǵdyry men bolmysyn ómir súrgen kezeńimen bılanyystıra otyryp, bylaisha baıandaıdy jáne ony XXI ǵasyr basyndaǵy intellektıaldı ult qalyptastırý saıasatymen bılanyystıra qarastırady: «Osyndaı intellektıaldık jańǵırýdyń XX ǵasyr basyndaǵy bizdiń elimizdegi úlisi, shyndyǵynda, aıaqtalmai qalǵan úderis bolyp tabılady. Resei men Keńes Odaǵynyń Qazaq halqına degen antıintellektıaldık saıasatynyń ekinshi bir qyry — qýǵyn-súrgininen tiri qalǵan qazaq zıalylyarı men kóshbasshyların qatań baqylaıda ustap, qorqıtyp-úrkitip, shyǵarmashylyq erkindiginen aıırý bolatın.

Shyǵarmashylyq erkindikten aıırılǵan intellektıaldı elita óziniń shyn maǵynasın joıady, ol shyn zıaly bolmai qalady. Óziniń ishki dúniesindegi rýhanı shabyty men talpynysın asha almaǵan óner iesi nemese ǵalym birte-birte jasandy zıalyǵa aıalady... XX ǵasyrdıń basyndaǵy qýǵyn-súrgininen aman qalǵan at tóbelindeı ǵana qazaq zıalyly osyndaı rýhanı-psihologıalyq qyspaqta ómir súrdi. Olar tek jai yqpál etetin syrtqy áserlerge ǵana alańdap qoıǵan joq, kommýnistik ideologıaǵa negizdelgen

qysymshyldyqpen, arнай tapsyrmalarmen jumys jasaýǵa májbúr boldy.

XX ǵasyr basyndaǵy ult zıalylarynń ómiri men taǵdyry, olardyń ómirsheńdigi búkil qazaq halqynyń taǵdyry ekendigine nalyǵan B. Atash óz oıyn ári qarai bylaisha tıanaqtai túseı: «XX ǵasyrdyń basyndaǵy órkendegen intellektýaldik, eger de, óziniń tabıǵı evolýtsıalyq joly men eshqandaı da qyǵyn-súrgin kórmeı júrip otyrǵanda, ol XX ǵasyrdyń aıaǵyndaǵy táýelsizdik tusyndaǵy rýhanı erkindikke ilikkende» dep bolmaǵan, biraq bolýy tiis tarihty modeldesek, búgingi tańda Qazaq Eli álemdegi aldyńǵy, tipti kóshbasshy memleketterdiń birine aınalatyndyǵy sózsiz edi. Mine, búgingi tańdaǵy intellektýaldi ult qalyptastyryń saıasaty ideiasynyń túpmanı men filosofıasy da osyndaı nusqaǵa tikeleı baıanysty bolyp otyr. Demek, bul saıasat úzilgen intellektýalizmıdı qartadan jalǵay bolyp tabylatyndyqtan, halyqtyń zıalylyq shabytynyń tabıǵı damý nyshandaryn sabaqtastastyryp jiberý degenge kelip saıady.

XX ǵasyrdyń basyndaǵy intellektýalizmniń alǵysharty jáne irgetasy, arǵy túptarihty aıtpaǵannyń ózinde, XIX ǵasyrdaǵy Sh. Ýalıhanov, Y. Altynsarın, A. Qunanbaev syndy qazaq aǵartýshylary dep atalyp júrgen ult zıalylary bolatyn. Osy úrdistiń ereksheıigi, ózindik bir tamasha úlğisi ulttyq danalyq pen eýropalyq bilimdi ushtastyryń, ol úshin sol kári qurlyqpen mádenı jaǵynan sabaqtasyp jatqan, ony Aziıaǵa qarai tasymaldaı múmkindigi bar reseılik ilim-bilimge de bet burı qajettigi paida boldy».

Ol ári qarai óz oıyn bylaisha qorytady: «Osy tusta, qıynshylyq zamanda eli men jeri úshin, halqy men otany úshin bilimin sarp etken XX ǵasyrdyń basyndaǵy ult zıalylarynıń áreketteri búgingi jastarǵa úlgi bolyp qalýy tiis. Olardyń ishinde de, shet memleketterde dinı jáne eýropalyq bilim alǵan zıalylar bolǵan. Biraq shet jerde qalǵandary joq dese de bolady. Qyǵyn-súrginnen aman qalı maqsatynda

jyraqqa ketýge májbúr bolǵan qazaq zıalylary neken-saıaq. Olar taǵdyr talkegimen ketse, búgingi bolashaqtan úmit kúttiretin jastar óz erikterimen, shyndyǵynda, óz otanyn mensinbeýshilikpen nemese kónili tolmaýshylyqtan ketip jatyr» (Atash).

XX ǵasyrdyń basynda qazaq zıalylary quqyqtyq máselelerdi sheshýge tyrsty. Sebebi, qazaq zıalylarynıń kópshiligi kópshiligi arнайly zań bóliminde bilim alǵandar bolatyn. Sondyqtan da, tek petitsıalar jarıalaı, sızder ótkizý, saılaı másellerinde ǵana emes, patsha jarlyǵymen shyǵarylǵan zańdyq kúshi bar qujattardy da syńǵa alyp, kemshilikterin ashyp berip otyrды. Qazaq zıalylary jas kezderinde Qazan, Tomsk, Sankt-Peterbýrg, Máskeı t. b. ýniversitetterinde, tehnikalyq jáne meditsinalyq joǵary oqý oıyndarynda bilim aldy. Qazaq zıalylarynıń ókilderi patsha ókimetin Qazaq jerinde bilim berı isin neǵurlym jedel júrgizgisi kelmegendigi úshin syńǵa alyp otyrды. Olar halyqtyń jedel arada saıattanýyn qalady, tipti mádenı-rýhanı órleı qajet ekendigin túısindi.

Sótip, XX ǵasyr basynda ár túrli mamandyqty ıgergen qazaq zıalylarynıń bir top legi qalyptasty.

Á. Bókeıhanov, A. Baıtursynov, M. Dýlatov, M. Tynyshbaev, Á. Ermekov, X. Dosmuhamedov syndy zıalylar ǵylymı eńbektar jazýymen de shuǵyldandy.

Tagý bir aıta ketetin jart, XX ǵasyr basynda qazaq zıalylary tek bilimdi bolyp qana qoıǵan joq, jan-jaqty bilim pazdyq pen ǵalymdyq, ıaǵrı, entsiklopedıialyq bilim iegerleri boldy.

Sol zamannıń zıalylaryna K. S. Nurǵalym bylaisha baǵa bergen edi: «Qoǵamymyzdy órkenıettiń belesine tartqan kósemderdiń asyl qasıeti — olardyń qai-qaisysy bolmasyn jan-jaqty shyǵarmashyl, «segiz qyrly, bir syrly» tulǵalar ekendigi tarihqı aıan. Saıası kúresker, jalındy patriot, ári ǵalym, ári kielı óner iesi jáne óz mamandyqtarynıń bilgiri halqymyzdy — absenteizmnen arylýǵa shaqyrды».

Ádebiat:

1. «Qazaqstan tarihy» kóne zamannan búginge deın. Bes tomдық. 1-tom. — Almaty: Atamura, 2010. — 59b.
2. Nur alym K. S. Qazastanda y saıası bilik: mdernatısalaný protsesine salıstırmaly taldaı. Oqý quraly. - Almaty, 2013. - 194b. 14b.
3. Dýlatuly M. Shy armalary, A., 1991, 294-b.
4. QR OMM, 64-q. 1-t., 5832-is, 55—56-p, Alash qoz alysy. Qujattar men materialdar jına y, 1-t., 81—82bb.

Memlekettik qyzmetshi tózimdiligini qalyptastyryń men arttyryń

Dandaeva Botagoz Maratqyzy, ekonomika ǵylymdarynıń kandidaty, dotsent;

Keneshbaev Bektýr Jumahanuly, PhD doktor

Q.A. İsaýı atyndaǵy Halyqaralyq qazaq-türk ýniversiteti (Türkistan qalasy, Qazaqstan)

Búgingi tańda memlekettik saıasatty tikeleı júzege asyratyn tulǵalar memlekettik qyzmetshiler bolǵandyǵyna baıanysty memlekettik qyzmetshilerdiń tózimdiligini arttyryń máselesi — memlekettiń mańyzy bar máseleleriniń biri.

Elbasynyń Qazaqstan táýelsizdikke ie bolǵan kezderdiń alǵashqy jıldarynda ázirlegen Qazaqstandy 2030 jylǵa deın damıtý strategıasynda elimizdiń qazirgi yaqytqa saı naryqtyq ekonomıkasy, turaqty saıası júesi bar, ashıq ári tolenrantty

qoғamy bar memleket retindegi oń imdjın qalyptastyrdy uzaq merzimdi basymdyqtary retinde belgilegen edi.

Qazirgi yaqytta tózimdi ózara árekettesý salasynda biliktilikti arttyrdy psihologıalyq turǵydan qamtamasyz etý baǵdarlamasyn júzege asyrý ózekti máselege aınalǵan. Kez kelgen qyzmet barysynda tıyndaityn jáne kásibi ózara árekettesý barysyndaǵy memlekettik qyzmetshilerdiń tózimdik deńgeiine áser etetin psihologıalyq qubylystardy esepke alý qajet. Memlekettik organdarda atqaratyn qyzmetter men rólderı durys bólip taratý, tózimdi minez — qulyq úshin jeke jaǵapkershilikti qamtamasyz etý men tózimdi ózara árekettesý salasynda jeke jáne ujymdyq tózimdik deńgein tiimdi baǵalal alıdyń mańyzdylyǵy erekshe.

Tózimdik bul jeke tulǵanyń ereksheликteri men psihikalıq jaǵdayn esepke alý arqyly naqtylanady. Sondyqtan, ár bir memlekettik qyzmetshini tózimdi bolýǵa yntalandyratyn jáne tózimdi minez — qulyqtan qanaǵattanyshylyqqa jetýge yqpал etetin jaǵdai jasaý úshin tózimdik kórinisteri únemi halyq aldynda tanyılal bolýy, tózimdik qaǵıdattaryn ustanatyn memlekettik qyzmetshi óziniń durys istetindigin sezini mańyzdy bolyp keledi.

Qazaqstanda kásibi men jeke qarym qatynastarda tózimdikliktiń eń joǵarǵy deńgeiine jetý memlekettik qyzmetshilerde psihologıalyq biliktilik qanshalyqty deńgeide qalyptasqandyǵyna da bailyasty bolyp keledi. Ár qyzmetshiniń ujymda qalypty, tózimdi ózara qarym — qatynastardy qurý memlekettik qyzmettiń jalpy tiimidiligin arttyrý baǵytyndaǵy mańyzdy qadamı bolyp keledi. Osy atalǵan mindet qazirgi kezde álemdik qaıymdastyqta bolatyn áleymettik ózgerister nátjesinde qoǵamnyń iktelinı qaıpi tóngen jaǵdaıda ózekti máselege bolyp tabylady [1].

Qazaqstanda «Memlekettik qyzmet týraly» 1995 jılǵy 26 jeltoqsandaǵy № 2730 Zań kúshi bar Jarlyǵy táyelsiz Qazaqstanıń qazirgi zamanǵy memlekettik qyzmet júesin instıýtıandyrdıń bastaıy retinde memlekettik basqarý júesiniń kadrlyq ııyqtısyn saqtayǵa múmkindik berdi jáne memlekettiń mańyzdy instıýtı retinde memlekettik qyzmettiń damýyna yqpал etti. Bul Jarlyqtyń qabyldanıy memlekettik qyzmet qaǵıdalaryn, memlekettik laıazymdardıń satylyǵın belgiley joly men memlekettik qyzmet qatynastaryn retteıde, memlekettik qyzmetshilerdiń quqyqtyq mártebesin aıqyndaıda jáne áleymettik kepildikterin belgileyde, sybaılas jemqorlyqqa qarsy shekteıler engizýge múmkindik boldy [2]. Sonımen qatar, 1997 jıly memlekettik damıdyń uzaq merzimdi basymdyǵy bolyp kásibi úkimet qurıdy aıqyndap bergen «Qazaqstan — 2030» strategıasy memlekettik qyzmetti damıtydaǵy kelesi kezeıine aınaldy. Al 1999 jıly qabyldanǵan «Memlekettik qyzmet týraly» Qazaqstan Respúblikasynyń Zańy memlekettik qyzmettiń kásibi jáne tiimdi júesin, birıńǵal kadr saıasatın qalyptastyrdıǵa baǵytalǵan, eń qajetti jańa tásilı aıqyndap berdi.

Qazaqstan Respúblikasy Prezidentińiń 2011 jılǵy 21 shılededeǵı № 119 Jarlyǵymen bekitilgen Qazaqstan Respúblikasy memlekettik qyzmeti jańa modeliniń tııyrymdamasy qabyldanǵan bolatın. Bul qujatta memlekettik qyzmet júesiniń aǵymdaǵy jaǵdaıǵa

taldaı jasalynyp, memlekettik qyzmetti jańa modelin qalyptastyrdıń negizgi baǵytı men tetikteri aıqyndalǵan. Atalǵan tııyrymdamada aıqyndalǵan memlekettik qyzmetti damıtydyń basymdyqtary retinde: kadrıardy jaldaı, daıarlaı men joǵarylatı júesin jaqsartı, memlekettik qyzmettiń joǵary abyroıyn qalyptastyrdı men qoldaı memlekettik qyzmetiniń jańa modelin qalyptastyrdı negizine alynyp otır [3]. Osyǵan oraı, memlekettik qyzmettiń jańa modeli eń aldymen «memlekettik qyzmet» uǵymın jańǵırtıdy kóздеıdi, sondaı-aq memlekettik qyzmettiń jańa modeli ony kásibilendirıdiń bastı faktory retinde qarastıyrlatın adamı faktordıń mańyzdylyǵın tanyǵa jáne tiimdi kadr jumysyn júrgizýge baǵytıalp keledi.

Memlekettik qyzmetshiniń tózimdiligin jetildirı basymdyqtarynyń biri retinde memlekettik qyzmetshiniń memlekettik qyzmet qundylyqtary men qaǵıdattaryna, qoǵamnyń úmitine saı keletin belgili bir minez-qulyq stılın qalyptastyrdı.

Búginde atalǵan zańdar jáne ony iske asyrı úshin ázirıngen normativtik quqyqtyq aktiler memlekettik qyzmetke kirı, ony atqarı jáne toqtatı máselelerin rettep keledi. Bul qujatta memlekettik qyzmetti jetildirıdiń basymdyqtary aıqyndalyp kórsetilgen, olar:

1. Memlekettik qyzmetke kirıde konkırstıyq irikteı tartıbin jetildirı jáne onıń transparenttiligin arttyrı.

2. Qazirgi tańda oqıtı úrdisiniń sapasın jańǵırtı men memlekettik qyzmetshilerge arnalǵan oqı baǵdarlamalaryna oqıtıdyń innovatsıalyq ádisterin engizı qajet.

3. Memlekettik qyzmetshilerdiń jumys sapasy men nátjelerin baǵalayıǵa bailyasty, attestattaı qorytyndıлары мен mansaptyq ósıdiń ózara bailyastın qamtamasyz etı qajet.

4. Memlekettik qyzmetshilerdi yntalandırdı qajet.

Jalpy barlyq salada tózimdik qatynasy bolmaǵan jaǵdaıda berekesizdik, sabırsyzdyq, belgili bir isti ońdy orındamaıshylyq, atqaratın iske degen qyzyǵıshylyqtyń tómendeıı orn alıy múmkin. Osyndaı nátjege múmkindikti tıǵyzbaı maqsatynda qazirgi tańda qoǵamda, memleketti basqarı isinde jáne jalpy qandaı da bolmasın qyzmet túrinde tózimdik qaǵıdatın engizı úrdisi orn alyp otıradı. Atap ótetin bolsaq, memlekettik qyzmet salasynda — memlekettik qyzmetilerdiń kásibi deńgeiiniń tómén bolıy, bırokratıa kórinisteri, memlekettik qyzmetterdi kórsetı kezinde ákimshilik kedergilerdiń bolıy, memlekettik qyzmet imdjine kerı yqpалyn tıgizedi jáne halyq pen bıznestiń memlekettik organdar jumysına qanaǵattanbaı syndı kerı kórinister kóptep orn alady. Ondaıy eń bastı sebepterdiń biri — memlekettik qyzmetshilerde ózara qarym — qatynas etikasy men tózimdiligin ustanymın tiisti deńgeide qalyptaspaǵandyǵy. Sondyqtan, memlekettik basqarı júesinde qyzmettiń bastı alǵısharty — qarym-qatynas mádenieti men ózara qarym-qatynas barysyndaǵy tózimdik máselesin arttyrdı bolyp tabylady.

Keı jaǵdaıda basqanıń pikirine, ómir saltına, dástúrge, ádet-ǵıryptarǵa, sezimderge, idealarǵa, qundylyqtar мен jeke maǵnalaryna degen shydamdylyq retinde

túsiniletin tózimdik qoғamnyń demokratıalandyrylynyń negizgi belgisi sıaqty aıqyndalady. Sondyqtan, tózimdik degenimiz — tya bitken belgili bir topqa nemese belgili bir tulǵaǵa tán qasiet emes, belgili bir jeke jáne qoғamdyq qundylyqtardyń júzege asyrylyı men qurastyrylyına baǵyttalǵan turaqty negizdegi kúsh saly bolyp tabylady.

Elimizde tózimdik mádenietiniń qalyptasy úrdisteri memleket tarapynan kúrdeli qoldaıdy qajet etedi. Osyǵan oraı birinshi kezektegi mindetteriniń biri — memlekettik qyzmetshilerde tózimdi sana men tózimdi ózara qarym — qatynas daǵdylaryn qalyptastyry qajet. Sebebi, memlekettik qyzmetshiler óziniń qyzmettik baby boıynsha bir-birine degen senim, tatylq ustanymdaryn qalyptastyry negizinde ómir súrip, syndarly ózara qarym — qatynasty júzege asyry qajet. Osy qaǵıdalary júzege asyry negizinde memlekettik qyzmetshiler eski kózqarastar men qataań qaǵıdalaran arylp, tulǵaaralyq ózara qarym — qatynastyń izgilik normalaryn igerip, óziniń qyzmet barysynda ómir súrip, qyzmet etý erejelerin eskeryi qajet.

Búginde Qazaqstan Respýblikasy memlekettik qyzmetshileriniń ádeptilik normalaryn jáne minez-qulyq qaǵıdalaryn odan ári jetildirý jóninde sharalar jasalap,

memlekettik qyzmetshilerdiń ádep kodeksi Prezidentiniń jylǵy 29 jeltoqsandaǵy № 153 Jarlyǵymen qabyldanǵan. Munda memlekettik qyzmetshi úshin ózine shekten tys senimdi bolý, qyzmettesterine, baǵynshtylary men kelyshilerge shydamsyzdyq kórsetý — úlken qatelik bolyp sanalady. Memlekettik qyzmetshiniń aqiqat shyshyl bolý — onyń mańyzdy moraldyq qasieti bolyp tabylady. Ol eki júzdilikke, ótirik aıtýǵa, yrǵaqtardy jeke maqsaty, mansaby úshin ózgeshe sıpatta qarayǵa, túsinýge qarsy. Memlekettik qyzmetshige, ózge mamandyq ielerine qaraǵanda takapparlyq tipti de jaraspaıdy. Ol adamdarǵa qatynasyndaǵy menmendikpen, olardyń bilimi men tájirbesin mensinbeyshilikten, óz ornyn asa biik baǵalaıdan, qoly jetken tabysqa mastanıdan, óz múmkindigin asyra baǵalaıdan kórinedi [4].

Sondyqtan, qazirgi tańda memlekettik qyzmetshiler tózimdiliginin deńgei memlekettik qyzmetshilerdiń óz áriptesterimen jáne halyqtyń keńinen taralǵan toptar ókilderimen ózara bailyasty sıpattamalardyń jıntyǵy retinde aıqyndalady. Memlekettik qyzmetti uymdastyrydyń jańa júesinde ony kásibilendirýdiń basty faktory retinde adamı faktordyń mańyzdylyǵyn tanýǵa jáne tiimdi kadr jumysyn júrgizýge baǵyttalǵan.

Ádebiat:

1. E. I. Krivokora, Iy.N. Krivokora Problemy otsenki rezýltatov trýda v gosýdarstvennyh organah úpravlenıa. Almaty, 2005g
2. Qazaqstan Respýblikasynyń 1999 jyl y 23 shildedegi N 453 Zańy.
3. https://massaget.kz/jigitterge/syin_sagatta/juz_jagday
4. Qazaqstan Respýblikasy memlekettik qyzmetshileriniń ádep kodeksi. QR-sy Prezidentiniń 2015 jyl y 29 jeltoqsanda y № 153 Jarly yme <http://adilet.zan.kz/>

Инновациялық ортаны қалыптастыру негізінде инновациялық қызметті ұйымдастырудың және басқарудың жүйелік тәсілі

Ерманкулова Рима Ибадуллақызы, экономика ғылымдарының кандидаты, доцент;
Альмухамбетова Ботагөз Жеңісқызы, экономика ғылымдарының кандидаты, доцент м. а.
Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті (Түркістан қаласы, Қазақстан)

И нновацияларды дамыту жөніндегі саясат инновациялық-технологиялық дамытуды басқару жүйесін құру, салалар мен өңірлерді инновациялық дамыту есебінен экономиканың бәсекеге қабілеттілігін арттыруды қамтамасыз ететін ұлттық инновациялық жүйелерді құруға бағытталатын болады. Сондай-ақ жоғары технологиялық шағын және орта бизнесті дамыту және еліміздің ғылыми және инжинирингтік әлеуетін арттыру үшін жағдайлар жасауға, сондай-ақ инновациялық кластерлердің инфрақұрылымын дамытуға бағытталатын болады.

Сондай-ақ, инновацияны енгізетін жұмысын жаңа бастаған және жас кәсіпкерлерді қолдау жаңа тетіктерін енгізу жөнінде ұсыныстар әзірленетін болады. Жаңа білімді жасау және өзгерту процестеріне байланысты ба-

рынша толық анықталған мүдделердің инновациялық қызметіне уәжделетін нақты экономикалық субъектілер жүзеге асырылады. Инновациялық процестегі субъектінің өзінің қанша екендігінде емес, олардың арасындағы қарым-қатынастың саны мен сипатының қанша екендігінде ерекше маңыз жатыр. Және, соған орай инновациялық қызметтің нәтижелілігі мен тиімділігі нақты экономикалық жүйедегі ережелер мен заңдар көмегімен осы қарым-қатынастарды бірегей реттеу деңгейімен анықталады.

Инновациялық жүйе дәл осы әрекет етуші заңдылық базасына тәуелділікте ұлттық сипатты иеленеді. Сонымен бірге, жаңа білім инновациялық қызметтің кез келген сатысында пайда болуы мүмкін екенін есте сақтаған

абзал. Яғни, инновациялық циклдегі жаңа білімнің «сызқтық модель» қозғалысы циклдың кез келген сатысында субъектіге сәйкес жаңа білім жасалуы мүмкін болатын неғұрлым күрделі «желілік модельге» өзгертіледі. Практикалық жоспардағы ұлттық жүйенің нарықтық типі экономиканың ашықтығын, оның әлемдік шаруашылықта біріктірілгендігін, жеке меншіктің, оның ішінде интеллектуалдық қызмет нәтижелерінің құқықтарының заңды бекітілуін, экономикалық қызметтегі барлық шаруашылық жүргізуші субъектілердің тең құқықтылығын, өндірісшілердің тұтынушылар мүдделеріне бағдарланған және инновацияны үздіксіз жасауға ынталандыратын бәсекелестік ортаның заңды түрде қамтамасыз етілуін болжамдайды.

Нарық жағдайында инновацияларды тарату механизмдерін іске асыру оларды өндіретін және тұтынатын меншік формаларының және субъектілер типінің өзгерулеріне байланысты өзі арқылы институционалдық жағдайлар мен ұйымдық құрылымдар жиынтығын білдіретін аймақтың инновациялық ортасын қалыптастыруды талап етеді [1]. Жаңа идеяларды, өнімдерді өндіру, жаңа өндіріс пен жаңа нарықты дамыту үшін аймақтағы жағдайды қамтамасыз ету мақсатында мемлекеттік және жергілікті деңгейде инвестициялық тартымдылық факторы ретінде шығатын инновациялық ортада жасау жөніндегі шараларды жүзеге асыру қажет.

Аймақтың инновациялық ортасын оны құрайтын элементтерді айқындаудан, ортадағы процестрдің мазмұнын құрайтын осы элементтердің өзара байланысы ережелері мен заңдылықтарын анықтаудан, сондай-ақ, бұл ортадан тыс болатын объектілер қызметіне ықпалын бағалаудан шығатын жүйелік зерттеу талап етіледі. Сонымен қатар көптеген зерттеушілер үшін бұл жүйедегі қандай да бір жеке құрайтын бөлініс тән және басқалар құрайтын есептің жоқтығы инновациялық ортаны зерттеудің жүйелік тәсілін ұсынумен сәйкестікте оны жасайтын элементтердің құрамына төмендегі субъектілер кірігеді:

- интеллектуалды өнімді өндірушілер (ҒЗИ, ЖОО, бастамашы топтар, жеке зерттеуші);
- жаңа техниканы дайындаушы-кәсіпорын;
- басқарудың мемлекеттік органдары;
- жаңа енгізілімге тапсырыс берушілер;
- жаңалықты тұтынушылар;
- инновациялық процестерді ақпараттық жағынан алып жүруді жүзеге асыратын делдалдар (жасалым банкілері, тапсырыс беру банкілері, патенттер мен лицензиялар банкілері);

Әдебиет:

1. Касымов С. Структурные контуры национальных инновационных систем //Транзитная экономика.-2005.-№2. —85—95 б.
2. Унтура Г. А. Проблемы создания инновационной среды региона в рыночных условиях //Регионы: экономика и социология. —2012. -№4. —5—29 б.
3. Коканов С. От идеи до инновационного продукта.//Наука и образования Казахстана. - № 2—2010

— нарықтық инновациялық инфрақұрылымдар ұйымдары (интеллектуалды еңбек және өнімдер биржасы, көрмелер, жәрмеңкелер, инновация маркетингін жүзеге асырушы ұйымдар);

— ұйымдар — инвесторлар (инновациялық банкілер, инновациялық қорлар және т. б.);

— инновациялық менеджментті және инновациялық кадрларды даярлауды жүзеге асыратын ұйымдар, еңбек биржасы, интеллектуалдық меншік жөніндегі агенттік.

Инновациялық ортаның субъектілері арасындағы өзара әрекеттесу заңдылық нормалар, формальді және формальді емес ережелер жиынтығымен реттеледі. Шаруашылық жүргізуші субъектілер инновациялық ортаның қоршауында өмір сүреді және жұмыс істейді, олар, инновациялық процестерге тікелей қатыса отырып, өзара әрекеттесу жағдайы кезінде оның субъектілеріне, оның элементтеріне айналады. Инновациялық процестерге қатысушылардың өзара әрекеттесу шарты инновациялық өнімдерге сұраныс пен ұсыныстың бірдей болуына, олардың бәсекелестікте, нарықтық және кеңістіктік экономикада бірін-бірі табуына негізделіп шығады [2].

Мұндай өзара әрекеттестіктің болжап болмайтындығына байланысты инновациялық процеске динамикалық және белгісіздік тән. Инновациялық процестің мұндай белгілері өнімді табысты коммерциялануын аяқтайтын қатысушылардың кездейсоқ байланысының жетістігіне және ұзақ ұйымдастырылған, нарық қайтарған ғылыми жасалымның сәтсіздігіне шарттастырылады. Инновациялық ортаның біршама ерекшеліктері оның синергияны генерациялайтын қабілетінен, яғни оның элементтерін құрайтын өзара әрекеттесу негізінде үстемеленген бағаны алуды қамтамасыз етуден тұрады. Тәжірибе көрсеткеніндей, инновациялық ортаның ақпараттық дәуірінде өнеркәсіптік өндіріс процесіндегі инновациялар мен үстемеленген бағаның іргелі дереккөзі ретінде шығады.

Аймақта инновациялық ортаны қалыптастыру оларға тән функцияларды орындайтын үкіметтік құрылымдардың, жергілікті өкімет билігінің, кәсіпкерлер мен тұрғындардың қатысуы мен өзара әрекеттесуін болжамдайды. Жекелеген аймақ үшін инновациялық ортаны қалыптастыру концепциясы инновациялық (ғылымисыйымды) экономиканы жасау процесіндегі субъектілердің өз арасындағы және аймақтың шаруашылық жүргізуші субъектілерімен арадағы өзара әрекеттерін реттейтін шаруашылық механизмдері негізінде іске асырылады. Ол инновациялық ортаның қайта жасалуының бағыттары мен нақты формаларын мазмұндауы тиіс [3].

Соотношение правового положения резидентства филиалов в финансовом законодательстве Республики Казахстан

Жакенов Темерхан Бакитжанулы, магистрант

Казахско-Русский Международный университет (г. Актобе, Казахстан)

Достижения одного государства, бизнеса, человека в той или иной области, улучшающие качественно или количественно жизнь людей, среду окружающего мира, могут стать достоянием всего мира. Так современный мир устанавливает требования к интеграции экономик различных стран мира, обусловленная необходимостью постоянного обмена информацией, технологией и других производственных структур, которые в конце концов порождают рост мирового развития в целом. Казахстан как член многих мировых сообществ и организаций ставит своей целью как развитие своей собственной экономики и социального уровня общества, так и интеграцию в данный процесс всемирной экономической, политической, культурной жизни на международном уровне. Развитие интеграции национальной экономики Казахстана с тенденцией международных торговых отношений также соответствует принятым конституционным принципам и требованиям установленных программ по развитию государства. Так, согласно Стратегии «Казахстан-2050» одним из семи долгосрочных приоритетов является всеобъемлющий экономический прагматизм на принципах прибыльности, возврата от инвестиций и конкурентоспособности [1]. Если вопрос о необходимости развития экономики Казахстана в плане интеграции в международные торговые отношения в целом является понятным и причины в его пользу так или иначе не требуют глубокого анализа, то вопрос о реализации этой задачи является сложно достижимым в рамках по крайней мере в законодательном регулировании хозяйственной деятельности иностранных субъектов. В целом правовое регулирование поддержки и осуществления иностранного предпринимательства в Казахстане соответствует практике, применяемой в международных организациях и развитых иностранных государств, хотя существуют противоречия в законодательстве, которые возможно не препятствуют и не порождают трудности для предпринимательства иностранным лицам, но создают определенную путаницу и возможные конфликты в будущем. Также отдельного внимания стоит рассмотрение вопроса соответствия реального положения в экономике Казахстана и принимаемыми законодателем, а также правительством решений по росту позиций Казахстана в международных торговых отношениях. В связи с раскрываемым вопросом интеграции Казахстана в международный торговый рынок рассмотрим вопрос хозяйственной деятельности иностранных лиц в Республике Казахстан, а именно вопрос, связанный с филиалами иностранных компаний. В проблеме регулирования филиалов иностранных организаций в Казахстане являются противоречия в отношении

к резидентству описываемых субъектов между налоговым и валютным законодательством.

С целью раскрытия вопросов противоречий в законодательстве Казахстана в вопросе иностранной хозяйственной деятельности необходимо проанализировать установленные в нормативных актах свойства исследуемого термина. Так, согласно новому Закону «О валютном регулировании и валютном контроле» от 2 июля 2018 года установлено, что резидентом Республики Казахстан кроме юридических лиц, созданных на территории и в соответствии с законодательством Республики Казахстан, а также их филиалов, относят и филиалы иностранных финансовых, а также нефинансовых организаций, которые являются постоянными учреждениями таких иностранных нефинансовых организаций в Республике Казахстан согласно Налоговому Законодательству [2, ст.1]. До принятия нового нормативного акта, регулирующего валютные отношения, филиалы иностранных организаций являлись нерезидентами РК, что также соответствовало налоговому законодательству. В Налоговом Кодексе установлены условия относимости к резидентству РК, так, согласно данному определению филиалы иностранных юридических лиц являются постоянным учреждением нерезидентов [3, ст.220, п.1, п.п.8]. Из описанных противоречий проблема нового валютного закона в первую очередь является регулирования, связанные с резидентством, и его соотношение с другими финансовыми и иными гражданскими нормами. Так, для примера определим регулирование деятельность филиалов иностранных страховых организаций. Согласно Налоговому Кодексу страховая организация, или зависимый агент, деятельность которых рассматривается данным Кодексом как постоянное учреждение нерезидента, обязано регистрироваться в качестве налогоплательщика с определенными особенностями в налоговом органе. Это не соответствует валютному закону, где указано, что финансовые филиалы иностранных организаций, в том числе и страховые организации являются резидентами РК. Из описанного следует, что несоответствие описываемых норм может породить коллизионные противоречия в отношении филиалов иностранных организаций. В то же время необходимо определить, что валютное законодательство было принято лишь в прошлом году и многие противоречия с другими нормами созданные данным законом в будущем будут изменены для разрешения коллизионных положений касаясь резидентства. Если в нормы, регулирующие деятельность страховых и банковских организаций и другие финансовых норм будут внесены изменения, то изменения Налогового Кодекса, который и так был принят в конце 2017 года яв-

ляется сложно достижимым и в некотором роде нецелесообразным. Также отдельного внимания стоит уделить международным нормам об избежании двойного налогообложения. В данных международных нормах определяется понятие резидентства договаривающихся стран, особенности их регулирования, правовое положение физических лиц, постоянных мест учреждения и т. д. Данные международные нормы устанавливают общие правила регулирования деятельности в резидентов того или иного государства согласно принятым международным правилам. Одним из главных проблем противоречий понятий резидентства нормами валютного и налогового законодательства является невозможность отнесения филиалов иностранных организаций к резидентам Республики Казахстан. Так, если их принять в резиденты согласно валютному законодательству, то возникнут проблемы налоговых обязательств этих субъектов, так как налоговые обязательства резидентов и нерезидентов отличаются в определенных моментах. Включив филиалы иностранных организаций в резиденты, необходимо также установить им налоговые обязательства, установленные для резидентов РК, что в свою очередь может породить нарушение международных соглашений об избежании двойного налогообложения РК с другими государствами.

Рассматривая вопрос о аналогичных ситуаций с отличием резидентства согласно валютному или налоговому законодательству можно привести в пример Российскую Федерацию. Отличие от казахстанского законодательства проявляется в отношении физических и юридических лиц. Согласно анализу валютного законодательства Российской Федерации граждане РФ, кроме тех, кто проживает в иностранном государстве не менее одного года являются резидентами РФ. Филиалы иностранных корпораций согласно валютному законодательству РФ являются нерезидентами, что соответствует международной практике. И проблема, сложившаяся в России в вопросе валютного резидентства в основном касается физических лиц, являющихся гражданами РФ. Дополнительным вопросом отнесения филиалов иностранных корпораций к резидентам РК является ее правовое положение согласно гражданскому праву. Так, традиционно выделяют три вида субъектов гражданского права: физические лица, юридические лица и государство. Филиалы же, согласно гражданскому законодательству являются обособленным подразделением юридического лица, расположенное вне места его нахождения и осуществляющее все или часть его функций, в том числе функции представительства, а также филиалы наделяются имуществом создавшим их юридическим лицом и действуют на основании утвержденной им положений [4, ст.43]. Стоит уточнить что резидентство не является отражением субъектов гражданского права, но тем не менее резидентство определяется лишь в отношении субъектов гражданского права. Создается путаница в применении других отраслевых норм в отношении данных филиалов, так как иностранная организация осуществляющий свою деятельность на территории Казахстана согласно из опре-

делений валютного законодательства не будет являться резидентом, в то время его обособленное подразделение в виде филиала является резидентом РК.

Определяя вопрос решения вышеописанных ситуаций в зависимости от того или иного метода ее решения выведем следующий вывод. Так, вначале определим степень необходимости и положительные моменты решений законодателя о внесении филиалов иностранных компаний в резиденты РК в валютном законе. Согласно комментарию председателя Национального Банка Казахстана Данияр Акишев на встрече с представителями Европейской Бизнес Ассоциации Казахстана одним из основных причин внесения филиалов иностранных компаний в резиденты РК, объясняется необходимостью осуществления деятельности иностранных компаний, связанных с валютными операциями на территории Казахстана в тенге. Данные изменения не коснутся деятельности между филиалами и их головными организациями, расчеты между ними не ограничены и могут производиться в любой валюте. «Единственным изменением является перевод их расчетов с казахстанскими резидентами на тенге. Мы считаем это логичным, так как компании, которые работают в Казахстане, являются субъектами нашей экономики и должны работать в соответствии с нашим национальным законодательством», — рассказал Д.Акишев [5]. Учитывая данные основания для описываемых изменений рассмотрим в зависимости от того, насколько изменения необходимы и нивелируют вышеописанные проблемы возникающих от данного законопроекта. Определение экономической оправданности данного решения является сложным вопросом, где необходимо проводить отдельные исследования. Рассмотрим несколько сценариев с расчетом от оправдывает ли данное решение с экономической точки зрения или же нет и на этих условиях определим примерные решения и изменения необходимые для решения вышеописанных вопросов.

Если с экономической точки зрения решения включение филиалов иностранных компаний в круг резидентов РК является оправданным и необходимым, поставленным государством задач определим примерные изменения решающие вышеописанные проблемы в финансовых норм. В данном случае, при обязательности изменения резидентства филиалов иностранных компаний согласно валютному законодательству основной проблемой будет двойственность с налоговым законодательством описываемых субъектов. Решением в данном случае, является включение в законодательство Республики Казахстан понятий налогового резидента и валютного резидента. Данная проблема разграничение резидентства согласно валютному и налоговому законодательству характерно законодательству России. При внедрении в законодательство описываемых понятий решится проблема разграничения правового статуса, а также двойственности филиалов иностранных компаний.

В случае невысокой необходимости и экономически неоправданном результате принятия вышеописанных изме-

нений в валютном законодательстве, решением данной понятийной коллизий считаю необходимость оставления отнесения резидентства в налоговом законодательстве. В валютном законодательстве данное определение должно носить отсылочный характер на налоговое законодательство.

В зависимости от исследований и анализа регулирования валютных операций необходимо внести то или иное решение, но данное решение не должно создавать другие коллизий в правовом сегменте финансового в частности и гражданско-правовых отношений в целом.

Литература:

1. Стратегия «Казахстан-2050».
2. О валютном регулировании и валютном контроле Закон Республики Казахстан от 2 июля 2018 года № 167-VI ЗРК.
3. Кодекс Республики Казахстан «О налогах и других обязательных платежах в бюджет (Налоговый кодекс)» от 25 декабря 2017 года № 120-VI ЗРК.
4. Гражданский кодекс Республики Казахстан от 27 декабря 1994 года № 268-XIII.
5. zakon.kz Об изменениях правил валютного регулирования рассказал Д. Акишев, 22 мая 2018.

Еңбек нарығындағы еңбек ресурстарын дамытудың тиімді жүйесін құру бағыттары

Изатуллаева Бибигуль Султановна, экономика ғылымдарының кандидаты, доцент;

Алимжанов Нурдаулет Жанадилулы, оқытушы

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті (Түркістан қаласы, Қазақстан)

Еңбек нарығында қалыптасып жатқан жағдай мемлекеттің, бизнестің және жалпы қоғамның үнемі назарында. Ол елдің экономикалық дамуына, әлеуметтік саясатқа, кәсіпорындардың бәсекеге қабілеттілігіне, сондай-ақ жеке адамның әл-ауқатына да әсер етеді. Сонымен бірге, еңбек нарығының өзіне демографиялық, экономикалық, технологиялық және саяси трендтер тарапынан үлкен ықпал жасалынады. Нәтижесінде, әр мемлекеттің еңбек нарығы бірегей болып келеді. Бұл жаһандық және ұлттық деңгейде жан-жақты талдау жүргізу қажеттілігіне алып келеді.

Қазіргі уақытта әлемде 192 млн. аса адам жұмыссыз болып табылады. Бұл 2016 жылмен салыстырғанда 5 млн. адамға аз. Әлемде жұмыссыздық деңгейі 5,6 % құрайды (2016 жылмен салыстырғанда 0,1 п.т. кеміген) және ХЕҰ болжамы бойынша 2019 ж. аталған көрсеткіш өзгеріссіз қалып, жұмыссыздар саны 1,3 млн. адамға артады. Бұл экономикалық өсудің шамалы қарқынымен және жұмыс орны санынан жұмыс күшінің басымдылығымен түсіндіріледі [1]. Еңбек ресурстарын тиімді пайдалану мәселелерін шешу әлеуметтік саясаттық экономикалық өсу механизміне енгізілу дәрежесінен тәуелді, бұл объективті түрде әлеуметтік саясаттық басты мәселелерінің дихотомия (екі жақтылық) идеясына қосылу қажеттілігін тудырады. Өзінің халықтық ахуалын жақсарту мен әлеуметтік әділдік проблемаларын шешу сияқты негізгі қызметтерінен тыс экономикалық өсу, оны тұрақтану және шапшаңдатуға тікелей қызмет ететін механизмдерді әрекеттендіру қажет.

Саяси-қоғамдық және әлеуметтік-экономикалық жүйенің түбегейлі өзгерістерінің нәтижесін шығаруға негіз

болатын және осыған мүмкіндік беретін Қазақстандағы нарық реформалық 12 жылдық кезеңін алсақ, ол еңбек сферасындағы өзгерістер өнімнің бәсекеге қабілеттілігін және өндірістің техникалық деңгейін жоғалатумен, ішкі және сыртқы нарыққа инновациялық өніммен жоғай технологиялық шығуын қамтумен, импорт тауарларын ауыстыру және осының негізінде белсенді инновациялық өндірісті тұрақты өсу сатысына көшірумен байланысты екенін дәлелдейді.

Еңбек ресурстарын тиімді пайдалану мен дамытудың тиімді жүйесін құру мәселелерін шешу әлеуметтік саясаттық экономикалық өсу механизміне енгізілу дәрежесінен тәуелді, бұл объективті түрде әлеуметтік саясаттың басты мәселелерінің екі жақтылық идеясына қосылу қажеттілігін тудырады. Өзінің халықтық ахуалын жақсарту мен әлеуметтік әділдік проблемаларын шешу сияқты негізгі қызметтерінен тыс экономикалық өсу, оны тұрақтану және шапшаңдатуға тікелей қызмет ететін механизмдерді әрекеттендіру қажет.

Дамыған елдерде өндіріс көлемінің жоғай өсу қарқыны басымды түрде бесінші технологиялық құрылыспен байланысты, сондықтан да олардың өнімі әлемдік нарықта көптеген бағыттар бойынша бәсекеге қабілетті болып отыр. Осыған байланысты Қазақстандағы инновациялық саясаттық стратегиялық мақсаты ретінде ғылыми ойлар мен шығармаларды халықаралық деңгейдегі нарық өніміне айналуын қамтамасыз ететін қолайлы инновациялық ортаны құру, осы өнімдерді экономиканың маңызды салаларына енгізу болып табылады. Бұл жағдайда тауарды ойдан тұтынушыға жеткізудегі технологиялық тізбектегі

ғылыми-ағартушылық кешеннің орны едәуір анықтала бастайды. Осы тұрғыда инновациялық саясатты кадрлық, ақпараттық және қаржылық қамтудың ішіндегі ең маңыздысы кадрлық, немесе еңбектік, болып табылады. Өзгерістерге дайын болу инновациялық экономикалық мінез-құлықпен ойдың өзегі болып табылады. Қолайлы инновациялық ауа райының шынайы қалыптасуы инновациялық процесстер туралы базалық білімдердің кеңінен таралуымен байланысты. Бәсекелестік ортада еңбек ресурстарына, бірінші кезекте инновациялық менеджерлерге, қойылған белгілі талаптардың орындалуы жәй ғана құнды жоғалатудың қайнары емес, экономикалық тұрақты дамуының басты құралы болып табылады. Ортаның өзгеруіне сәйкес жауап бере алмаған компаниялар нарықтың дамыған басқарушылар командаларынан өнімділік деңгейі бойынша, қызмет көрсету көлемі бойынша, жаңа технологияларды енгізіп пайдалануы бойынша артта қала бастайды, нәтижесінде олардың нарықтағы үлесі азайып, олар бірте-бірте нарықтан ығыстырылады. Бұл менеджерлердің ынталылық және жасампаздық, нарық заңын игеріп оларды пайдалану, сыртқы ортаның өзгеруіне икемделу, ескі қағидалардан бас тартып нарық ыңғайына қарай базалық құндылықтарды өзгерту, логистикадан, менеджмент пен маркетингтен экономикалық білімдерді жаңарту, басқарудың психологиялық әдістерін игеру, ұйымдастырушылық қызметті құрып, оны қайта құруда шебер болу сияқты нарықтық талаптарға сай болмағаны [2].

Қазіргі заманғы ғылымисыйымды өндірістер еңбек ресурстарымен ясақа қарым-қатынастарды талап етеді. Қазақстанда қалыптасып келе жатқан еңбек ресурстарының нарығы жалпы экономикалық проблемалар мен әлеуметтік құрылымдық өзгермелігіне байланысты көптеген бұрмалануға тап болды. Жұмысбастылық сферасында еңбек ресурстарының бірте-бірте квалификациялық деңгейі төмендеп келетін еңбекті қолданатын салаларға қарай, көп жағдайда экономикалық жағынан ақталмайтын қозғалыс орын алып отыр. Жоғары кәсіпқой мамандарының (инженер, технолог, конструктор, оқытушы) еңбек потенциалы өзіне сай келмейтін көптеген іс-әрекеттерде, көп жағдайда — қызмет көрсету сферасында, тұрақсыз ұсақ бизнесте орын тауып отыр.

Бақыланып отырған өсудің факторлары мен тұрақсыздығын сипаттайтын экономикада қарама-қайшы тенденциялар байқалады. Зерттеудің осы тұрғысынан еңбек ресурстарын пайдалануды жетілдіру бағыттары туралы мәселе тұруда.

Қазіргі кезеңдегі еңбек ресурстарын пайдалануды жақсарту бойынша негізгі шаралар: жалпы ұлттық көлемде жұмыскерлер мен бос жұмыс орындарының талаптары туралы халыққа ыңғайлы ақпараттық жүйе құру; болашақтағы еңбек нарығының сұранысына сай еңбек ресурстарын қайта даярлау; еліміздің барлық аудандарында соның ішінде ауылды жерлерде еңбекке сұраныс пен ұсынысты ұштастыру мақсатында инфрақұрылымды дамыту; кәсіпқой еңбек кадрларындағы тапшылықты толықтыру

мақсатында кәсіби білім алудың орта деңгейін басқару және қаржыландыру кешенін қайта жандандыру және еңбек нарығының қажеттіліктеріне сай оған қол жеткізу; еңбек ресурстарын салааралық және мамандық бойынша қайта бөлуге, еңбек миграциясының реттелуіне жәрдемдесетін шараларын жасау және қабылдау; сұраныс тұрақты және асып түсетін мамандықтар мен кәсіптер бойынша жұмыстан босап қалған жұмыскерлерді қайта даярлау жүйесі мен кәсіби білім беру мониторингін жасау.

Бұл мәселелер кәсіби білім беру жүйесін реформалауда, экономика құрылымын қайта құру бағдарламаларында, салалық және аймақтық жұмысбастылықты қамту бағдарламаларында басты орынды алуы қажет. Салық салу шаралар мен жеңілдіктер жүйесі көмегімен еңбек ресурстарының ағымын реттеу механизмдерін терең талқылаудың ерекше маңызы бар. Мысалы, оқуын бітірген жастардық барлық топтары үшін салық жеңілдіктері қарастырылуы мүмкін. Тәжірибесі жоқ жастар үшін арналған жұмыс орындарына ерекше статус берілуі мүмкін.

Жаһандану және технологиялық өзгерістер еңбекке икемділік сұранысының өсуіне ықпал етті. Нәтижесінде, бүгінгі күні еңбек нарығында тағы бір жаһандық тренд бар — «дәстүрлі» жұмыспен қамтылудан стандартты емес жұмысқа ауысу (ішінара, уақытша, тәуелсіз жұмыс). Толымсыз жұмыс істейтіндердің саны жылына 11 миллионға артып келеді. Бұған жұмыс берушілердің шығындарды азайту жөніндегі бастамалары мен қызметкерлердің мобильді және тәуелсіз болуды — фрилансер болуды қалауы мүмкіндік туғызады.

Бүгінде дамыған елдерде көптеген мамандықтар үшін қашықтан жұмыс істеу және фриланс қалыпты жағдайға айналды және олардың үлесі өсуде. Аймақтық шекаралар жойылуда, Интернет-технологияның дамуы тек жергілікті ғана емес, сонымен қатар жаһандық еңбек нарығында жұмыс істеуге мүмкіндік береді. Бағалау бойынша, 2020 жылы АҚШ-да әрбір екінші адам фрилансер болады.

АҚШ-та 50 млн. адам (жұмыс күшінің 45 % -ы) кем дегенде мезгіл-мезгіл үйден жұмыс істеуге мүмкіндік алады, ал 2,9 млн адам қашықтан жұмыс істейді. Мысалға, IBM компаниясында бүкіл әлем бойынша 128 мың маман (29 %) қашықтан жұмыс істейді. Жұмыс беруші бір қызметкерді қашықтан жұмысқа ауыстырған кезде жылына \$10,000 үнемдейді. Болжам бойынша 2020 жылға қарай АҚШ-та әрбір екінші адам фрилансер болады [8].

Ұлыбританиядағы MWL Systems компаниясының деректері бойынша, компаниялардың 62 % қашықтықтан жұмыс істейтін қызметкерлері бар, ал қызметкерлердің 34 % -ы кеңседен тыс жұмыс істейді.

Соңғы онжылдықтың белсенді талқыланып жатқан тақырыбы төртінші өнеркәсіптік революция (роботты техника, нанотехнология, 3D-баспа, биотехнология және т. б.) және ол жақын болашақта еңбек нарығына қалай әсер ететіндігі болып табылады.

Бір жағынан инновация кәсіпорын өнімділігін жоғарылатуға көмектеседі, ол еңбек ресурсына сұранысты төмендетеді. Басқа жағынан өнімділікті жоғарылату кәсіпорын

шығынын азайтуға және сәйкесінше өнім бағасын төмендетуге алып келеді, ол сұраныстың артуына, өндірісті кеңейтуге және нәтижесінде қосымша жұмыс орындарының құрылуына алып келуі мүмкін.

Жаһандануды үшінші мыңжылдықтың қазіргі шешетін ұраны ретінде сипаттай отырып жаһандану тенденциясы әкелетін ерекше әлем шаруашылығының қайшылықтарын атап көрсету қажет. Жаһандану нәтижелерін бөлу тең болмайды екен, және де дамыған және дамып келе жатқан елдер арасындағы едәуір айырмашылықтардың қысқаруына тікелей бөгет болады [3].

Жұмысты кәсіби қағида бойынша құру арқылы еңбекпен қамту қызметінің іс-әрекетін қайта бағыттау — ел ішіндегі еңбек ресурстарын жетілдірудің маңызды бағыттары болуы қажет, яғни, жұмыскерлерді жұмыссыздықтың түрлеріне байланысты мамандандыру, олардың өзара ауыстырылуын есепке алу, бос жұмыс орнын беретін жұмыс

берушілердің еңбек нәтижесіне жауапкершілігін жоғарлату, кәсіпорындармен және басқа да шаруашылық және қоғамдық құрылымдармен іскерлік қатынастар құру. Еңбекпен қамту қызметтері жұмыссыздарды есепке алудан гөрі кәсіпорындар, ұйымдар және басқа құрылымдық топтармен жұмыс істеуге күш салып назарын аударуы қажет.

Еңбек ресурстарының жағдайына және пайдаланылуына әсер ететін маңызды бағыты — келесі факторларды есепке алу болып табылады: экономикалық күйзеліс, жұмыс орнын ашу үшін ресурстар тапшылығы, еңбек ресурстарының кәсіби деңгейі, өндірістің техникалық қамтылу деңгейінің өсуі, өндірістің салалық құрылымындағы өзгерістер. Бұл факторлар әр түрлі елдерде өздерін әр түрлі айқындайды. Сондықтан елдік әлеуметтік-экономикалық саясаты елдің еңбек ресурстарын пайдалануда басымды тәсілдер есепке алынып жасалынуы қажет.

Әдебиет:

1. Меликьян Т. Г., Колосова Р. П. Экономика и социально-трудовые отношения М., 2006
2. Қазақстанда еңбек нарығын мемлекеттік реттеу бағдарламасы / Егеменді Қазақстан, 26.02. 2010
3. Зубкова А., Сутина Л. Концептуальные основы нормирования труда в рыночной экономике. // Труд в Казахстане. 2000, № 8

Ағылшын және қазақ тилдеріндегі фразеологиялық салғастырудың ұлттық-мәдени сипаттамасы

Qabylova Oñlasyn Qurmanbaıqyzy, magıstr-oqytýshy

Q.A.Iasaýı atyndaǵy Halyqaralyq qazaq-túrik ýnıversıteti (Túrkıstan qalasy, Qazaqstan)

Соңғы жылдары тіл білімінде қазақ тілін генетикалық және типологиялық жағынан тығыздығы жоқ тildермен салыстыра-салғастыра зерттеу мәселесі кеңінен оріс алып келеді.

ҮН ғасырдың соңғы жылдары дами бастаған тіл білімінің антропологиялық парадигмаға көшкі ұрдісі «adam-til-mádeniet» және «adam-til-oılaý» ústıgıne súıenetin ǵýmanıtarylq zertteýlerdıń jańa baǵyttaryna jol ashty. Buǵan deıngı salıstırmaly-salǵastırmaly túrde júrgızılgen zertteý jumystary qurylymdyq-maǵynalyq baǵytta ǵana qarastırylyp kelse, búgingı tańda antropotsentristik baǵyttaǵy yaqyt kóshinde ártúrlı tılderdi salıstıra-salǵastıra zertteý erekshe qyzyǵyshylyq tanytýda. Tıldi, tıldik bırlıkterdi adamı faktorlarmen, adamı qundylyqtarmen bırlıkte qarastıry qazırgı til bılıminiń alǵa tartyp otyrǵan bastı baǵyttarynyń bırı. Búgingı kúni adamı faktorlarǵa erekshe mán berip, til iesiniń tıldik bırlıkterdi durys, utymdy qoldaný, mán-maǵynalaryn tereń túsiný máselesi ǵylımı eńbekterde jıi kóterilýde. Osyndai zertteý jumystarynda ulttyq qundylyqtarǵa qatystı mádenı derekterge kóp kónil bólinip, til tek tulǵalyq (formalyq) jaǵynan ǵana emes, sonymen qatar ol maǵynalyq, úǵymdyq, mádenı-kontseptilik turǵydan

jıi qarastırylyp, taldanatyn boldy. Tıldi ulttyń tarıhy men, mádenietimen, rýhanı qazynasymen, iaǵni dúnietanymymen tyǵyz qarym-qatynasta, bırlıkte alyp qarastırylǵan jaǵdaıda ǵana ulttyq tıldiń tabıǵatyn shynayı tanyp bılıǵe jol ashylady.

Ult mádenietiniń qai túrinde bolmasyn, onda sol ulttyń búkil tanyım bolmysy men turmys-tirshilik syreti saqtalǵan. Belgili bir ulttyń tarıhynan, mádenietinen, tanyım bolmysynan, turmys-tirshiliginen habardar etetin tıldik bırlıkterge eń aldymen tildegi frazeologizmder, maqal-mátelder, naqyl sózder jatady, sebebi bul tıldik bırlıkter belgili bir ulttyń ózge ulttardan mentaldyq aırmashylyǵyn kórsetetin, salt-dástúr erekshelekterin bildiretin ulttyq ómir kórinisteriniń aınasy bolyp tabylady [1].

Bizdiń elimizde qazaq tili men orys tilin salǵastıra zertteýge arnalǵan eńbekter qurylymy ár túrli tılderdi salıstıra-salǵastıra zertteýdiń úlgi boldy. Qazırgı Qazaqstan til bılıminde endi-endi ǵana boı kóterip, keiingi jıldary ǵana tusaýy kesilgen salanyń bırı-qazaq jáne aǵylshyn tılderiniń frazeologizmderin keshendi túrde til bılımindegi jańa baǵyttardıń ustanymdaryna súıene otyryp zertteý. Túrki-german, onyń ishinde, qazaq jáne aǵylshyn tılderin

salystyra-salǵastyra zertteý keingi ýaqytta ǵana qolǵa alyna bastaǵandyqtan, áli de bolsa sheshimin tappaǵan talai máseleler, mindetter barshylyq. Osyndai tıń, qıyn, ózekti máselelerdiń biri-qazaq jáne aǵylshyn tilderindegi frazeologıalyq teńeylerdiń keshendi túrde lingvomádeni jáne lingvokognitivtik turǵydan salǵastyra zerttelýi.

Qandai da bir til bolmasyn onyń frazeologıalyq qory ult mádenietin, mentalitetin, ulttyń psihologıasyn barynsha qamtıdy. Qazaq jáne aǵylshyn tilderiniń frazeologıalyq teńeylerin júelep, salystyrmaly-salǵastyrmaly taldaý júrgizip, baıandaý arqyly osy ereksheликterdi anyqtaýǵa degen qyzyǵyshylyq týdyrady. Dini, mádenieti, tarihy, áleymettik jáne saıası damý joldary bólek aǵylshyn jáne qazaq halyqtary tilderindegi frazeologıalyq teńeylerdi salystyra-salǵastyra zertteý arqyly olardyń boıyndaǵy ulttyq-mádeni ereksheликterin aıqyndaý, ortaқ aıshyqtaryn tabý, teńeylerdiń jasalýyna negiz bolǵan ýajderdi ashyp kórsetý, maǵyna qalyptasý joldaryndaǵy ereksheликterin anyqtaý osy jumystyń ózektiligin aıqyndaıdy. Eki tildegi frazeologıalyq teńeylerge salystyrmaly-salǵastyrmaly taldaý qandai da bir mádeniettaný zertteýler sınaqy tarihten, dástúrmen, salǵastyrylyp otyrǵan lingvomádeni qaýymdastyqtardyń ómir saltynyń ereksheликimen tanysýdy tereńdetý, sonymen qatar mádenietaralyq qarym-qatynas barysynda ár ulttyń ereksheлигин, mentalitetin, olardyń bir-birin túsinýshilik, izginiettilik pen toleranttylyqqa bolǵan múmkindigi de zertteýdiń ózektiligin aıqyndaı túseı. Maqalada qazaq jáne aǵylshyn tilderindegi frazeologıalyq teńeyler lingvomádeni jáne lingvokognitivtik turǵydan alǵash ret qarastırlyly da osy jumystyń ózektiligine jatady.

Aǵylshyn jáne qazaq tildik qoryndaǵy ishki formalarynda ulttyq-mádeni ereksheликterі saqtalǵan frazeologıalyq teńeyler.

Týystyǵy joq aǵylshyn jáne qazaq tilderindegi frazeologıalyq teńeylerdi lingvomádeniettaný jáne lingvokognitivtik turǵylarynan salystyra-salǵastyra taldap zertteý.

Til bilimindegi salystyrmaly-salǵastyrmaly ádisti qoldaný arqyly ártúrli týystas jáne týystas emes tilderdiń fonetikalыq, leksikalыq, grammatikalыq, frazeologıalyq t. b. júelerin salystyryp, salǵastyryp zertteýge bolady. Bul ádistiń túp tórkini HHH ǵasyrdyń basynan bastap týystas tilder semiasy men toby, olardyń týystыq qatynasy men dárejesin zertteýge arnalǵan salystyrmaly-tarhi ádistе jatyr. Salystyrmaly-tarhi ádis týystas tilderdiń derekterin salystyra tarhi turǵydan zerttep, ondaǵy leksikalыq jáne grammatikalыq qubylystardyń shyǵý tegi, ózgerýi men damýyn jáne túp teginiń birligin anyqtaý úshin qoldanylǵan.

Keinнен osy ataqly ádistiń nátiжелeri мен derekterine sepke ala otyryp, til biliminiń jańa printsipteri aıqyndaldy, buryńǵy derekter jańa málimettermen tolyqtyryldy. HH ǵasyrda salystyrmaly ádis arqyly týystas emes tilderdi de salǵastyra zertteýge bolady jáne zertteý kerek degen pikir keń óris aldy. Bul ádistiń sońǵy jyldary keń taraǵandyǵy sonshalyq, tipti osyǵan baıanysty til biliminiń jańa taraýlary, zertteýdiń jańa baǵyttary paida boldy: salystyrmaly-salǵastyrmaly fonetika,

salystyrmaly-salǵastyrmaly leksikologıa, salystyrmaly-salǵastyrmaly grammatika, salystyrmaly-salǵastyrmaly frazeologıa tildiń taǵy sol sınaqy basqa salalary óz aldına derbes pán retinde qaralyp, talai ǵylymi eńбекterdiń negizgi nysandary boldy.

Til biliminiń basqa salalary sınaqy frazeologıa da búgingi tańda terezesi teń, derbes pánge analyp otyr. Frazeologıa salасыn til biliminiń jeke salасы retinde qalyptastyryda, onyń nysandaryn, tildegi ony men tabıǵatyn zertteý ádisterin anyqtaıda, mańyzdy teorıalyq tuıyrymdar jasaıda kóptegen otandyq jáne sheteldik ǵalым-frazeologtardyń eńбекteri erekshe oryn alady. N. I. Amosova, A. V. Kının, I. I. Chernysheva, V. Fleisher (W. Fleischer), M. M. Kopylenko, I. Keńesbaev, A. T. Qaidar, A. D. Raihshtein, S. E. Isabekov, S. K. Satenova, Z. Q. Ahmetjanova, D. Dobrovolskiı, M. Sabitova, K. K. Dúisekova t. b. ataqly ǵalymdardyń jalpy jáne salǵastyrmaly frazeologıa máselelerine arnap jazǵan qundy-qundy eńбекteri jaryq kórdi [3].

Mádeniet pen tildi ózara birtutas birlikte qarastyra jáne ulttyq mádeni derekterge súiene otyryp, týys emes aǵylshyn jáne qazaq tilderindegi frazeologıalyq teńeylerge ár túrli mádeniet negizinde salystyra-salǵastyra lingvomádeni jáne lingvokognitivtik saraptama jasaý arqyly olardyń maǵyna qalyptasýy men kontseptilik qurylymyndaǵy uqsastyqtary men ayırmashylyqtaryn anyqtaý. Osy maqsatqa jetý úshin tómendegidei mindetterdi júzege asyrý kózdeledi:

- til men etnos mádenietiniń sabaqtastyǵy negizinde qalyptasqan lingvomádeniettanýdyń teorıalyq negizderi men ádisnamalyq ustanymdaryn sıpattaý;

- kognitivti lingvistikanyń, lingvomádeniettanýdyń «kontsept» uǵymynyń qurylymyn (oisýret, shema, freim, stsenarı, logikalыq-uǵymdyq) ulttyq mádeni reńktegi frazeologıalyq teńeylerdi salystyra-salǵastyra taldap, olardyń uqsastyqtary men ayırmashylyqtaryn aıqyndaý;

- eki tildiń frazeologıalyq teńeylerindegi teńey beınesi negizin quraityn komponentterdi taýyp, olarǵa lingvomádeni turǵydan saraptama jasaý;

- aǵylshyn jáne qazaq tilderindegi frazeologıalyq teńeylerdiń ýajdemelik jigin ashý arqyly eki halyq mádenietiniń, ulttyq sananyń uqsastyqtary men ereksheликterin kórsetý;

- aǵylshyn jáne qazaq tilderindegi frazeologıalyq teńeylerdi kognitivti lingvistikanyń ustanymdaryna súiene otyryp taldap, olardy «jaǵymdy» jáne «jaǵymsyz» kontseptilerge bólip qaraý. «Jaǵymdy», «jaǵymsyz» oppozitsıalыq kontseptilerdiń aimaǵyn anyqtaп, eki halyqtyń dúniетanymında mańyzdy oрын alatyn mikrokontseptilerge salystyrmaly-salǵastyrmaly lingvomádeni saraptama negizinde olardyń ishki ulttyq mádeni mańyzyn ashý [4].

Salystyrmaly-salǵastyrmaly lingvomádeni saraptama ózgenikin bilip, ózińdikin durys baǵalap, tereńine boılaýǵa joı ashady. Keingi kezde til biliminiń shektes teorıalyq ǵylymdar toǵysyndaǵy paida bolǵan baǵyttaryna orai, frazeologıalyq teńeylerdi lingvomádeniettaný jáne kognitivtik turǵydan sıpattaý ony etnostыq dúniетanymnyń aıyramas bóligi мен kórinisi retinde qarastırýǵa múmkindik beredi. Maqalanyń nátiжелeri мен paıymdaýlary til teorıasyndaǵy salystyrmaly-

salğastymaly lingvomádeniettaný jáne kognitivtik lingvistika teorialaryn naqtylai túsyge, máselelerin aıqyndaýǵa óz deńgeine sáikes úlesin qosady. Sonymen qatar qazaq jáne aǵylshyn tilderiniń salıstymaly-salğastymaly frazeologıasynyń til biliminiń bir salasy retinde qalyptasýyna septigin tıgizedi [2].

Teńey lingvistikalyq kategoria retinde qazirgi til biliminiń jańa baǵyttarynyń bárinıń de zertteý nysany bola alady. Bul baǵyttardyń ishinde qurylymy ár túrli tilderdegi frazeologıalyq teńeylerdi lingvomádeniettaný jáne kognitivtik lingvistikanyń negizgi ustanymdaryna súene otyryp salıstymaly-salğastymaly zertteý júrgizýdiń máni erekshe. Sebebi halyqtyń dúnietanymy, ómirge jáne qorshaǵan ortaǵa degen kózqarasy, salt-dástúri, kónil-kúni ár halyqtyń jalpy frazeologıasynan, onyń ishinde á sirese, frazeologıalyq teńeylerden kórinis tabady. Frazeologıalyq teńeyler jekelegen ómir qubylysyna naqty baǵa beretin, ǵasyrlar boy atadan balaǵa mura retinde berilip otyratyn, ár halyqtyń ómirinen qyzyqty derekterdi óz boıyna jınaqtanǵan halyq murası. Sondyqtan, týystas, ne týystyǵy joq tilderdegi frazeologıalyq teńeylerdi lingvomádeni jáne lingvokognitivtik turǵydan zertteý ár tildiń órnek boıaýyn, ulttyq erekshelegen, mentalitetin, qatalanbas qasietin tanyp bilýge, olardyń maǵyna qalyptasýyndaǵy jáne tildik qoldanystaǵy qasietterin ashýǵa múmkindik beredi. Osy turǵyda týystyǵy joq qazaq jáne aǵylshyn tilderiniń frazeologıalyq teńeyleriniń maǵyna qalyptasýynyń negizin ashý erekshe mánge ie. Teńeylerdiń ishki mazmunyn anyqtaýda ýájtaný teornasyna júgingen jón. Ýájdeme teornasyna súene otyryp, bastapqy erkin tirkester negizinde jasalǵan frazeologizmderdıń tıp tórkinine zer salyp, ýájin aıqyndaý, sol arqyly tirkestiń qalyptasý tıp kózin taýyp, ózindik erekshelekterin ajratý arqyly olardyń máni men mazmunyn ashýǵa bolady. Frazeologizmderdıń frazeologıalyq maǵynasy olardyń ishki maǵynalyq qurylymynda jatqan beine arqyly ýájdeledi. Mysaly, qazaq tilindegi qumyrsqadaı qujynaǵan, qumǵa sińgen sýdaı, súlikteı jabysty, aǵylshyn tilindegi dumb as a fish (balyqtai

tilsiz), as brave as a lion (arystandaı aıbatty), dance like an elephant (pilshe bileý) suaqty tirkesterdiń frazeologıalyq maǵynalarynyń ishki formasy aıqyn, iaǵni olardyń maǵynalary ishki formalary arqyly ýájdelip qalyptasqan.

Frazeologizmderdıń ishki formalarynyń tasalanýynan olardyń maǵynalarynyń kúńgirttenýi shyǵady. Ondaı frazeologizmderdıń syryn, jasalý tórkinin tildiń ishki zańdylyqtarynan góri ekstralingvistikalyq faktorlar men etimologıadan izdeý qajet. Mysaly, kári qoidyń jasyndaı jasy qaldy frazeologizmi qoi túliginiń tirshilik etý merzimin (10 shaqty jyldaı) baqylaýdan týǵan. Osy jaıt aýys mánde jasy ulǵaıǵan adamǵa qatysty aıtylatyn beineli tirkestiń túýyna negiz bolǵan. Aǵylshyn tilindegi to fight like Kilkenny cats (Kilkeni mysyqtaryndaı aıqasý) — ólimge bas tigip qyrqysý degen maǵnada qoldanylatyn frazeologizmniń qalyptasýyna HVII ǵ. Kilkenny men Irishtawn qalalary arasyndaǵy qantógistıń aıaǵy eki qalanyń da qırap bitýine ákelgen tarihi ýaqıǵa negiz boldy [5].

Zertteýdiń barysynda qol jetken nátiyeler men tuıyrymdardy etnos tarihin, etnikalyq dúnietanymdy til arqyly tanýǵa arnalǵan lingvomádeniettaný, kognitivtik lingvistika, lingvoeltaný, etnolingvistika, mádenietaralyq qarym-qatynas teornasy, salıstymaly frazeologıa boıynsha arnayı kýrstarıa, seminarlarıa teorialyq jáne praktikalıyq material retinde paidalanýǵa bolady. Zertteýde taldaý jasalǵan tildik derekterdi ár túrli túsinirme jáne taqyryptyq eki tildi sózdikter qurastyrdıa, aǵylshyn tilin praktikalıyq turǵydan oqytıda qosymsha material retinde qoldanýǵa bolady.

Maqala avtory osy ýaqytqa deın zertteý nysanına analyp otyrǵan mäseleni tereñirek zerttedi. Zertteý jumysynyń negizgi tuıyrymdary men nátiyeleri «Efektivni nastroje modernich ved-2016» atıy HII Halyqaralyq ǵylymı-tájinbelik konferentsıasynda (Praga, 2016), «Cutting-edge science-2016» atıy Halyqaralyq ǵylymı konferentsıasynda (Angliıa, Sheffield, 2016), «Europejska nauka XXI powieką-2016» atıy Halyqaralyq ǵylymı-praktikalıyq konferentsıasynda (Polsha, Prjemysl 2016) baıandama jasalyp, jarıalandy.

Ádebiat:

1. Islam A. Ulttyq mádeniet konteksindegi dúnieniń tildik sýreti: Avtoref.diss.... filol. .d. — Almaty, 2004. — 50b.
2. Qońyrov T. Qazaq teńeyleri. — Almaty: Mektep, 1978. — 192 b.
3. Babýshkin A. P. Tipy kontseptov v leksiko-frazeologicheskoı sisteme iazyka. — Voronej, 1996. — 104 s.
4. Ospanova F. A. Frazeologizmderdıń ýájdemesiniń lingvomádeni aspektisi: Diss.filol. .k. — Almaty, 2006. — 136 b.
5. Myqtybaeva T. J. Qazaq jáne a yshyn tilderindegi animalistik frazeologizmderdıń konnotativtik semantikasy: Diss. filol. .k. — Almaty, 2005. — 132 b.

Salystyrmaly-salgastyrmaly frazeologıa salasyn zertteý barysynda aýylshyn jáne qazaq tilderindegi turaqty sóz tirkesteriniń ulttyq-mádeni mazmuny

Qabylova Ońlasyn Qurmanbaıqyzy, magistr-oqytýshy

Q.A.Iasaýı atyndaǵy Halyqaralyq qazaq-túrik ýniversiteti (Türkistan qalasy, Qazaqstan)

Til bilimindegi salystyrmaly-salgastyrmaly ádisti qoldaný arqyly ártúrli týystas jáne týystas emes tilderdiń fonetikalıyq, leksikalıyq, grammatikalıyq, frazeologıalıyq t. b. júıelerin salystyryp, salgastyryp zertteýge bolady. Bul ádistiń túp tórkini HH ǵasyrdyń basynan bastap týystas tilder semıasy men toby, olardyń týystyq qatynasy men dárejesin zertteýge arnalǵan salystyrmaly-tarhi ádiste jatyr. Salystyrmaly-tarhi ádis týystas tilderdiń derekterin salystyra tarhi turǵydan zerttep, ondaǵy leksikalıyq jáne grammatikalıyq qubylystardyń shyǵý tegi, ózgerýi men damýyn jáne túp teginiń birligin anyqtaý úshin qoldanylǵan.

Keininen osy ataqty ádistiń nátiželeri men derekterin esepke ala otyryp, til biliminiń jańa printsıpteri aıyındaldy, buryńǵy derekter jańa málimettermen tolyqtyryldy. HH ǵasyrda salystyrmaly ádis arqyly týystas emes tilderdi de salgastyra zertteýge bolady jáne zertteý kerek degen pikir keń óris aldy. Bul ádistiń sońǵy jyldary keń taraǵandyǵy sonshalyq, tipti osyǵan bılanysty til biliminiń jańa taraýlary, zertteýdiń jańa baǵyttary paida boldy: salystyrmaly-salgastyrmaly fonetika, salystyrmaly-salgastyrmaly leksikologıa, salystyrmaly-salgastyrmaly grammatika, salystyrmaly-salgastyrmaly frazeologıa tildiń taǵy sol sıaqty basqa salalary óz aldına derbes pán retinde qaralyp, talai ǵylymı eńbekterdiń negizgi nysandary boldy.

Búgingi tańda adamzat tarıhynyń sheksiz órlep, kemeldengen zamanynda, mádeniet pen óner, saıasat pen til salalarynda halyqaralyq qatynastyń damyp, jandangan ýaqıtında salystyrmaly-salgastyrmaly til bilimi ózekti de kókeıkesti máselelerdiń biri bolyp otyr. Tilderdi salystyra — salgastyra zertteý ár tildiń órnek bolıaýyn, ulttyq ereksheligin, qaitalanbas qasietin tanyp bilýge jol ashady. Osyndai zertteýler mádenietaralyq qatynastyń tórinen oryn alyp, halyqtardyń bir-birimen túsinisý barysyn júzege asyruǵa keńinen at salysady [1].

Elimiz egemendik alyp, álemdik órkeniet biigine umtylyp otyrǵan zamanda, joǵary damyǵan Eýropa elderimen saıası, ekonomikalıyq, mádeniaralyq qarym-qatynastyń damyp otyrǵan ýaqıtında — qazaq tilin Eýropanyń bedeldi tilderiniń biri aýylshyn tilimen salgastyra zertteý — baǵa jetpes qundy dúnie.

Sońǵy 10–15 jyl ishinde qazaq tili frazeologıasyn german (nemis, aýylshyn) tilderi frazeologıasymen salgastyra zertteýge arnalǵan birtalai jumystar jaryq kórdi (Karbozova G., Arǵynǵazına Sh., Ospanova F., Moldasanova A., Qapysheva G., Atahanova R., Myqtybaeva T. jáne t. b.).

Biri túrki, biri german tilderi tobyna jatatyn qazaq jáne aýylshyn, qazaq jáne aýylshyn tilderiniń tildik, ulttyq mádeni erekshelikterin túrli tildik birlikter, frazeologızmdar, maqal-mátelder boıynan taýyp, olardyń bir-birine uqsastyq

nemese bir-birinen ayırmashylyq dárejesin anyqtaýǵa, ulttyq naqyshty tereńirek túsinýge talpyńǵan ǵylymı eńbekter barshylyq, degenmen sheshimin tappaǵan máseleler de joq emes. Osyndai negizgi máselelerdiń birine qazaq jáne aýylshyn tilderindegi frazeologızmdar qazirgi til biliminiń jańa baǵyttary men ustanymdary negizinde salystyra-salgastyra zertteý jatady.

Til birlikterin «etnos (adam) — til — mádeniet» úshligine súıenip zertteý úrdisi til biliminiń etnolingvistikası, til arqyly el taný, lingvomádeniettaný, kognitivtik lingvistikası sıaqty jańa baǵyttaryna jol ashty. Atalǵan baǵyttardyń negizinde adamnyń tili men mádenietiniń ózara bılanyssy máselesi jatyr. Til men halyqtyń, onyń mádenietiniń arasyndaǵy tikelei bılanyss halyqtyń rýhynan, tilinen kórinis tabady. Olai bolsa, tildi zerttegende ony sol halyqtyń rýhanı baılyǵymen, mádenietimen bılanystyra zertteý qajet.

Otandyq ǵalymdar M. M. Kopylenko, Á.Qaidar, E. P. Janpeiisov etnolingvistikanyń teorıalıyq máselelerin qarastıryp, maqsat múddesin, zertteý nysanyn, ádis-tásilderin aıyındap berdi. «Baı til qazynasyn etnos bolmysy turǵysynan tolyq meńgerip, onyń beıne bir tuńǵıyq teńizdei tereń maǵyna-mazmunyna boılap enip, ony ıgerip tanyp-bilý júıelei túsip jan-jaqty zertteý etnolingvistikanyń maqsaty» dep túsinikteme beredi Á.Qaidar óziniń «Qazaq tiliniń ózekti máseleleri» atty eńbeginde.

Tildi etnolingvistikalıyq turǵydan zertteýdiń ókshesin basa óz bastaýyn alǵan jańa baǵyttardyń biri — til arqyly el taný. Frazeologıa salasında bul baǵıttıń alar orny erekshe, ótkeni ár tildiń frazeologızminde úlken mazmun — halyq ómiri, mádenieti bar. Frazeologızmda maǵnasındaǵy eltany potentsıasynyń paida bolý printsıpteri til arqyly eltany baǵıttınyń enshisi bolyp tabylady. Til arqyly eltany teorıasynyń paida bolyp damýy frazeologıa salasın jańa qyrynan, iaǵrı frazeologızmdar kez kelgen halyqtyń ulttyq mádeni damýynyń aınasy retinde qarastıruǵa mol múmkindik beredi [2].

Til men mádeniet araqatynasın zertteitin til biliminiń jańa baǵıttınyń biri — lingvomádeniettaný. Lingvomádeniettaný — qazirgi til biliminde keńinen qoldanys taýyp kele jatqan antropotsentristik baǵıtpen, iaǵrı sol tildiń iesi bolyp tabylatyn adammen, tildiń fúnktionaldy qoldanys tabatyn áleymettik orta, tarıh, mádeniet pen tanymdyq protsestermen bılanystyra zertteý úrdisiniń nátižesi bolyp tabylatyn til men mádeniettiń ózara bılanyss tetikteri men jalpy ulttyq dúnietanym, ulttyq mádeniettiń tildegi kórinisin zertteidi.

Lingvomádeniettaný ǵylymynyń alǵysharttary V.fon. Gýmboldtyń til men mádeniettiń ózara bılanyssy ideiasy jáne E.Sepir men B.Yorftıyń «tildik yqtımaldylyq

boljamymen» ushtasyp jatyr. Bul gylymnyń maqsaty tildik birliktiń shyǵy tegin aıyndaıy emes, ár túrli tildik birlikterge (frazelogizmderge) túsinikteme bere otyryp, onyń paida bolý sharttary men jaǵdaıattaryn anyqtaıy bolyp tabylady. Lingvomádeniettaný til men mádeniettiń ózara bایلansyn, qatynasyn qazirgi zamannyń ulttyq-mádeni sana sezimi turǵysynan qarastyrady jáne onyń tildegi kórinisin sıpattady.

Qazirgi til biliminde erekshe damyp kele jatqan kognitivti lingvistikanyń negizinde tildi — adam dúnietanymnyń kilti, adam sanasynda ǵalam týraly túsinikti qurayshy, tanyım modelderi arqyly ashylatyn bilimniń kody, shyndyq pen shyndyqty ıgerýshi sana arasyndaǵy dáneker, sondaı-aq sana qyzmetiniń nátiyesi dep qaratyn kognitivtik kózqaras jatyr.

Kognitivtik lingvistika til men sol tildiń iesi adam sanasyn tutastyqta qarastyrıp, tildik bilimdi adam mynyń jemisi, kúrdeli assotsiativti-verbaldy qurylym, bolmysty rýh pen ol birlestiginde tanytyshy júe retinde keshendi sıpattaǵa negizdeledi. Kognitivtik úrdistiń negizgi ayrym belgisi tildi jańasha zertteıde jańa tásilder eńgizýde ǵana emes, taza tanymdyq baǵdarynyń jańalyǵynda, tildi tanymdyq turǵydan qaraıynda [3].

Kognitivtik lingvistikanyń negizgi máseleleriniń biri — kognitivtik maǵyna. Tildik birlikterdiń maǵynasy adamnyń oilay júesimen qatar qarastırılady. Bul baǵyttyń basty nazar aýdaratyn negizgi uǵymdary: «álem beinesi», «álemniń tildik beinesi», «álem modeli» nemese «kognitivtik model». Kognitivtik maǵyna til arqyly qurylyp beriletin tanymdyq aqqarat retinde qarastırılady. Kognitivtik semantika — sol til arqyly qurylyp beriletin adam sanasyndaǵy kontseptýaldy bilimdi tanyım modeli arqyly zerttetin ǵylym.

Til biliminiń qazirgi damý kezeńi qurylymy ártúrli tilderdi salystyra-salǵastyra zertteıge degen qyzyǵyshylyqtyń artıymen sıpattalady jáne fúnksionaldy, pragmatikalıq, kognitivtik, antropotsentristik, lingvomádeniettaný jáne basqa da paradıgmalaryń qatar ómir súrıymen ereksheledi. Osy paradıgmalaryń ortasynda jeke tulǵa men adam qyzmetiniń áleymettik jaǵyna degen qyzyǵyshylyqty arttyratyn antropotsentrlik ádisteme tur. Atalǵan baǵyttardyń zertteı nysany — til men mádeniet.

Mádeniet — halyq damýyndaǵy urpaqtan-urpaqqa berilip otyratyn ulttyq qundylyqtar jıntyǵy. Ár ulttyń ana tilinde onyń búkil ómiri, tarihy, tynys-tirshiligi, jan dúnesi, ıaǵni, mádenieti kórinis tabady. Til men mádeniet-qoǵam damýynyń áleymettik azyǵy. Tildiń áleymettik mańyzy til men mádenietti, til men qoǵamdy birge alyp qaraǵanda ǵana ashylady. Adamnyń jan dúnesi men bolmysynyń, mádenietiniń qalyptasýyna úlken úles qosatyn halyqtyń baǵa jetpes baılyǵy — onyń tili. Til — mádeniettiń kózi, ult ómiriniń aınasy. Til mádenietten tys ómir súrmeıdi, sebebi ol mádeniettiń bir kórinisi. Al, kez kelgen mádeniettiń túrleri, ataılyq til arqyly beinelenip, tildiń kýmýliativtik qyzmeti arqyly urpaqtan-urpaqqa jetkiziledi.

Sonymen, til — halyqtyń mádenieti, salt-dástúri, qadir tutatyn zattary men qundylyqtar dúnesiniń, qorshaǵan ortanyń t. b. ómir súrı úlgerinen habardar etetin qural.

Mádeniet — adamnyń tilde kórinis tabatyn búkil rýhani ómiri, tájiribesi.

Jumystyń «Aǵylshyn jáne qazaq tilderindegi frazeologıalıq teńeylerdiń kontseptilik qurylymy jáne konnotativtik maǵynasy» dep atalatyn ekinshi bóliminde teńeyge logika-filosofıalıq jáne lingvistikalıq turǵydan maǵlumat berilip, aǵylshyn jáne qazaq tilderindegi frazeologıalıq teńeylerdiń maǵyna qalyptasý negizderi jáne maǵynalıq-taqyryptyq toptary anyqtalyp, eki tildegi frazeologıalıq teńeylerdiń kontseptilik qurylymy, kontsept túrleri jáne konnotativtik maǵynasy, frazeologıalıq teńeylerdiń eki tildegi «jaǵymdy» jáne «jaǵymsyz» mazmundaǵy kontseptiler túrleri toptalyp qarastırılyp, olardyń uqsastyqtary men aırmashylyqtary, ár tilge tán ereksheликтери aıyındaldy [4].

Teńey — tanymdyq qyzmeti zor, eń kóne, ári qarapaıym, tilde jıi qoldanylatyn logikalıq teńestirý tásili. Shyndyq álemdi tanýdyń qısyndy quraly bola otyryp, teńey meilinshe kóp qyryly, mazmundy tildik qubylysty bildiredi. Oilay órisi retinde teńeydiń dúnieni emotsionaldy túrde qabyldaıy jáne ondaǵy qaisy bir qubylysty salystyra baǵalaıy turǵysynan qandaı da bir nysanǵa mán berýdegi salmaǵy erekshe. Filosofıalıq jaqtan qarastırǵanda, teńey adamnyń abstraktılı oilayın damytıdyń kórinisi bolsa, lingvistikalıq turǵydan osy oıdyń tildik qoldanysta beinelenıy. Sonymen birge teńey — sıpattalýshy nysannyń beinelilik, kórkemdik, emotsionaldy-ekspressivtik sapasyn kúshettetin kórkemdik ádis. Teńey — uqsas, ortaǵ belgilerdiń negizinde bir zatty ekinshi zatpen salystırý arqyly sıpattalýshy nárseniń beinelilik, kórkemdik, emotsionaldy-ekspressivtik sapasyn kúshettetin, sol nárseni jańa qyrynan, poetikalıq qyrynan tanystyratyn ári stildik tásil, ári tanyım quraly. Basqa tildik birlikter sekildi turaqty teńeyler de adamnyń tanymdyq múmkindigin tildik qabiletimen sabaqtastırýdan bastaıy alatyndyqtan, basty nazar olardyń kognitivtik negizderine aýdarylady.

Frazeologıalıq teńeyler frazeologizmderdiń basqa túrлерinen óziniń logikalıq qurylymy, komparativti maǵynasy men stildik qyzmeti arqyly ereksheledi. Frazeologıalıq teńeyler tabıǵatyn zertteıde frazeologıalıq teńey men metaforanyń ózara bایلansy, uqsastyǵy men aırmashylyqtaryna toqtalý qajet. Osy máselege arnalǵan ǵylymı eńbekerde frazeologıalıq teńeyler men metaforalar tilde qatar qoldanylady, sebebi olar ózara tyǵyz bایلansy degen pikir bar. Teńey men metaforanyń ortaqtıǵy — olardyń zattar men qubylystar negizinde frazeologıalıq assotsiatııa jasaıynan kórinedi. Aláıda, olardy mazmun jaǵnan aıyratyp qarastırǵan jón. Teńeyde salystırýshy teńey zaty jáne oǵan qajetti negiz bar. Al metaforaǵa ondaı negiz qajet emes. Frazeologıalıq teńeyler eki zatty salystırýdyń nátiyesi bolsa, metaforalar — olardyń uqsastyǵynyń nátiyesi She is a fox — ol túlki; She is as sly as a fox — ol túlkideı qy, aılaker [5].

Frazeologıalıq teńeyler kez kelgen tildiń frazeologıalıq qorynyń eleıli bóligin qurady. Teńey — kórkem oilaıdyń ulttyq ereksheликтери jınaqtalǵan, dúnietanymnyń ulttyq ózgesheликтери bas qosqan logika-filosofıalıq jáne lingvistikalıq kategorıalaryń sanatyna jatady.

Frazeologizmderdіń ishki formalarynyń tasalanýynan olardyń maǵynalarynyń kúńgirttenýi shyǵady. Ondaı frazeologizmderdіń syryn, jasalý tórkinin tildіń ishki zańdylyqtarynan góri ekstralingvistikalıyq faktorlar men etimologıadan izdeý qajet. Mysaly, kári qoidyń jasyndaı jasy qaldy frazeologizmi qoi túliginiń tirshilik etý merzimin (10 shaqty jyldaı) baqylaıdan týǵan [6]. Osy jait aýys mánde jasy

ulǵaıǵan adamǵa qatysty aıtylatyn beineli tirkestiń týýyna negiz bolǵan. Aǵylshyn tilindegi to fight like Kilkenny cats (Kilkeni mysyqtaryndaı aıqasý) — ólimge bas tigip qyrqysý degen maǵnada qoldanylatyn frazeologizmdіń qalyptasýyna HVII ǵ. Kilkenny men Irishtawn qalalary arasyndaǵy qantógistiń aıaǵy eki qalanyń da qırap bitýine ákelgen tanıı úaqıǵa negiz boldy.

Ádebiat:

1. Gýmboldt V. Izbrannye trýdy po iazykoznanııy. — M., 1984. — 370 s.
2. Vaisgerber L. Rodnoi iazyk i formirovanie dýha. — M., 1993. — 236 s.
3. Sýleimenova E. D. Kazahskii i rýsskii iazyki: Osnovy kontrastivnoi lingvistiki. — Almaty, 1996. — 207 s.
4. Qaidar Á. T. Qazaq tiliniń ózekti máseleleri. — Almaty: Ana tili. — 1998. — 304 b.
5. Isabekov S. E. Kartina Mira vo frazeologicheskih edinitsah nerodstvennyh iazykov // Aktýalnye problemy mejkýltúrnoi kommýnikatsii i perevoda. — Almaty, 2001. — S.13—17.
6. Islam A. Ulttyq mádeniet konteksindegi dúmieniń tildik sýreti: Avtoref.diss.... filol. .d. — Almaty, 2004. — 50b.

Диалектика индивидуального и всеобщего в духе

Калдыбай Кайнар Калдыбайұлы, PhD доктор;

Асылбеков Ануар Дүйсенбекович, магистрант

Международный казахско-турецкий университет имени Х. А. Яссави (г. Туркестан, Казахстан)

Общества и индивид, индивид и общество — это противоположности одного целого. Нет одного без другого. Одно определяется через другое. Отдельный человек не может существовать без общества. Люди, живущие на определенной территории, создают государство по необходимости. «Государство — это политическая форма организации общества на определенной территории, обладающая аппаратом управления и принуждения, которому подчиняется все население страны» [6.]. Люди создают государство как средство обороны от внешних факторов, так и для регулирования отношений между индивидами внутри государства. Государство, таким образом, является всеобщим субъектом или «объективным духом». Как всеобщий субъект государство должно защищать и выражать всеобщие интересы своих граждан, а не интересы отдельных лиц. Когда государство выдвигает консолидирующую общество идею, то она призвана ответить на вопросы куда идти, как идти, что выбрать в качества смысла и цели существования, жизни. Почти как, когда человек задается вопросами, когда он осмысливает свою жизнь. Оно так и есть — национальная идея есть идея некоторого индивида или группы индивидов, а государственная идеология есть идеология некоторого индивида или группы индивидов, т. е. нас с вами. И если вы попросите показать вам государство, вам покажут отдельных людей, степь, леса, горы и реки, города и дома, дороги и мосты, и много еще другого, но только не природный предмет, который называется государством. В этом смысле отдельный человек намного реальнее, чем государство. Но, несмотря

на это, государство реально существует. Если вы прикасаетесь земли, на которой живете, стены любого дома, школы, университета или же здороваетесь за руки своими друзьями и знакомыми, вы прикасаетесь к какой-то части государства. А то, что оно реально существует видно по его творениям. То, что не может сделать отдельный индивид, делает государство. Его творения налицо, — это большие города, сеть автомобильных и железных дорог и т. п. Государство обладает своим рассудком, разумом, волей. В этом смысле оно дух, субъект. Но этот субъект есть особенный субъект. Гегель называл его всеобщим духом или объективным духом. «Дух, таким образом, есть сама себя поддерживающая абсолютная реальная сущность» [1.с. 343.]. Здесь говорится о том, что дух реально существует и он «сама себя поддерживающая абсолютная реальность». Большинство из нас являются материалистами. И конечно найдутся люди, которые скажут «покажите мне в природе предмет, который называется духом». Но достаточно небольшого наблюдения и мышления, чтобы понять, что дух действительно существует в том смысле, что он существует объективно, т. е. независимо от нашего сознания. И это не противоречит материализму. Конечно, дух не может существовать сам по себе как движение материи, независимо от сознания человека. Например, электромагнитные волны, поле или электрический ток тоже невидимы глазу, они возникают там, где есть движение материи или, лучше сказать, они создаются движением материи и исчезают, как только движение прекращается. Но, то, что они объективно существуют, мы видим

по их действиям, творениям. То, что не существует, не может действовать, не может двигать, творить. Так и дух. Дух есть самая сложная, самая высшая форма движения материи. То, что он объективно существует, мы видим по его действиям, по результатам его действия. Когда мы наблюдаем вокруг себя большие современные города с его высотками из металла и стекла, современную технику, огромные круизные лайнеры или большие пассажирские самолеты мы понимаем, что это результаты действия духа. Вы нигде в природе в естественном состоянии не найдете эти предметы и материалы. Буйство красок, широкий выбор форм и содержания, все это дело рук духа, жизни. Даже можно заглянуть в прошлое духа, увидеть след, который он оставил. Это древние города, пирамиды, памятники истории и культуры, манускрипты, книги философов и писателей, поэтов прошлого и много другое. Мы видим, что они пережили своих создателей и в этом смысле намного реальнее, чем их создатели. И теперь, если кто-то спрашивает, — «где дух, покажите мне дух?», то нам кажется, что этот человек похож на человека, который стоит в здании и спрашивает «где здание?». Он сам себя ищет и не видит себя. Итак, дух существует сам по себе, объективно, вне зависимости от человека. Для лучшего понимания духа как движения материи, следует считать, что он присущ всем живым организмам. Вопрос насколько этот дух «сознательный» остается, конечно, открытым. Но ученые уже обнаружили, что у высших животных, таких как обезьяны, слоны, дельфины есть сознание определенного уровня. Наука сегодня пытается обнаружить у растений что то, похожее на сознание. Таким образом, дух является свойством субстанции (материи) и, где есть жизнь, есть и дух. Для людей, которые привыкли считать дух свойством человека это, на первый взгляд, покажется необычным. Но достаточно небольшого движения мысли, чтобы понять, что это соответствует действительности. Мы считаем, что когда человек понял, что он является частью природы, частью животного мира земли, то для него это было духовным просвещением, его сознание сделала шаг вперед.

Насколько нам было важно показать, что дух существует объективно, сам по себе, вне зависимости от сознания отдельного человека, индивида, настолько же важно показать, что дух существует только через индивид, через отдельного человека. И, чтобы понять, насколько независимость нашей страны связано стремлением индивида этой страны к свободе, необходимо рассмотреть диалектику единичного и всеобщего, индивида и общества.

Выше мы сказали, что хоть общество, государство и является стихией существования духа, но конкретным, природным носителем духа является конкретный, единичный индивид. Государство есть некоторый всеобщий субъект, сборная команда, в котором играют на разных позициях отдельные индивиды. И если нет игроков, то нет и команды. Но, с другой стороны, отдельный игрок без других игроков, без команды не может играть. Команда качественно нечто другое, чем отдельный игрок. Хоть на первый взгляд

может показаться, что понятие «команда» есть нечто абстрактное, но ее игра с другой командой и победа налицо, и тем самым она реально существует. Но, тем не менее, команда состоит из ее игроков. Каждый игрок старается внести свою лепту в успех команды. Команда и игрок противоположности одного целого. Нет одного без другого и наоборот. Гегель пишет об этом так: «Как субстанция и всеобщая, себе самой равная постоянная сущность дух есть неизменная и незыблемая основа и исходный пункт действия всех и их конечная цель как мысленное «в себе» всех самосознаний» [1.с. 343]. Духом здесь понимается не сознание отдельного индивида, а всеобщий дух, в данном случае общество, государство. Состояние команды зависит от качества ее игроков. «Эта субстанция есть точно так же всеобщее произведение, которое создается действием всех и каждого как их единство и равенство, ибо она есть... действие... Это растворение и разъединение сущности есть именно момент действия и самости всех» [1.с. 343].

Отождествляя дух с государством, обществом мы, конечно, сужаем понятие духа, но такая интерпретация дает возможность подчеркнуть нам, что человеческое сознание возникло в обществе себе подобных, благодаря обществу. И важно не упускать это из виду, когда речь идет об обществе или об индивиде. И когда люди противопоставляют себя обществу, то они забывают на время, что они являются в буквальном смысле продуктами этого общества. Но с другой стороны и у государства нет таких «высоких» целей, где он игнорировал бы права отдельного гражданина.

Государство и гражданин — это противоположности одного целого. Другими словами, одно не существует без другого. Каждая сторона этого целого, находит выгоду, в этом целом. Государству выгодно, чтобы его граждане были здоровыми и сильными, образованными, обладали высокой духовностью, ибо только такое государство преуспевает в развитии, в конкурентной борьбе. Но отдельные граждане получают больше выгоды. Свобода человека претворяется в действительность, когда он становится гражданином независимого, демократического государства. Покажем конкретность этого понятия. Достаточно вспомнить историю Робинзона Крузо, попавшего на необитаемый остров. Хотя у него почти не было обязанностей, но он лишился многих свобод. Он лишился свободы получать образование, общаться, делиться своими мыслями, обсуждать их, создавать семью, получать медицинскую помощь, ездить на красивой машине, летать на самолете, заниматься наукой и т. п. Человек в одиночку не может создать науку, построить самолет, теплоход, космический корабль и т. п. Человек в обществе может удовлетворять такие свои потребности, которые ему и в голову не пришли бы, если бы он жил на необитаемом острове. В современных городах с высокоразвитой инфраструктурой человек даже не задумывается о тех свободах, которые он не имел бы на необитаемом острове. Когда каждый день смотришь на чудо, оно перестает быть чудом. «В каче-

стве субстанции дух (в нашей интерпретации государство) есть непоколебимое справедливое равенство самому себе; но в качестве для себя бытия эта субстанция есть растворенная, приносящая себя в жертву милостивая сущность, в которой каждый осуществляет свое собственное произведение, разрывает всеобщее бытие и берет от него свою долю себе» [1.с. 343.].

Но, в то же время, государство есть всеобщее произведение. «...Но эта сущая неизменная сущность есть не что иное, как выражение самой единичной индивидуальности, которая кажется противоположной этой суб-

станции; законы выражают то, что есть и что делает каждое отдельное лицо;» [1.с. 283.]. Государство создается и существует благодаря каждому из нас. Каждый гражданин государства без исключения сознательно и бессознательно участвует в этом. Каждое честное сознание как индивид своим каждодневным трудом создает и поддерживает государство. «Его действия в качестве действительности принадлежит всеобщему; но содержание этого действия есть собственная индивидуальность, которая хочет сохранить себя в качестве «этой» единичной индивидуальности, противоположной всеобщему».

Литература:

1. Гегель, Г. В. Ф. Феноменология духа — Москва: Академический проект, 2008. — 767 стр.
2. Гегель. Работы разных лет. В 2т Т.1 — М.: «Мысль» 1970. — 668 стр.
3. Гегель. Работы разных лет. В 2т Т.2 — М.: «Мысль» 1971. — 630 стр.
4. Кант, И. Критика чистого разума. — М.: Экспо, 2013. 736 стр.
5. Абдильдин, Ж. М., Абдильдин Р. Ж. Философия и логика Гегеля. — Алматы. 2011 -192 стр.

Свобода — основа и движущее начало национальной идеи

Калдыбай Кайнар Калдыбайулы, PhD доктор;

Асылбеков Ануар Дуйсенбекович, магистрант

Международный казахско-турецкий университет имени Х. А. Яссави (г. Туркестан, Казахстан)

Любое самоопределение, как государства, так и индивида начинается и осуществляется на основе независимости, свободы. Эта на первый взгляд тривиальная истина содержит в себе глубокий философский смысл. Сама постановка вопроса о национальной идее как ориентире, цели для дальнейшего развития общества, государства становится возможной только с приобретением независимости.

Независимость и свобода синонимы. Когда мы говорим о независимости, то имеем в виду свободу к мышлению, к действию, к планированию своего будущего и осуществление его. Когда мы говорим — свобода, то имеем в виду независимость от чужой воли, от какого бы то ни было насилия со стороны других. Общее для обоих слов — это способность субъекта воли самостоятельно определять свои приоритеты, цели и задачи, идеи и идеалы. Хотя эти слова и являются словами синонимами, но слово «независимость» используют обычно, когда хотят подчеркнуть свободу народа, племени, государства. Когда дело касается отдельного человека, индивида то говорят о свободном человека, индивиде. Но если мы обратим внимание на то, что любой народ, племя, государство состоит из отдельных индивидов, то становится понятным, что речь идет о независимости, о свободе человека. Но человек истинно свободен только в обществе. Чтобы человек был истинно свободным он должен быть членом свободного народа, гражданином независимого государства. И наоборот,

чтобы народ был свободным, а государство независимым необходимо, что индивид этого общества, гражданин государства был свободным. Итак, что такое свобода. Если сказать коротко, то свобода это состояние человека, когда он знает, что причиной его действий является он сам. Другими словами, свобода — это сознание человека, которое понимает, что действия совершаются по его желанию, по его доброй воле. При этом не обязательно, чтобы действия были именно этого человека, но обязательно, чтобы эти действия соответствовали его желаниям, доброй воле. Такова диалектика индивида и общества.

Со стороны же индивидуального сознания, которое еще не поднялось до понимания того, что оно является субъектом истории своего народа, может возникнуть некоторое отчуждение, отталкивание действительности. То есть, этому сознанию может показаться, что он тут не при делах, и все, что было до него, не касается его. Свое сознание оно плотно присвоило себе и думает, что это его собственность, о чем говорит ему его индивидуальность. Но тут то, как раз, для сознания открывается истина его сознания. Индивид открывает для себя, что история его народа есть история его сознания, духа. Он постигает, что сознание, которое он считал своей собственностью, не есть только его собственность. А это, скорее всего, нечто общее, которое свойственно всем индивидам его народа. Это сознание было в прошлом в жизни его народа и будет в будущем в жизни его народа. Индивидуальное сознание

открывает свою истинную природу. «Впрочем, не трудно видеть, что наше время есть время рождения и перехода к новому периоду. Дух порвал с прежним миром своего наличного бытия и своего представления, он готов погрузить его в прошлое и трудиться над своим преобразованием» [1.с. 41.]. Индивид понимает, что он появился не на пустом месте, и что его сознание есть результат долгого, кропотливого развития его народа в истории. Для него открывается, что он стоит «на плечах ушедших гигантов» человечества, и каждая «светлая» мысль, озарившая его голову, есть также умственная работа предков. И нет смысла делить на «они» и «мы», все человечество движется в одном направлении. Постигнутая мысль позволяет индивидуальному сознанию открыть для себя понятие присутствующего духа человека. Тем самым, это сознание уже не сознание, которое крепко привязано к своему единичному наличному бытию и, которое не видит ни своей истории, ни своего настоящего и будущего, а разумное самосознание, которое знает, что оно было, есть, и будет в духе своего народа. Это сознание уже крепко связывает свое существование с существованием народа, расстается со своим равнодушием и скептицизмом и обретает взамен смысл своей вечной жизни через народ и в народе. И именно поэтому ему жизненно важно, чтобы его народ был свободным, ибо только свободы оно хочет для себя. «Только в разумном мышлении индивидуальное существо имеет в себе самом родовое или всеобщее» [5.с. 98.].

Когда человек заглядывает в историю, он заглядывает в себя, в историю своего тела и сознания, в историю своего духа, ибо дух есть тело и сознание в одном. Хоть сознание и не существует без тела, но в повседневной жизни в своих действиях и поступках человек руководствуется своим сознанием, и как бы забывает про свое тело. Человек живет своим сознанием. И это делает его особенным существом — человеком. Через свое сознание, через дух он становится родовым существом, вечным существом. Он силой мысли выходит за пределы своего наличного, единичного бытия и тем самым связывает себя с другими индивидами, народом. Он абстрагируется от своего тела, перестает быть предметом, который может существовать только временно и становится духом, вечно существующим движением материи. Его тело есть некоторое наличное бытие. Его наличное бытие есть нечто приходящее и уходящее; его сознание поднимается над этой единичностью и становится всеобщим сознанием. Человек постигает родство своего сознания с сознанием других людей. Сознание, открывшее себе свою всеобщность, становится самосознанием присутствующего духа. «Такое внутренне обладающее своим смыслом индивидуальное существо есть человеческий дух» [5.с.98].

В историю заглядывают, чтобы увидеть настоящий день и заглянуть в будущее. Когда мы видим руины древних городов или открываем книги мудрецов прошлого, то это не нечто, которое нас особо не касается, а наоборот, — это история нашего становления; история становления нашего сознания, духа; история становления каждого ин-

дивидуального сознания. История незримо присутствует в каждом настоящем. Плода не было бы, если не было цветка, цветка не было бы, если не почка. История нужна, чтобы хорошо понимать настоящее. Изучая историю, мы изучаем настоящее и пытаемся заглянуть в будущее. Изучая свою историю, мы не только хотим возродить нечто хорошее, которое дало бы преимущество нам в настоящем и будущем, но хотим оставить в прошлом слабости и ошибки. Но каждая ошибка имеет свою ценность, она дает урок, направленный в будущее. Поэтому, важно, чтобы мы были честными с самими собой, объективно подходили к истории. Никто не вправе критиковать кого-то, в этом и нет смысла. Важно не вчера, важно — сегодня и будущее.

Сознание, которое изучает свою историю, таким образом, есть самосознание разума, оно связывает себя с духом народа. Это сознание знает, что оно является субъектом истории. «Гегель в своей философской системе развернул учение о духе, где дух выступает субъектом развития всей человеческой истории, культуры, религии и т. д.» [5.с. 99.]. Индивидуальное сознание, которое поднялось над своей единичностью, над своим наличным бытием есть всеобщий субъект, и в этом смысле оно сознание, дух народа. Дух народа прорывается в действительность посредством индивида. Здесь та же диалектика с единичным и всеобщим. Дух обнаруживает себя только, действуя. Действует же дух только посредством индивидов. Но этому сознанию уже открылось, во-первых, то, что оно дух, оно существует как движение материи, независимо от сознания отдельного человека; первобытное человеческое сознание ложно заключило, что сознание принадлежит только ему, но поднявшись до самосознания разума, оно отреклось от своего мнения. Во-вторых, оно нечто родовое и обязано своим происхождением роду; оно многообразное взаимодействие индивидуальностей и существует благодаря этому взаимодействию; народ — стихия его жизни, где оно берет свое начало и куда возвращается, здесь налицо взаимопереход, диалектика единичного и всеобщего, индивида и общества. В-третьих, оно имеет историю и связанное с ней настоящее, оно осознает это; тем самым, оно уже не единичное наличное бытие, которое может случайно возникать и исчезать, а нечто всеобщее, постоянное; это сознание хоть и заключено в индивиде, но качественно другое, оно присутствующий дух, оно растворяется в народе, жил в прошлом народа, живет в настоящем и будет жить в будущем, пока существует его народ; оно объективный дух.

Дух открыл для себя это, — приобретенная независимость глубоко уходит корнями в историю. Здесь нет необходимости перечислять все те события в нашей истории, в которых наши предки пытались отстоять свою независимость или боролись за нее. Наша история богата этими событиями. Свобода не дается просто так, ее нужно заслужить. Если народ свободен, то он заслужил это. «Гегель в связи с этим отмечает: «В отношении тех, кто остается рабами, не совершается никакой абсолютной несправед-

ливости; ибо кто не обладает мужеством рискнуть жизнью для достижения своей свободы, тот заслуживает быть рабом» [5.с. 46].

Когда речь заходит о независимости, речь идет о свободе духа. Необходимо новый тип мышления. Необходимо подняться на уровень самосознания присутствующего духа. Невозможно построить «Мәңгілік ел» на основе старого мышления. Человечество вступило в новый этап своего развития. Мы выше говорили, что индивид и общество — это одно целое, противоположности одного целого. Только через отдельные индивиды существует общество. Государство не есть нечто сверхъестественное. Оно есть множество индивидов, которые совместно действуют. Достаточно образованный человек не должен остаться безучастным к проблемам общества. Человек может приобрести вечную жизнь в этом мире. Не в каком-нибудь в другом мире, а в этом реальном мире. Современный человек четко уяснил себе, что он является неотъемлемой частью общества и общество есть практически он сам. Он активно вмешивается в жизнь общества, принимает живое участие в его жизни. Государство не есть изобретение одного лица или группы лиц, а также оно не есть собственность одного лица или группы лиц. Государство есть всеобщее творение каждого, кто живет в этом государстве. Без исключения каждый причастен к нему. Каждый, кто думает о себе, о своем настоящем и будущем, а также о будущем своих близких, детей и потомков активно принимает участие в делах государства. Это жизненно важно не только для состояния государства, но в первую очередь для самого человека. И не важно, чем он занимается; может он дворник или сапожник, скотник или механизатор, учитель или таксист, военнослужащий или полицейский, все должны на своих рабочих местах принять

участие в управлении государством. И если вам кто-то говорит, — «не нашего ума это дело», то это только показывает, что этот человек еще не дорос до самосознания духа, называться духом. Он еще вещь, предмет.

Человек вступил в новую эпоху своего развития — в эпоху самосознания духа. Это самосознание принесло с собой истинную независимость, — свободу от наличного бытия, от узкой единичности. Человек уже не природный предмет. Он силой духа поднялся над природой. Хоть единичный человек существует через свое физическое тело и является частью природы, но духом он поднялся над этой природой, он уже не есть просто член этого «животного царства». Он носитель духа. «Разум есть дух, так как достоверность того, что он — вся реальность, возведена в истину; и разум сознает себя самого как свой мир — как себя самого». [1.с. 342.]. Индивид этого сознания уже не обособляет себя от других, не считает себя особенным; он увидел нечто большее, чем он сам, преодолел ограниченность формы своего бывшего сознания.

«...дух возвышается над своей субъективностью» [5.с. 101.]. Это сознание уже не привязывает себя к конкретному единичному телу; оно знает, что существует и в других. «Всеобщее самосознание есть взгляд на себя не как на какую-то особенную, отличную от других, а как существующую по себе, всеобщую самость. Такою самостью оно признает само себя и другие самосознания в себе, и таким оно признается ими». [3.с. 89.]. Оно отбросило страх, эту зависимость от «господина» его жизни, открыло себе вечную жизнь и в духе и в теле в этом реальном мире. С этой приобретенной независимостью оно приступает к обустройству своего мира, этого мира. Именно эта независимость, эта свобода духа является основой и движущей силой идеи «Мәңгілік ел».

Литература:

1. Гегель, Г. В. Ф. Феноменология духа — Москва: Академический проект, 2008. — 767 стр.
2. Гегель. Работы разных лет. В 2т Т.1 — М.: «Мысль» 1970. — 668 стр.
3. Гегель. Работы разных лет. В 2т Т.2 — М.: «Мысль» 1971. — 630 стр.
4. Кант, И. Критика чистого разума. — М.: Экспо, 2013. 736 стр.
5. Абдильдин, Ж. М., Абдильдин Р. Ж. Философия и логика Гегеля. — Алматы. 2011 -192 стр.

Әлем және Қазақстан ауыл шаруашылығындағы үдерістер

Кенешбаев Бектур Жумаханович, PhD доктор;

Дандаева Ботагоз Маратовна, экономика ғылымдарының кандидаты, доцент
Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті (Түркістан қаласы, Қазақстан)

Әлемдік экономика — бұл әр түрлі элементтерді қамтитын күрделі жүйе. Ол әртүрлі ұлттық өндірістермен, оларды бөлу, айырбастау және тұтыну арқылы қалыптасады. Бұл ретте ауыл шаруашылығындағы әлемдік үдерістер жекелеген мемлекеттердің ондағы орнын, мүм-

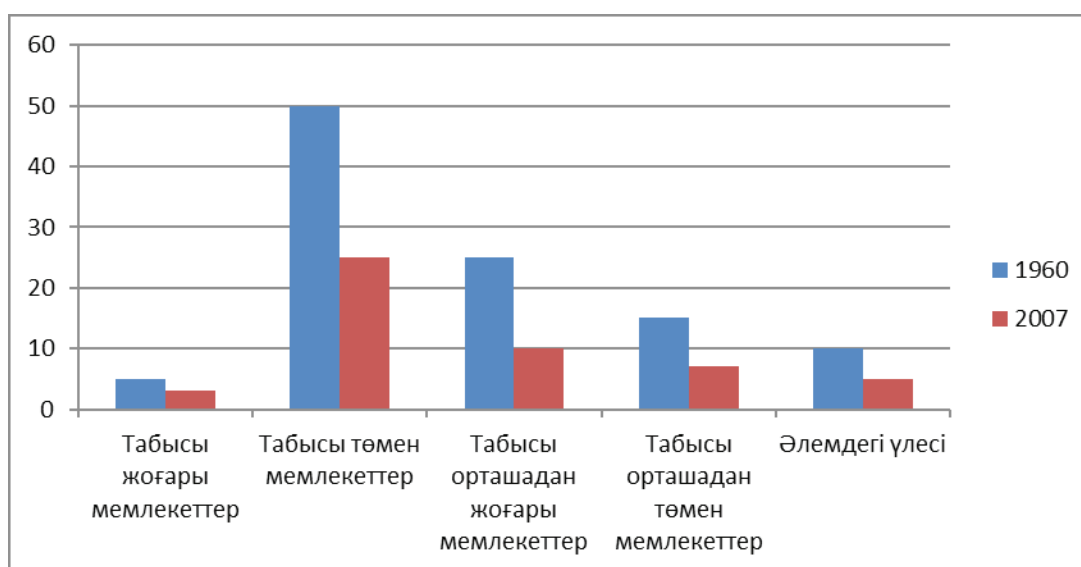
кіндікерін және тұтастай алғанда әлемдік үлесін көрсетеді. Әлемдік үлесі жоғары мемлекеттер бүкіл әлемдік экономикалық жүйенің жұмысына әсер етеді. Алайда әлемдік экономика да нарықтық экономиканың объективті заңдарына бағынып, халықаралық келісімдердің өсуі және сәй-

кесінше күрделі өзара тәуелділікке ие тұрақты динамикада болады. Қазіргі әлемдік экономика біртекті емес. Олардың құрамына әлеуметтік құрылымы, саяси құрылымы, өндірістік күштердің даму деңгейі және өндірістік қатынастары, сондай-ақ халықаралық экономикалық қатынастары, табиғаты, жер көлемі жағынан ерекшеленетін мемлекеттер кіреді.

Әлемдік экономиканың маңызды мәселелерінің қатарында — мемлекеттердің даму деңгейі, оның ішінде маңызды әлеуметтік-экономикалық көрсеткіштер бойынша әлемдік рейтингтегі орнына көп көңіл бөлінуде. Бұл ретте, Елбасы бастамасымен Қазақстанның стратегиялық алға қойған мақсаты — 2050 жылға қарай әлемдегі ең озық дамыған елдер қатарынан көріну болып табылады [1].

Сондықтан, еліміздің дамыған елдер қатарына қосылу барысында қазіргі Қазақстан ауыл шаруашылығының орны мен даму жағдайы және оның болашағына әлемдік тенденцияларға сүйене отырып талдау жасау маңызды.

Соңғы кездегі әлемдегі дамыған және дамушы елдерінің даму топтары бойынша ауыл шаруашылығының үлесіне қарайтын болсақ, Дүниежүзілік банктің деректеріне сүйенсек 1960—2007 жылдар аралығында ЖІӨ-де ауыл шаруашылығының үлесі динамикасы төмендеу тенденциясын байқалуда. Ол бойынша соңғы 50 жылда салыстырмалы түрде табысы жоғары және табысы төмен, дамыған және дамушы әлемнің барлық елдерінде дерлік ауыл шаруашылығының ЖІӨ-дегі үлесі шамамен екі есеге төмендеген (Сурет 1) [2].

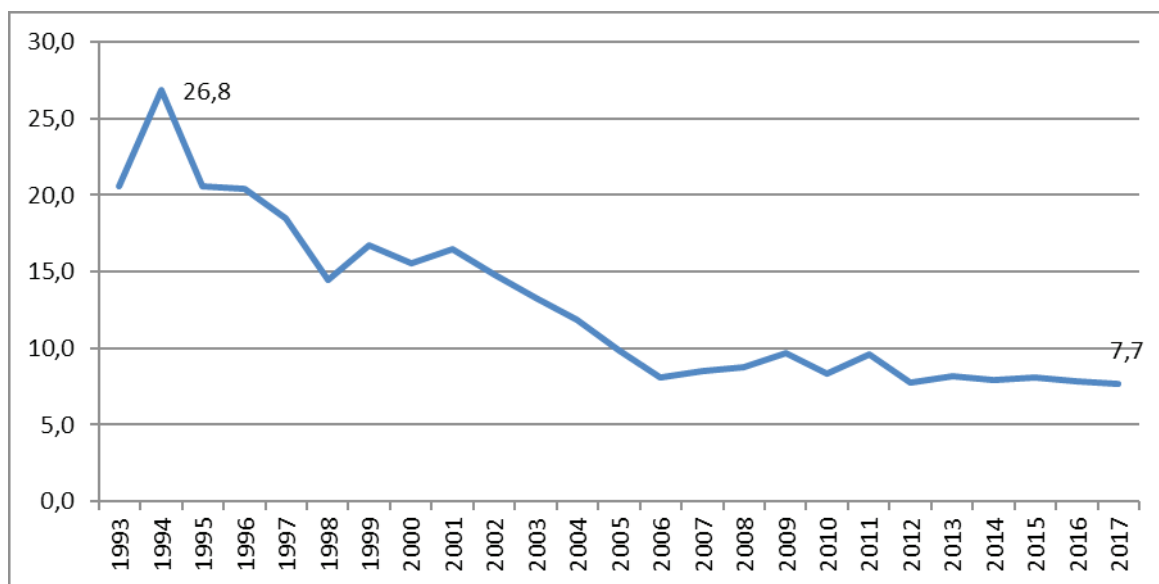
Сурет 1. Дүниежүзілік банктің деректері бойынша 1960–2007 жылдар аралығында мемлекеттердің топтары бойынша ЖІӨ-де ауыл шаруашылығының үлесінің динамикасы, пайызбен [2].

Қазақстан ауыл шаруашылығының осындай әлемдік трендке қаншалықты сәйкес келетіндігін білу үшін статистикалық көрсеткіштердің динамикасын қарастырамыз. Қажетті мәліметтерді Қазақстан Республикасы Ұлттық Экономика Министрлігі Статистика комитетінің ресми сайтынан алуға болады. Ресми статистикалық деректер бойынша 1993–2017 жылдар аралығында Қазақстан Республикасы ЖІӨ көлемі өндіріс әдісімен есептегенде 29,4 млрд. теңгеден 53 101,3 млрд. теңгеге дейін өскен немесе осы жылдар аралығында шамамен 1800 есе артқан [3].

Ал осы кезең аралығындағы ауыл шаруашылығы өнім көлемі 6,1 млрд. теңгеден 4 070,9 млрд. теңгеге дейін өсіп немесе осы жылдар аралығында шамамен 673 есе артқан. Байқағанымыздай 1993–2017 жылдар аралығындағы кезеңде ауыл шаруашылығы өнім көлемінің өсу динамикасы ЖІӨ өсу динамикасынан шамамен 3 есе кем болған. Атап айтқанда 1994 жылы Қазақстан ЖІӨ-де ауыл шаруашылығы өнімінің үлесі 26,8 пайызды құраса, бұл көрсеткіш 2017 жылы 7,7 пайызға дейін түсіп кеткен (сурет 2).

Демек, Қазақстан ауыл шаруашылығындағы өзгерістер, әлемдегі ауыл шаруашылығы өнім көлемінің үлесінің төмендеу үдерісі мен өзгерістерінде елеулі үлес алуға. Бұндай өзгерістердің негізгі бір себептері ретінде кейбір зерттеулерде, 1992 жылдардан 2017 жылдарға дейінгі аралықтағы Қазақстан және көршілес Қырғыстан, Тәжікістан, Түркіменістан мен Өзбекстан мемлекеттеріндегі ауыл шаруашылығы өнімін өндіруде, ауыл шаруашылығы жер пайдаланушылары үлкен кәсіпорындардың үлесінің төмендеп, шағын шаруа қожалықтар мен үй шаруашылығы үлесі көбейгенін көрсеткен. Бұл деректер бойынша Қазақстан және көршілес Қырғыстан, Тәжікістан, Түркіменістан мен Өзбекстан мемлекеттерінде 1990 жылдары үлкен ауыл шаруашылығы кәсіпорындар жалпы ауыл шаруашылығы өнімдерінің 70 пайызға жуығын шығарса, ал ауыл шаруашылығы жерлердің 90 пайызына жуығын иеленген [4].

Сонымен қатар, климаттың өзгеруіне байланысты фермерлердің табиғаттағы өзгерістерге бейімделуі негізінен табиғатты қорғау шараларын қабылдап, нарықтық экономка талаптарына сай болу үшін, өнім түр-

Сурет 2. 1993–2017 жылдар аралығында Қазақстан ЖІӨ-де ауыл шаруашылығының үлесінің өзгеру динамикасы, пайызбен [3]

лерін алмастыру арқылы өз өнімдерін әртараптандыруда, яғни бұрынғыдай үлкен көлемде бір өндірістің орнына, аз көлемде көп түрлі ауыл шаруашылығы өнімдерін өндіруде, сол арқылы нарық талаптарына бейімделуде. Кейбір зерттеулерде әлемдік климатта болып жатқан өзгерістердің, ауыл шаруашылығына, соның ішінде егіс алқаптарына, олардың өнімділігіне кері әсері бары көрсетілген [5]. Демек, климаттық өзгерістердің де белгілі бір әсері бар.

Дегенімен, Қазақстанның ауыл шаруашылығы еліміздің экономикасының маңызды құрамдас бөлігі болып табылғандықтан оның даму қарқынын арттыруға көп көңіл бөлінуде. Себебі, оның болашағы мен дамуы елдегі азық-түлікпен тұрақты қамтамасыз етуді, еңбек өнімділігін арттыруды және халықтың негізгі бөлігінің өмір деңгейінің жақсартуға бағытталған. Оның дәлелі ретінде елімізде 2021 жылға дейін агроөнеркәсіптік кешенді дамытуға бағытталған Мемлекеттік бағдарламаның жүзеге асырылып жатқандығын атап айтса болады. Бағдарлама бойынша түсетін жоспарлы тиімділік келесілерді қамтиды:

— ауыл шаруашылығындағы бір жұмысбастының еңбек өнімділігін 4,0 млн теңгеге дейін 2,5 есеге ұлғайту;

— қайта өңделген өнім экспортын 2,7 млрд. АҚШ долларына дейін 2,5 есе ұлғайту; ауыл шаруашылығының жалпы өнім көлемін 2 есеге дейін ұлғайту;

— саланың негізгі капиталына инвестициялар түсімін 3 есе ұлғайту;

— тартымды несие қаржыларының көлемі 2021 жылға қарай 2017 жыл деңгейіне қарағанда 9 есе көбейту жоспарланған.

Бұл ретте көңіл аударатын міндеттер: азық-түлік қауіпсіздігі және өткізу нарығына қолжетімділік және экспорттық әлеуетті дамыту; жер және су ресурстарын пайдалану тиімділігін арттыру; аграрлық ғылымды дамыту, технологиялар трансферті, техникалық жарақтандырылу және сандық технологиялар арқылы сапалы мемлекеттік қызметтерді қамтамасыз ету қажеттігі атап көрсетілген [6].

Сонымен, Қазақстан ауыл шаруашылығындағы өзгерістер, әлемдегі ауыл шаруашылығы өзгерістерінде өз үлесін алуда. Бұл өзгерістер әлемде де, Қазақстанда да объективті факторлардың әсерінен болып жатқандығы белгілі. Ендігі кезектегі міндет соңғы жылдардағы осы факторлардың кері әсерін мүмкіндігінше азайтып, еліміздің әрбір азаматының азық-түлікке қажеттілігін мұқтаж деңгейінде емес, жеткілікті деңгейде қамтамасыз ете алатын ауыл шаруашылығының даму қарқынын қамтамасыз ету қажет.

Әдебиет:

1. Мемлекет басшысы Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстан халқына жолдауы. «Қазақстандықтардың әл-ауқатының өсуі: табыс пен тұрмыс сапасын арттыру». 2018 жылғы 5 қазан. Дерек көзі: https://strategy2050.kz/page/message_text20171/
2. Основные тенденции развития сельского хозяйства в мировой экономике. Дерек көзі: <http://finuni.ru/osnovnye-tendencii-razvitiya-selskogo-hozyaystva-v-mirovoy-ekonomike/>
3. ҚР Ұлттық Экономика Министрлігі Статистика комитетінің ресми сайты деректері: http://stat.gov.kz/faces/wcnav_externalId/homeDinamika.pokazateli?_afzLoop=1863085728730251#%40%3F%3D1863085728730251%26_adf.ctrl-state%3Dzro881mmn_42

4. Zvi Lerman and David Sedik. Transition to Smallholder Agriculture in Central Asia // Journal of Agrarian Change. -2017. DOI:10.1111/joac.12282
5. Supit I., C. A. Van Diepen., Allard De Wit., Fulco Ludwig. Assessing climate change effects on European crop yields using the Crop Growth Monitoring System and a weather generator // Agricultural and Forest Meteorology. — 2012. 164: 96–111 DOI: 10.1016/j.agrformet.2012.05.005
6. ҚР Ауыл шаруашылығы министрлігінің ресми сайты мәліметері. Дерек көзі: <https://moa.gov.kz/documents/1>

Салық саясатын оңтайландыру тиімділігі

Kýlbaeva Merýert Amangeldiqzy, ekonomika ғылымдарының кандидаты, аға оқытқышы
Q.A.Iasaýı атындағы Halyqаралық qazaq-túrik ýniversiteti (Túrkistan qalasy, Qazaqstan)

Qazirgi tańda salyq saiasaty elimizdiń qoǵamdyq — ekonomikalыq qurylysy men saiası is baǵytyna qaramastan ulttyq memleket kiristeriniń negizgi kózi, ulttyq tabysty qaita bólydiń basty qarjylyq tetigi, memlekettiń kiristerin jáne byǵjettiń kiristerin qalyptastyrydyń sheshýshi kózi bolyp tabylady.

Qazaqstan Respýblikasynyń Prezidenti — Elbasy N. Á. Nazarbaevtyń «Qazaqstan-2050» Strategıalыq damý josparynda salyq saiasatyn jetildirýdiń basty baǵyttaryn aıyqndap bergenin atap ótken bolatyn. Ol úshin «100 naqty qadam» Ult josparynda salyq rejimderi men rásimderin ońtailandyry, kirister men shyǵystardy jappai salyqtyq deklaratsıalayı, táyekelderdi basqary júelerin engizý, keden jáne salyq júelerin integratsıalayı sekildi sharalar kózdelgen [1].

1995 jylдың 24 saýirinde qabyldanǵan QR Prezidentiniń «Salyqtar jáne byǵjetke tólenetin basqa da mindetti tólemder týraly» zań kúshi bar jarlyǵy salyq júesine ońtaily ózgerister engizdi. Olardıń qataryna qoldanylyp kelgen salyqtar men salyqtar men alymdar sanynyń 46-dan 11-ge qysqartylýy, salyq salý printsıpteleriniń dúnejúzilik tájınbege saı ózgertilýi, halyqаралық salyq salý tártibiniń engizilýi, salyqtardyń nyshanyna, belgilerine qarai toptalýy, sonymen qatar bul qujattyń kóptegen zańdarmen tyǵыз baılanystylyǵy, salyqtyq ákimshiliktiń jańa erejeleriniń engizilýi salyq júesindegi basqa da túbegeili ózgerister jatady. Árıne memlekettiń naryqtyq ekonomikalыq qatynas talabyna saı damýy jaǵdaynda salyq júesiniń bir orynda, ózgerissiz qalýy múmkin emes. Aláida qysqa ýaqyt aralyǵynda qabyldanǵan sheksiz ózgerister men tolyqtyrylardyń engizilýi nátijesi onyń áli de bolsa jetilmegendigin kórsetedi.

Búgingi kúni respýblikada salyq zańdarynyń barlyq negizgi kemshilikteri eskerilgen, árı jetildirilgen jańa Salyq kodeksi daıyndalyp, 2001 jylдың 12 maýsımynda qabyldandy.

Ýaqyt aǵymynyń áserine, zaman talabyna saı qabyldanǵan Salyq kodeksinde kelesidei máselelerdi sheshýge basty nazar aýdarylǵan. Qazirgi Salyq jáne byǵjetke tólenetin basqa da mindetti tólemder týraly Qazaqstan Respýblikasynyń 2008 jylǵy 10 jeltoqsanyndaǵy № 99 — IV Zańy Qazaqstan Respýblikasynyń 2008 jylы 10 jeltoqsanyndaǵy № 100 — IV Zańymen qabyldandy. 2009 jylдың 1 qańtarynan qoldanyssa

engizdi. Ol salyq salýdyń oılastyrylǵan quqyqtyq negizin qurýdyń túpkilikti mindetin sheshýge baǵyttalǵan [2].

Qazaqstan egemendik alyp, táýelsiz memleket bolǵanynda, mine, shirek ǵasyrǵa aıaq basty. Osy kezeń aralyǵynda salyq júesine kóptegen ózgerister engizildi. Salyqtar memlekettiń saiası jáne ekonomikalыq qyzmetterin qarjylandyrydyń negizgi kózi bolyp tabylady. Ol memlekettiń ómir súryiniń negizi bolyp sanalady. Qazaqstan Respýblikasy salyq júesiniń ózindik bir ereksheleligi bar. Máselen, Germanıada salyqtyń 50 túri, bizdiń elde 13 túri bar.

Nege? Ótkeni, salyqtyń basqa tólemderden erekshe ekenine baılanysty oǵan arnayı mártebe berip otyrmyz. Salyqtar jáne basqa da byǵjetke tólenetin mindetti tólemderdi qossa, jaǵnı salyqtyń 13 túri, alymdardyń alǵashqyda 13, qazirgi kezde 6 túri, 9 tólemaq, memlekettik baj, keden tólemderi, konsýldyq alymdardyń barlyǵy 50-ge jaıyqndap qalady. Naryqy ekonomika men memlekettiń salyq saiasatynyń negizgi maqsaty byǵjettiń kiris bóligin qarjy resýrstarymen qamtamasyz etý bolyp tabylady. Al salyq saiasatynyń basty maqsaty — salyq júesin qurý jáne onyń tiimdi qyzmet etýine múmkindik беретin salyq tetigin iske asyry. Salyq júesi óz aldına sala bolyp qalyptasýy úshin, birshama qıyndyqtardy bastan keshire otyryp, kóptegen ózgerister men tolyqtyrylar jasalynyp, qazirgi kezde turaqty júege tústi. Memlekettik basqary júelerine kóptegen ózgerister jasalyp, birneshe zań jobalary qabyldandy. Olarǵa qanshama ózgerister men tolyqtyrylar engizildi.

Damyǵan memleketter men kórshi memleketterdiń júrgizip otyrǵan saiasattaryn saraptaı otyryp, óimizdiń ulttyq mentalitetke saı, qajetti jaqtaryn alyp otyrdy. Mine, osyndaı jan-jaqty damý men tolyqtyrydyń nátijesinde elimizdiń salyq júesi jetildirilip keledi. 2008 jylдың 10 jeltoqsanynda jańa Salyq kodeksi qabyldanyp, 2009 jylдың 1 qańtarynan bastap qoldanyssa engizildi. Osyǵan baılanysty Elbasy Qazaqstan halqyna arnaǵan 2009 jylǵy «Daǵdarystan jańarý men damýǵa» atty Joldaýynda «Negizgi salyqtar boıynsha mólsherlemelerdi áldeqaida tómendetken jańa Salyq kodeksi iske qosyldy. Ótken jylmen salystyrǵanda, korporativtik tabys salyǵy bylǵy jylдың ózinde úshтен birge tómendetilip, 20 paıyzdy quraıdy, al 2011 jylы 15 paıyz bolady. QQS mólsherlemesi 12 paıyzǵa deın tómendetildi. Áleymettik

salyq mólsher-lemesiniń regresti shkalasynyń ornyna 11 payz kólemindegi biryńǵaı mólsherleme engizildi. Investitsıalardy júzege asyratyn kásiporyndar úshin salyq preferentsıalary kózdelgen. Osynyń bári ekonomıkanyń shıkezattyq emes sektoryn, shaǵyn jáne orta kásipkerlikti damytıdyń asa mańyzdy yntalandyrgyshynyń birine aınaldy», dep atap kórsetti. Barlyq elde de salyq memleket bıǵdjetin tolytrıdyń negizgi kózi bolyp sanalatyny belgili. Salyq kirisı arqyly úkimet el ekonomıkasynyń ósimi men ózge de salalardy baqylap, bolashaqty boljai alady. Damyǵan memleketterde salyq túrleri óte úlken. Máselen, AQSh-ta IJÓ-ge túsetin salyq 28 payzdy qurasa, Angliada — 36 payz, Daniia men Shvetsiada 48 payzdy quraidy. Sol sebepti bul elderde jemqorlyq deńgei tómén. Kerisinshe, bilim berı men meditsinalyq qyzmetterdiń sapasy joǵary. Damyǵan memleketterdiń turǵyndary da úlken salyqtan úlken tabys kelerine kózderi anyq jetedi jáne senedi. Elimizde jalpy derekterge súnetin bolsaq, IJÓ-den túsetin salyq kirisiniń kólemi 11 payz. Bul árne, shıkezat qory mol, ekonomıkalyq ósimi jyl sanap artyp kele jatqan el úshin óte az kórsetkish. Halyqaralyq standarttarǵa sáikes jáne álemdik tájirbelerge súenip, elimizdiń jalpy áleýetin eskere otyryp, 2008 jyldyń 10 jeltoqsanynda qabyldanǵan jańa Salyq kodeksine salyqty esepıeı tártibinde jáne salyq mólsherlemeleri boıynsha birneshe ózǵertıler men tolyqtrılar engizildi, atap aıtqanda, kólik salyǵy, múlik salyǵy, aksız salyǵy. «Molshylyq salyǵy» der kezinde qabyldanǵan is-shara boldy. Atalǵan salyq túrleri boıynsha bıǵdjetke birneshe ese salyqtyq túsimler tústi. 2014 jyldyń qańtar ayında BUU-nyń sarapshylary «2013 salyq jıntyǵy — jahandyq kórinis» atty baıandamasyn jarıalady. Onda kórsetilgendeı, damýshy memleketter ishinde Qazaqstandaǵy kásiporyndar tóleitin salyq deńgei eń tómengi kórsetkish (28,6 payz) dep sanalady. BUU-nyń bul tiziminde bizdiń el 17-orynda tur. Al, eń joǵary salyq Ózbekstanda (98,5 payz). Jalpy, Shyǵys Eýropa elderi men Ortalyq Aziada kásiporyndar men óndiris oryndaryna salynatyn salyqıyń ortasha kólemi 41 payzdy quraidy. Sonymen qatar, Elbasy Nursultan Nazarbaev usynǵan Bes instıtýttyq reformany júzege asyrıdaǵy «100 naqty qadam» Ult Jospary bul jahandyq jáne ishki syn-qaterlerge jaıap jáne sonymen bir mezgilde, jańa tarıhı jaǵdailarda ultıyń damyǵan memleketterdiń otyzdyǵyna kirıi jónindegi jospary bolyp tabylady.

Ult Jospary elimizge «2050» Strategıasyn júzege asyrı men Qazaqstan memlekettiligini nyǵartıǵa, joldan adaspaıǵa, kúrdeli kezeńnen senimdi ótyǵe jaǵdai tıǵyzatyn beriktik qoryn jasap beretin bolady. Jospardıń negizgi maqsaty «aırylardyń syrtqy belgilerin» sylap-sıap qoiy emes, olardy júeli emdeı bolyp tabylatyn qoǵam men memleketti túbegeili qaita ózǵertıǵe negiz qalaidy. Sonyń ishinde úshinshi instıtýttyq reforma «Indústırialandıryı jne ekonomıkalyq ósim» dep atalady. «100 naqty qadamda» salyqqa qatysty birneshe qadamdar bar, atap aıtqanda, 37-qadamda «Salyq jáne keden sasasatyn jáne resimderin ońtailandyryı», 39-qadamda «Keden jáne salyq júelerini integratsıalaı. Taıar salyq salı maqsatynda Qazaqstan aımaǵyna kirgen kezeńnen bastap ony satqanǵa deın baqylaıǵa alynady», 42-qadamda

«2017 jyldyń 1 qańtarynan memlekettik qyzmetkerler úshin, odan ári barlyq azamattar úshin kiristi jáne shyǵysty jalpy jarıalaıdy kezeń-kezeńnen engizı», 43-qadamda «Salyq deklaratsıalaryn qabyldaı jáne óndeıdiń ortalyq jelisin qurı. Ortalyq salyq tóleyshilerdiń elektrondy qujattarynyń biryńǵaı muraǵatyna kirı múmkindigine ie bolady. Deklaranttıar salyqıy baqylaı boıynsha sheshim qabyldaı úshin táyekel sanattaryna bólinetin bolady. Jarıalaıdy birinshi ret tapsyrǵan jeke tulǵalar úsh jyl merziminde qaita tekseristen ótpeitin bolady», 44-qadamda «Janama salyq salı tetikterin jetildirı. Qosylǵan qun salyǵınyń ornyna satıdan salyq alıdy engizı máselesin jan-jaqıy zertteı», 45-qadamda «Kiriske jáne shyǵysqa salyq esebin mindetti túrde engizı arqyly qoldanystaıy salyq rejimin ońtai-landıryı» mindetteri kún tártibine qoiylǵan. Osy baǵytta Úkimetimiz tyndyrymdy jumystar atqarıda. Memleket basshysy N.Nazarbaevtyń Qazaqstan halqyna arnǵan 2015 jylǵy «Qazaqstan jańa jahandyq naqıy ahıalda: ósim, reformalar, damı» atty Joldaıynda «Búginde biz bıǵdjetke salyqıyq túsimlerdiń 20 payzǵa derlik tómendegenin aıtyp otyrmyz. Qosylǵan qun salyǵıny tóley kólemi tórtten birge, al tabysqa korporativtik salyq boıynsha 13 payzǵa tómendedi. Bul bar bolǵany bıznese qosymsha qysymdy bildiretin bolady. Bıǵdjet shyǵındaryn Ultıyq qor esebinen jabı — kóregendik emes. Biz aldaıy jylardıń qandai bolaryn bilmeimiz. Sondyqtan meniń ustanymym qaǵıdatty — Ultıyq qor qarjylaryn aǵymdaıy shyǵındarǵa paidalanı toqtatylıy tiis. Ultıyq qordan respúblikalyq bıǵdjetke jyl saıynǵy kepildendirilgen, shekteıli transfert birden-bir tetik bolıy kerek. Úkimetke Ultıyq qor qarjylaryn jańa jahandyq ómir shyndıyǵy jaǵdaiynda qalyptastıryı men paidalanıdyń jańa tuıyrymdamasyn ázirleıdi tapsyramyn. Bizge memlekettik kirister men shyǵystardıń búkil júesin qaita qaraı qajet. Eń aldymen, bıǵdjetin kiris bazasyn ulǵartı kerek. 2017 jyl qazirgi QQS-tyń ornyna satıdan túsetin salyqıy engizı qajet. Barlyq tiimsiz salyqıy jeńildikterdi joıǵan jón. Salyqıyq rejimderdi ońtailandyryı qajet — tek úsh deńgei ǵana qalıy kerek. Olar — jalpy, jeke kásipkerler úshin patent jáne shaǵyn jáne orta bıznese, sonдай-aq, agrarlyq sektor úshin arnai salyq rejimi. Mundai mehanizm «kóleńkeli ekonomıkany» jaryqqa alyp shyǵatyn bolady» dep atap kórsetti.

Osyǵan oraı Qazaqstan Úkimeti jáne tiisti ministrlıker men mekemeler birneshe baǵdarlamalar ázirlep, júzege asyrıda. Yaqıtynda tólenbegen salyqıyń aıyppuly men ósimpuly óte joǵary bolady. Qazaqstan Respúblikasynda salyqıy mer-ziminde tóley árbir azamattyń paryzy bolıy tiis, iaǵni tólengen salyq arqyly der kezinde ata-ájelerimiz zemetaqysyn, analarymyz áleımettik járdemaqylaryn, memlekettik qyzmet-kerler jalaqysyn, al bilim alıyshylar (stýdentter, magistranttıar, doktoranttıar) shákirtaqylaryn alatynyn eskerıimiz, sonymen qatar, egemen elimizdiń áleımettik-ekonomıkalyq damıy úshin ózindik bir úles qostıyq dep esepıeyimiz qajet [3].

Respúblikamynda ómir súrip otyrǵan jalaqlary tómén azamattar úshin salyq zańymyzda jeńildikter qarastırylmaǵan deıǵe bolady. Mysaly, salyq zańynda jeke tulǵalardıń

tabystaryna qoldanylatyn shegerimderdiń mólsheri barlyq jeke tulǵalar úshin birdei — birailyq eseppeý kórsetkishiniń dińgeinde jáne árbir bir ailyq eseppeý kórsetkishinen tómene tabys tabatyn nemese mıldem tabysy joq árbir janua múshesi úshin bir ailyq eseppeý kórsetkishiniń mólsherinde shegerim jasaýǵa ruqsat etiledi. Iagńı jalaqy mólsheri 45000 tenge bolatyn jáne jalaqysy 4500 tengeni quraityn jeke tulǵalardyń tabystaryna qoldanylatyn shegerimderdiń shamasy birdei. Bul árıne ádildikke jatpaıdy, alsalyqtardyń klassikalıyq úlgisi boıynsha ádildik printsmipi aldyńǵy orynǵa ie bolýy qajet [5].

Osyndaı obektivti jáne sýbektivti jaqtardy eskere otyryp, kelesi usynystardy qozǵaýǵa bolady. Birinshisi jeke

tulǵalarǵa qoldanylatyn shegerimniń mólsherin ózǵertý jáne ony tek tabysy tómengilerge ǵana qoldaný, ekinshisi, tabys salyǵynan eń tómengi jalaqy alyshylardy bosatý.

Sonymen, eger respýblikamyzdyń salyq júesindegi jeke tulǵalarǵa salynatyn tabys salyǵyna osyndaı ózǵeristerdi engizetin bolsa, tabysy óte tómene dárejede azamattarǵa edáýir kómek bolar edi.

Sonymen, qoryta kelgende, bizdiń maqsatymyz — elimizdiń salyq saıasatyndaǵy júzege asyryp jatqan is sharalaryn nasıhattaý, salyq tóleyshilerdiń arasynda «salyq mádenietin» qalyptastyru, árbir tulǵanyń salyq tóleyge degen azamattyq boryshyn arttyru.

Ádebiat:

1. QR Prezidenti — Elbasy N. Á. Nazarbaevtyń «Qazaqstan-2050», «100 naqty qadam» atty Qazaqstan halqyna Joldaýy
2. Salyq jáne bıýdjetke tólenetin basqa da mindetti tólemder týraly Qazaqstan Respýblikasynyń Salyq kodeksi
3. alymjan KERIMBEK, L. N. Gýmılev atynda y Eýrazıa ulttyq ýnıversiteti «Qarjy» kafedrasynyń dotsenti, ekonomika ylymdarynyń kandidaty. ASTANA 2016j.
4. Zeinelgabdin A. B. O problemah nalogovoi sistemy v Respýblike // Materialy Mejdýnarodnoi naýchno-metodicheskoı konferentsii «Aktýalnye problemy nalogov, bıýdjeta i sistemy podgotovki ekonomicheskikh kadrov», 25–26 fevralia 2015, KazÝEFıMT, B. 38–41

Жоғары оқу орындарында студенттердің кәсіби іс-әрекетін жоспарлау және ұйымдастыру

Оразов Шамурат Байманович, педагогика ғылымдарының кандидаты, профессор;
Бердимуратова Разия Ережепова, аға оқытушы
Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті (Түркістан қаласы, Қазақстан)

Жоғары оқу орындарында студенттердің кәсіби іс-әрекетін жоспарлау және ұйымдастыру біліктерін қалыптастыру жүйесі болашақ дене тәрбиесі мұғалімдерін дайындау мақсатында жауап береді. Ол мақсат кәсіби қызмет шеңберінде студенттердің жеке кәсіби қабілеттерін ашу, дамыту болашақ мамандықтарына деген жағымды көзқарас қалыптастыру үшін жағдайлар туғызу болып табылады.

Университеттік білім беру жүйесіндегі болашақ мұғалімдерді кәсіби дайындауды жүзеге асыруда белгілі бір кезеңдер болуы қажеттілігіне байланысты негізгі үш кезеңге тоқталып өтеміз: жоспарлау, негізгі, болашақ кәсіпке мамандану.

Жоспарлау кезеңінде оқу материалдары мазмұны мен мақсатты жүзеге асыру мәселелеріндегі жалпы бағдарды ұсынады. Мұндағы негізгі мақсат болашақ мұғалімдерге жалпы білімді қабылдаумен байланысты мәселелерге тұрақты қатынас қалыптастыру болып табылады. Ол көп деңгейлі білім беру жүйесінің базалық деңгейінде жүзеге асады.

Негізгі кезеңде, кәсіптік білім мен біліктің базалық жүйесі қалыптасады. Кәсіби мамандану кезеңі болашақ

мұғалімдердің университетте меңгерген білімі және дағдылары мен жоғары оқу орындарында игерген білімі мен біліктерін қолдану, кәсіби мамандануға бейімделу жүзеге асады.

Бүгінгі студент — ертеңгі маман болғандықтан, ол өзінің тұлғалық қасиеттерін: білімі мен мәдениеттілігін, алған білімін әдістемелік шеберлікпен ұштастыра білуі, рухани дүниесі кең және ақыл-ой өрісі жоғары, ғылыми-диалектикалық ойлай білуі және кәсіби мамандануға дайындығын, құштарлығын дамыта білуінің ерекше мәні бар.

Жоғары оқу орындарының оқытушылары нақты оқыту ақпаратын беріп, оны студенттердің меңгерулерін ұйымдастырып және сол қаншалықты меңгергендігі нәтижелерін бағалаушы ғана емес, ол болашақ маман болатын студентке көмектесіп, өзінің білім беру қызметінің субъектісі болу керек. Бұл оқытушының оқу процесін ұйымдастыруда жаңа ұстаным, түрлі формалар қолдануымен сипатталады. Болашақ мұғалімге мамандандырудың жаңа жағдайында студенттің басты ұстанымы оның оқу үрдісінде субъектіге айналуы болып табылады. Ол дегеніміз: жас маман өзінің дайындығының барлық бағдарламасын түйсінуге, оны жү-

зеге асыра білуде өзіне сәйкес жолдарын таңдауға мүмкіншілік туады, ол білім беру нәтижесі үшін жауапкершілік студент пен оқушыға тепе-тең деңгейде таратылады, яғни қорытынды нәтижелерге болашақ маман да, оқытушы да жауапты.

Университеттік білім беру жүйесіндегі болашақ мұғалімдерді кәсіби даярау жүйесіндегі оқу-танымдық процесті ұйымдастыруда практикалық оқыту, дағдыландыру, үйрету ерекше орын алады. Дене тәрбиесі сабағындағы практикалық қызмет туралы айтқанда, оның жеке-леген элементтеріне байланысты дағдыны қалыптастыру процесін ұйымдастыру қызметін айтамыз.

Сондықтан болашақ мұғалімдерді дайындау жүйесінде дене тәрбиесін оқыту процесін ұйымдастырғанда маңызды орын практикалық сабақтарға және түрлі практикаларға берілуі қажет [1].

Жоғары оқу орындарының болашақ мұғалімдерді оқыту технологиясында оқытудың мазмұны мақсаттардың, жоспарлардың және дене тәрбиесі пәнінің бағдарламасы негізінде қалыптасады және оның басты өлшемдері: көлемі, ұзақтығы, деңгейі т.б. анықталады.

Дене тәрбиесі пәнін жетілдірудегі оқыту және практикалық психологиясының негізгі белгілері:

— жаңалық ендіру — дене тәрбиесі бағдарламасындағы жаңартуларды қолдану, яғни заман талабына сай теория мен практика арасындағы алшақтықты жүйелі түрде азайтуға ұмтылыс жасау.

— оңтайластыру — оқу-практикалық меңгеру мақсаттарына бір мезгілде уақытты үнемдеу, дағдыны қалыптастыруға мүмкіндігінше қол жеткізуге ұмтылыс;

— ықпалдастыру — түрлі жаңалықтар, жетістіктерді үлгі ету нәтижесінде оқу-практика процесін жетілдіруге ықпал ету;

— ғылыми негіздеу — дене тәрбиесі пәнінің мазмұнын, жаттығу формалары мен орындалу әдістерін, оның ағзаға тиімділігін, практикада және өмірде қолдану мүмкіндіктерін көрсетіп беру;

— оқыту материалдарын және практикада қолданылатын құралдарды дайындау — пән бойынша қажетті құралдар мен оқу материалдарын, сондай-ақ болашақ мамандардың белсенділігін жетілдіретін әдіс-тәсілдерді пайдалану.

Жоғары оқу орындарының алдында тұрған жаңа талаптарды жүзеге асыру мақсатында, үнемі дамыту әдістерін іздестіру жұмыстары жалғасып отыру керек. Дене тәрбиесі пәнін оқыту әдіс-тәсілдерін түрлендіріп жетілдіру арқылы, университет қабырғасында жүрген кезінде, студенттердің білім деңгейін, дене мәдениетін жоғарылатып, таным деңгейін арттыру, пәнге қызықтыру әрбір оқытушының басты міндеті болуы тиіс. Дене тәрбиесі пәнін тиімді оқыту әдісі студенттерді алғырлыққа, байқампаздыққа, шыдамдыққа, икемділікке баулиды. Олардың ойлау қабілеттерінің жетілуіне, ең бастысы ғылым негізіне құштарлығын дамытып, пәннің теориялық және негізгі талап етілетін — практикалық жағын толық игеруін қамтамасыз етілуі қажет. Болашақ маман

бұл міндеттерді өз кәсібінде толық жүзеге асыра білуі үшін оның ізденуін, білімді болуын және көп еңбектенуін талап етеді.

Сабақтың қызықты өтуі оқытушының білім қорының байлығына, кәсіби мамандануына, әр сабаққа тиянақты әзірленуіне байланысты екендігі сөзсіз. Бұл жөнінде ғалымдарымыз: «Егер оқытушы ғылымға өзі беріліп, оны толық меңгере және сүйе білмесе, онда шәкірттерін де ғылымға құлшындыра алмайды, мұғалімнің бұл саладағы еңбегі де жемісті болмақ емес», - деген [2,3]. Соған байланысты студенттерді терең теориялық білімдермен ғана қаруландырып қоймай, оларды тәжірибе жүзінде қолдана білу, білгендерін ұмытпай, жадында сақтай білу қабілетін, ойлауын, тіл шеберлігін, дағдысын, білімге құштарлығын, дене мәдениетіне деген көзқарасының дұрыс қалыптасуын, ықыласын, төзімділігін, іскерлігін, ізденімпаздығын т. б. қасиеттерін жетілдіру, жоғары оқу орындағы оқу-тәрбие және педагогикалық жұмыстың негізгі шарты.

Жоғары білім беру жүйесінде студенттерді дене тәрбиесі пәніне қажетті ұжымдық және танымдық іс-әрекетке бейімдеуге қажетті төмендегі белгілерді көрсетуге болады:

— бірыңғай мақсаттың, жалпы мотивтің болуы, студенттің кәсіби бейімделу мақсатына жету үшін ұжым мүшелерінің бағдарының, күшінің біріктірілуінің қажеттігін түсінуі;

— ұжымдағы әр студенттің білімді, білікті және дене тәрбиесі жаттығуларын дұрыс орындай білу дағдыларын меңгерулерін қамтамасыз ету бағытында жұмыстардың үнемі жүріп отыруы;

— іс-әрекеттер барысында студенттер арасында өзара жауапкершіліктің және тәуелділіктің пайда болуы;

— жұптасып немесе бірігіп жұмыс істеу барысында студенттердің іс-әрекеттерін басқарудың және болашақ маман ретінде өздерінің де кей жағдайда бақылау жасауларының қажеттігі;

— бірыңғай білім кеңістігінің болуы және болашақ маманның жеке іс-әрекеттерінің бір уақытта жүзеге асырылуы;

— жалпы және жеке нәтижелердің болуы [4].

Жоғары білім беру жүйесінде болашақ мұғалім үшін дене шынықтыру бағытын денсаулығы мен тән сұлулығы тәрбиесімен ұштастырып, кешенді тәрбие жүйесін ұйымдастыру арқылы кәсіби дайындау міндеттері жүйеленеді. Олар:

1) Денені шынықтыру — дене жаттығуларын үйреткен кезде оқытушы мынадай қағидаларды басшылыққа алуы керек: үйренудегі саналылық, теория мен практиканың өзара тығыз байланысы, көрнекілік, жүйелілік және дәйектілік, әр қимыл жаттығуларды берік меңгерту, түсініктілік, студенттер мен жеке жұмыс жасау, салауаттылыққа дағдыландыру.

2) Спорт — дене тәрбиесі білімдерін меңгертудегі жарыстар, арнайы жаттығулар, спортшылар, төрешілерді іріктейді. Жарыс мақсаттарына байланыста спорттық функционалды құрылымын негіздеп, онда төмендегі бөлік-

терді ашып көрсетеді: спорттық жарыстар, жарыстың ережесі, күнтізбелер, төрешілер, ұйымдастырушылар, жаттығулар, спортшыларды іркітеу және резерв дайындау, ғылыми-әдістемелік қамту, материалдық-техникалық жабдықтау, жарыстың өткізілуі барысы, оны қамтитын қызметтер саласын басқару және ұйымдастыру.

3) Қозғалыс дағдылары мен біліктерін меңгерту — қимылды меңгерудің бірінші деңгейі — үйрету, одан соң дағдыға өту деңгейінің ұзақтығы студенттердің қабілеттілігіне, оқытушының үйрету әдістеріне, қимыл-қозғалыстың күрделілігіне байланысты болғандықтан дидактикалық принциптерді сақтай отырып, дене жаттығуларын үздіксіз орындату, физиологиялық жағынан қабілеттілігін арттыру негізінде қажетті қозғалыстар, қолайлы күшпен, тиімді ырғақпен орындалады, нәтижесінде қозғалыс дағдылары мен біліктерін толық меңгеру мақсатында үйрету-меңгертуі қатесіз болуы керек, яғни қателердің пайда болу себептерін біліп, оларды түзету және алдын-алу шараларын қолдану.

4) Қозғалыс сапаларын дамыту — «қайталау — оқу анасы». Қозғалыстың сапасын дамытудың негізгі көп қайтара қайталауда екендігін сабақты ұйымдастырушы әрқашан да есіне ұстауы қажет. Қозғалыс сапаларын дамыту — күрделі қозғалыстарлы үйлесімді түрде игеру және оларды өзгермелі түрде пайдалану, техникалық жағынан кемелдену. Оқытушы ынтамен қарап, көріп, талдай, түсіндіре, көмектесе білу, студент ізденісіне келдергі келтірмеу.

5) Адамгершілік қасиеттерді тәрбиелеу — адамгершілік сезімін, белсенді өмірлік позициясын, саналы көзқарасын, сөзі мен ісінің бірлігін, ар-ұяты, адамгершілік еркі, қоғамдық бағалы қасиеттерінің бір-бірімен байланысты тұтас адамгершілікті тұлғаны тәрбиелеу. Ұлы Абайдың пікірінше, үш қасиет: «Нұрлы ақыл, жылы жүрек, ыстық қайрат» иесін қалыптастыру.

6) Эстетикалық қасиеттерді тәрбиелеу — оның негізгі мақсаты өмірге эстетикалық қатынасқа баулу: еңбекке, қоғамдық іске, табиғатқа, өнерге эстетикалық түсінік беру, баға, талқы, таңдау және қабілетті дамыту, әсемдікті сезіндіру, өз өмірін сұлулық заңымен құруға ұмтылдыру. Табиғатқа, әдебиетке, музыкаға, поэзияға, көркем сурет, театрға, өнерге деген сүйіспеншілігін қалыптастыру. Дене тәрбиесі әсемдіктің көп элементтеріне арқау болады, ол: дене дамуының сұлу үйлесімі, жүріс-тұрыс әсемдігі, адам мінезінің сұлулыққа ұмтылуы, ойлау мәнерінің жақсы жағына өзгеруі.

7) Сендіру, жаттықтыру, ынталандыру әдістерін қолдану — сенімін қалыптастыруға әсер ететін сөз арқылы ықпал ету, тәртіп ережесі мен нормасына сәйкес іс істеуге мәжбүр ететіндей жағдай туғызу, студенттердің әрекеттерін мадақтау арқылы қимыл-қозғалыс жаттығуларын белсенді жасауға жағдай жасау, жағымды бағалау.

8) Дене шынықтыру мен спортпен үнемі айналысуды әдетке айналдыру — өз денесін жетілдіру және денсаулығын нығайту үшін, жеке қызығушылығын қанағаттан-

дыру және белсенді демалысты қамтамасыз етуін, бос уақытын пайдалы ұйымдастыруға әдеттену, дене дайындығын арттыру, әлеуметтік белсенділікті тәрбиелеу, нұсқаушылық-әдістемелік және төрешілік білімдер мен дағдыларды жетілдіру үшін дене жаттығуларымен жүйелі айналысу.

9) Гигиеналық дағды мен ептілікті қалыптастыру — организмнің бейімділік қасиетін арттыру, оның төзімділігінің ептілігінің жоғары деңгейіне қол жеткізу, дене гигиенасын сақтау және жоғары жүйкелік-эмоциялық қабілеттілікті дамыту арқылы дағды мен ептілікті қалыптастыру.

10) Жан-жақты дамыған тұлғаны қалыптастыру — ішкі дүние байлығы мен моральдық жағынан таза, денесі шыныққан, өзінің психологиялық адамгершілік қасиеттерін шындай білуге, мәселелер мен қиындықтарды жеңе білуге ықпал ету.

11) Беріктілік қағидасын қолдану — пән бойынша материалды толық, берік меңгерту, студенттер ойша еске түсіре алатындай, қайта жаңғыртатындай, оқу және өмірде, іс-тәжірибелік мақсаттарда пайдалана алатындай дәрежеде игерту.

12) Жоғары білім беру жүйесіндегі болашақ мұғалімді кәсіби дайындауда жоғары оқу орындарының негізгі мәселелерінің бірі — студенттердің денсаулығын сақтап, нығайту болып отыр. Салауаттандырудың мақсаты — студенттерді салауатты өмір сүруге баулу [5].

Дене тәрбиесі жүйесі дене мәдениеті элементтердің мақсаттары арқылы жүзеге асырылады. Дене тәрбиесі жүйесінің құрамына дене мәдениетінің әр қилы элементтері кіруі мүмкін. Әрбір жүйенің құрылу деректері болып оның атқаратын қызметі есептеледі. Дене тәрбиесі жүйесінің ғылыми негізін түсіну үшін бір-біріне байланысты екі тенденциясын түсіну керек, дифференциялау және интеграция. Қазіргі кезде дене тәрбиесі жөнінде жаңа бірқатар ғылымдар қалыптасты: кибернетикалық, антропологиялық, морфо-физиологиялық, психолого-гигиеналық т.б. Бұл ғылымдардың маңыздылығы оларды әр тарапта түсіндіретін біртұтас концепция жасауға байланысты. Біздің дене тәрбиесі жүйемізде бағдарлама мазмұны адамдардың жас және жеке өзгешелігін, дене дайындығын есепке алып жүргізіледі. Сонымен бірге екі бағдарда жалпы және арнаулы дайындықтың бір-бірімен байланыстылығы ескеріледі. Жалпы дайындық бағдары дене дайындығын дамытуды мен әрекет ұғымының көндігуін және дене даму көрсеткішін бағдарлайды.

Арнаулы дайындық бағдары бұл спортқа шынықтыру, кәсіпке және әскери жұмыс үшін жүргізілетін дайындық, жалпы дайындық негізінде таңдап алған спорт түрі бойынша жетілдіру және қосымша жұмысты бағдарлайды.

Өзін-өзі жаттықтыру, шынығу арқылы тәрбиелеу адам тұлғасын, жан-жақты тәрбиелеу мен дамытуға ықпал етеді. Жастардың жаттығу арқылы өзін-өзі тәрбелеуге ұмтылуын қалыптастыру үшін оларды тұрмыстағы, өмірдегі тәрбие мәнін, өзінің тұлғалық сапаларын дамытудағы рөлі жөнінде хабардар етіп отыруы қажет.

Әдебиет:

1. Таубаева Ш. Научные основы формирования исследовательской культуры учителя общеобразовательной школы. Дисс...д.п.н.: 28.11.01. — Алматы, 2001. — 370 с.
2. Кеңесбаев С. М. Жоғары педагогикалық білім беруде болашақ мұғалімдерді жаңа ақпараттық технологияларды пайдалана білуге даярлаудың педагогикалық негіздері. Пед. ғыл. докт. дисс....-Түркістан, 2006, 312 б.
3. Қасымбекова С. И. Научно-педагогические основы формирования физической культуры учащихся молодежи. Дисс. д.п.н.: 13.00.04. -Алматы, 2002.-306 с.
4. Оңалбек Ж. К. Болашақ мұғалімдерді денешынықтыру-сауықтыру жұмыстарын ұйымдастыруға дайындаудың ғылыми-педагогикалық негіздері. Пед.ғыл.докт. дисс. —Түркістан, 2007. -316 б.
5. Егізбаев Ж. Жоғары оқу орындарында жаңа технологияларды оқыту. Оқу-әдістемелік құралы. —Алматы, 2003. -45 б.

Психика мен сананың пайда болуы мен дамуы

Pazylova Kalamkas Asetullaevna, Senior teacher

Ahmet Yassawi International Kazakh-Turkish University (Turkistan, Kazakhstan)

Адам — бұл, бір жағынан, биологиялық қубылыс, санасы Абар жаңар, қоршаған дүниені тануға және оны белсенді өзгертуге қабілетті. Жоғары ұйымдасқан жаңару ретінде адамға денесімен тік жүрі, дүниені тану және өзгерту қаралы ретінде қолдың дамуы, ерекше дамыған ми сауақты дене ерекшеліктері тән.

Екінші жағынан, адам-қоғамдық қубылыс. Бұл оның негізгі сипаты, себебі қоғамдық өмір және қоғамдық қатынастар, ұйымдық еңбек адамның биологиялық, дене құрылымның өзгерту және өзін бағындырды. Адам тірлігі айтқанда, психология және философия ғылымдары «жеке тұлға» ұғымымен түсіндіреді.

Жеке тұлға адамға қарағанда тар мағынада қолданылады. Жеке тұлға — бұл сол адам, бірақ тек ғана қоғамдық, әлемдік қубылыс ретінде қарастырылады. Бұл жағдайда зерттеушілер оның биологиялық, табиғи жағын ескермей, адамдық қоғамдық қатынастардың нәтижесі, қоғамдық дамуының белсенді қайраткері ретінде қарастырады.

Психологияда «адам» және «жеке тұлға» ұғымдарымен қатар «даралық» ұғымы да қолданылады. Әрбір адамның мәні, оның өмірі мен қызметі жағдайларының өзіндік қайталанбайтын ерекшелігі бар, сондықтан да тіптен екі бірдей жеке тұлға болмайды және болуы да мүмкін емес.

Даралық дегеніміз жеке тұлғаның психологиялық ерекшеліктерінің қайталанбас қысқаша түрінде байқалатын нақты өзгешелігі артылады.

Жеке тұлға-тек тарих, философия, социология, этика, эстетика, психология, педагогика және т. б. сауақты қоғамдық ғылымдардың зерттеу нысаны.

Жеке адам — қоғамдық дамуының қайраткері, қоғамда белгілі жағдайда тұратын саналы индивид және белгілі қоғамдық ролді атқарады.

Жеке тұлғаның 3 ерекшеліктерін атап өткен жөн: Біріншіден, жеке тұлғаның қасиеттерінің тұрақтылығы. Жеке тұлғаның психикалық көріністерінің өзгермелілігіне қара-

мастан, оның психикалық келбетінің салыстырмалы тұрақтылығы анық байқалады.

Екіншіден, бұл-жеке тұлғаның бірлігі, жеке тұлғаның психикалық үндістерінің, психикалық қалыптың және психикалық қасиеттерінің тығыз байланысы мен өзара тәуелділігі. Жеке тұлға бirtutas бірлікті білдіреді, әрбір қасиет басқалармен тығыз байланысты. Мәселен, табандылық мақсатқа жеті ептілігі ретінде қиындықтар мен кедергілерді жеңіп отырып, жоғары моральдік сезімдермен, дамыған ұйымдық сезімдермен бірлікте ғана жағымды мәнге ие болады. Сондықтан да жеке тұлға «жеке бөліктерге»

бөлініп қалыптаспайды, тәрбиеленбейді, әр жақытта да жеке тұлға тұтас, бірлікте қалыптасады, тәрбиеленеді.

Үшіншіден, бұл — жеке тұлғаның белсенділігі, қоршаған дүниені өзгертуге, түрлендіруге бағытталған көптеген және жан-жақты іс-әрекетте белгиленеді.

Психологияның басқа ғылымдардан ерекшелігі (философия, этика, заң ғылымдары және т.б) жеке тұлғаның рыңаны бемесін, оның қылықтары мен мінез-құлқын зерттеді. Психология ең алдымен жеке тұлғаның себебтерін, сезімін, қажеттілігін, қызығуын зерттеді. Психология іс-әрекетті ойдағыдай орындайды психологиялық алғышарттарын және темпераменті мен мінез-құлқынның психологиялық ерекшеліктерін қарастырады. Сонымен қатар психология жеке тұлғаның қалыптасуы және дамуы үрдісін зерттеді.

Кез-келген қубылыс сауақты жеке тұлғаның психикалық өмірі белгілі құрылымнан тұрады. Адамның дара психологиялық ерекшеліктеріне байланысты және жеке тұлғаның өзін тән құрылымға белгілеуге болады. Жеке тұлғаның құрылымның бірінші бөлігі оның бағыттылығын сипаттайды немесе адамның шындық дүниеге танымалы қатынасы. Бағыттылық әртүрлі қасиеттерінің өзара байланысты қажеттіліктер мен қызығулардың, идеялар мен тәжірибелік ұстанымдардың жүйесін қамтиды.

Ондай жағдайда бағыттылық бөліктерінің бірі үстемдік етеді және басты мәнге, ие болады, сол жақытта басқалары

tirek qyzmetin atqarady. Ústemdik etetin baǵyttylyq jeke tulǵanyń búkil psıhıkalyq qyzmetin anyqtaıdy. Máselen, tanymdyq qajettiliktiń ústemdik etýi soǵan saıkes eriktik jáne emotsııalyq kónil-kúdiń kóterilýine alyp keledi, ol óz kezegimen intellektýaldyq is-árekettiń belsendiligini arttyrady. Bir ýaqytta tabıǵı qajettilikter birshama tejelip, kúndelikti tirshilik kúdi keinge, ekinshi kezekke yǵystyrady.

Jeke tulǵa óziniń analısqan qyzyǵıynıń maqsattylyǵın negizdei bastady, oǵan erekshe qoǵamdyq jáne jeke mán beredi.

Jeke tulǵanyń psıhologıalyq qurylymynyń ekinshi bóligi jeke tulǵanyń múmkinshiligin aıqyndaıdy jáne belgili bir is-áreketti nátıjeli qamtamasyz etý úshin qabilettikterdi qamtıdy. Qabilettikter ózara bılanysty jáne bir-birimen ózara áreket etedi. Tártip boıynsha qabilettikterdiń biri ústemdik etedi, jetekshilik etedi, basqalary oǵan baǵynady. Máselen, A. S. Pýshkinde aıyndyq óner ústemdik etti, biraq ol ózin tarihsy jáne talantty sýretshi retinde de tanyta bildi. Sol sıaqty M.Í. Lermontov týraly da aıtýǵa bolady. Qabilettikterdiń araqatynasynyń sıpatyna baǵyttylyqtıń qurylymy áser etedi. Óz kezegimen qabilettikterdi daralaý jeke tulǵanyń shyndyqqa qatynasynyń tańdamalyǵyna áser etedi, Jeke tulǵanyń qurylymynyń úshinshi bóligi minez bolyp tabylady nemese áleymettik ortadaǵy adamnyń minez-qulyq stili. Minez kúrdeli sintetikalyq qurylym, adamnyń rýhanı ómirinde mazmun men túr birliginde ańǵarylady. Minez jeke tulǵany tutas kórsete almaǵanmen, biraq onıń qasietteriniń, baǵyttylyǵy men erik-jigeriniń, intellektýaldyq jáne emotsııalyq sapalarynyń, temperamentte baıqalatyn tipologıalyq erekshelekteriniń kúrdeli júesin bildiredi.

Minez júesinde sonymen qatar basty qasietterdi bólip kórsetýge bolady. Olarǵa eń aldymen — moraldik, ekinshiden — erik-jiger sapalary jatady, olar belgili minez-qulyq stilin jáne praktikalyq mindetterdi sheshý tásilin qamtamasyz etedi. Sondyqtan da moraldik — erik-jiger sapalaryn minezdiń negizin quraıdy dep aıta alamyz.

Törtinshi bóligi basqarı júesi bolyp tabylady, kóp jaǵdaıda «men» degen uǵymdy bildiredi. «Men» — jeke tulǵanyń ózindik sapa qurylymy, ol ózin-ózi rettep otyrıdy iske asyradı: is-áreketti kúshertý nemese báseńsıtý, ózin-ózi baqylaý jáne is-áreket pen qylyqtı basqarı, is-áreketti jo-sparlap otyrı, sonymen, ózin-ózi basqarı jeke tulǵanyń maqsaty uıymdasqan ómiri men qyzmetinde erekshe mańyzy zor. Jeke tulǵanyń qurylymy eger psıhıkalyq úrdister men qalypty alyp tastaǵanda tolyq bolmaı shyǵar edi.

Psıhıkalyq úrdister — psıhıkalyq kubylystardıń ártúrli túrlerinde shyndyqtı dinamıkalyq turǵyda beıneleý. Psıhıkalyq úrdister jeke tulǵanyń shyndyqpen bılаныsyn qamtamasyz etedi. Olar arqyly jeke tulǵanyń qasietteri qalyptasady. Uıymdasqan qasietter óz kezegimen úrdistiń júrine áser etedi. Máselen, túsikter úrdisinde naqtyly sensorlyq qasietter jáne odan ári túsikterdiń sandyq, sapalyq sıpatyn anyqtatyn jeke tulǵanyń tutas sensorlyq qurylymy qalyptasady. Teorıalyq jáne praktikalyq mindetterdi sheshý úrdisinde jeke tulǵanyń erik-jiger qurylymy qalyptasady.

Jeke tulǵanyń uıymdasqan baǵyttylyǵy qabyldaıdyń jáne oǵan bılаныsty emotsııalyq reaktsııanyń tańdaıyna ákeledi.

Psıhıkalyq úrdisterdiń negizinde psıhıkalyq qasietter uıymdasady. Jeke tulǵanyń psıhıkalyq qasietteri bul individke tán psıhıkalyq is-áreket pen minez-qulyqtıń belgili sandyq-sapalyq deńgein qamtamasyz etetin turaqtı qurylym.

Sana jáne beısanalyq

Pazylova Kalamkas Asetullaevna, senior teacher

Ahmet Yassawi International Kazakh-Turkish University (Turkestan, Kazakhstan)

XX ǵasyrdıń bas kezinde ǵylymı bilimniń eń aldymen damyǵan suranystarynyń saldarynan sanada introspektivtik psıhologııanyń toqyraıy baıqaldy. Inostrospektivtik psıhologııa tájirbelik taldaıdy talap etetin problemalardıń aldynda álsizdik tanyttı. Kapitalizmniń tez qarqynmen damýy anyqtalatyn tájirbeniń suraqtaryn buryńǵy sýbektivtik ádistermen qanaǵattandıruı múmkin bolmady.

Psıhologııa ǵshymynyń tarihn zertteýshilerdiń biri professor M. G. Iaroshevskıdiń aıtýynsha, sana psıhologııasynyń toqyraıy, ásirese Frantsıada toqyraı bastaaǵa deın erekshe keń óris alǵan nevropatologııa jáne psıhiatrıa salasındaǵy zertteýlerdiń nátıjeleri daıyndaldy. Bul zertteýler adam psıhıkasyna keıde sanasyzdyq kórinister tán ekendigin dáleldep berdi. Sanasyzdyq salasyna klinikalıq jáne eksperimentaldik taldaı jasalyndy.

Jan-jaqtı zertteý jumysyn Sharko (1825—1893) júrgizdi. Onıń jetekshiligimen asa daryndy frantsız psıhologı Per Jane (1859—1937) jáne psıhoanalız baǵytynyń negizin salıshy Zıgmýnd Freid (1859—1939) óz jumystaryn bastady. Kórnekti frantsız psıhologı Alfred Bine obektivtik ódisterdi zerttep, taldady. Ol balalardıń intellektisiniń damý deńgein anyqtaı úshin testiler jasady. Introspektivtik ádis jańa obektivtik taldaı júne eksperimenttik zertteý ádisterimen salıstırǵanda keingi qatarǵa yǵystyryldı.

Sonymen, XX ǵ. bas kezinde psıhıkalyq eksperimentaldik zertteýler psıhologııaǵa sana túrly ǵylym dep anyqtama berýdiń durys emes ekendigin dálelledi.

Bul kezeńde psıhologııanyń damýyna Ch.Darvinniń evolýtsııalyq ilimi erekshe rel atqardy. Darvinniń evolýtsııalyq ilimi boıynsha, psıhıkalyq kubylystardı qorshaǵan ortadan, tiri organizmniń beıimdelý is-áreketinen bolıp alyp qaraıǵa

bolmaıtyndyǵyn dáleldeıdi. Evolýtsıalyq teoriıanyń áserimen bala psıhıkasy men jańyrlar psıhıkasyn zertteýler jan-jaqty qolǵa alyndy. Onda introspeksıa ádisteriniń qoldaný múmkinshilikteri shektelip, adam psıhıkasyn zertteýge genetikalıq jáne salıstırmaly túrde qaraýǵa erekshe mın berildi. Osyndai qalyptasqan jaǵdaıdan, toqyraıdan shyǵydyń joldary izdestirilip, ártúrli teoriıalar men baǵyttar qalyptasty. Sondai teoriıalarǵa biheviorizm, geshtalpsihologıa jáne psıhoanalızdi (freıdizm) jatqyzýǵa bolady. Olardyń barlyǵy bir kezeńde jan tıraly ǵylymnyń jalpy toqyraı negizinde dúniege keldi.

Biheviorizm — XX ǵasyrdyń bas kezinde joǵaryda keltirilgen sebepterge bılanysty qalyptasqan psıhologıalyq baǵyttardyń biri. Biheviorizm teoriıasynyń negizgi zertteý nysany sana emes, adam minez-qúlqy bolyp tabylady. Minez-qúlqy psıhologıasy AQSh-ta erekshe damydy. Biheviorizm baǵytynyń kórnekti okili amerika ǵalymy, ári psıhologi Djon Ýotson (1873—1958) boldy. Ol dástúrli psıhologıanyń pánin, jan qubylıstaryn jańa minez-qúlqy psıhologıasymen ózǵertý qajettigin usyndı.

Biheviorizm behaviour — dep atalatyn aǵylshyn sózinen shyqqan, qazaqshalaǵanda minez-qúlqy maǵnasında qoldanylady. 1913 jyly amerika psıhologi Djon Ýotson psıhologıany minez-qúlqy tıraly ǵylym retinde qarastırdy. Jańa baǵyttyń pıada bolýy «Psıhologıa, ony biheviorist qalai kóredi» atty maqalanyń shyǵyymen erekshelededi. Onyń avtory Ýotson psıhologıa basqa jaratylystaný ǵylymdarynyń arasynda óziniń laıqty ornyn alyǵa tiisti dep jazdy. Onyń atıynsha, qazirgi kezge deın psıhologıanyń páni jáne zertteý ádisi teris túsindirilip keldi jáne psıhologıanyń zertteý nyshany sana emes, minez-qúlqy, al introspektivtik ádistiń ornyna — sýbektivtik ádis dep tujyrymdady. Bul maqalany batys psıhologıary «bihevioristik tóńkeristiń» bastalýy dep baǵalady. Maqaladan keingi 10 jyldyqta biheviorizm tolqyny barlyq amerika psıhologıasyn qamtydy.

Biheviorizm psıhologıadaǵy pragmatistik baǵyt, onyń pıada bolýy tez qarqynmen damyp otyrǵan kapitalistik ekonomıkanyń suranystaryna bılanysty. Bihevioristerdiń maqsaty — psıhologıany minez-qúlqy basqarýǵa qabiletti bilimniń salasyna analıdy. D.Ýotsonnyń túsindirýinshe, biheviorizmniń tópkı maqsaty — adam minez-qúlqyn túsindirý. Bul úshin 3 jaǵdai jetkilikti dep esepedi: minez-qúlqytyń ózin sýretteý, organizmge óser etetin ishki, syrtqy dene stimýldaryn jáne oǵan jaıap beretip minez-qúlqy reaksıasyn bılanystıratyn zańdardy taný. Adam jańyrlardan tek minez-qúlqy reaksıalarynyń kúrdeliligimen, olarǵa jaıap beretin stimýldardyń ártúrliligimen erekshelededi.

Bihevioristerdiń deleldeýinshe, negizgi ǵylymı uǵymdar bolyp tabylatyn stimýl — syrtqy ortadan keletin titirkendirgish, reaksıa — titirkendirgishke aǵzanyń jaıaby jáne stimýl men reaksıanyń bılanyсы — assotsiatsıa. Sonymen, Ýotson sanadan ǵylymı kategoriıa retinde bas tarta otyryp, eziniń eńbeginde I. P. Pavlovtyń shartty reflekses tıraly ádistemesine súıenedi.

Biheviorizmniń pıada bolýyna amerika zertteýshi-ǵalymy E.Torndaıktiń (1874—1949) eńbekteriniń úlken áseri tidi.

E.Torndaıktiń negizgi zertteýleri jańyrlarǵa júrgizildi, olar «problemalyq jáshik» dep atalatynǵa ornalastıryldy. E.Torndaı «problemalyq jáshiktegi» jańyrlarlardyń minez-qúlqyn baqylap, baıqay jáne qatelesý ádisimen áreket ete otyryp, jańyrlar kezdeısoq nátiजेге jetedi degen qorytyndyǵa keledi. Úiretı, beıimdelı reaksıasyn qalyptastıry birneshe ret qaitalaıdyń nátiјesinde iske asady (jattıǵy zańy). Eger reaksıadan keın aǵza úshin jaǵdai oıdaǵydaı iske asatyn bolsa, reaksıa bekitiledi, stimýl men reaksıanyń arasynda berik bılаныс qalyptasady (timdiklik zańy).

Ashılǵan zańsılyqtardy biheviorister mehanikalıq túrde adamǵa pıadalandy. Adamdardyń jańyrlardan aıyrmashylyǵyn olar reaksıasynyń óte kúrdeli sıpatynan kóredi.

Biheviorister minez-qúlqytyń ortanyń áserine bılanystılyǵyn durys anyqtap berdi. Biraq olardyń tujyrymdamasy mehanikalıq sıpatta boldy. Olar kerı reaksıanyń tek stimýlmen emes, sonymen qatar ishki jaǵdailarmen bılanystılyǵyn eskermegen.

Jańyrlar psıhıkasyn zertteýge adam minez-qúlqy modeli turǵysynan qaray durys, biraq jańyrlar men adam psıhıkasynyń sapalyq erekshelegi burmalandy. Djon Ýotson adamnyń minez-qúlqy titirkendirgishterge baǵanshtılyǵy tıraly ǵylymdy baıyta tústi. Bul bılanystılyqty S R (stimýl — reaksıa) formýlası túrinde beıneledi.

Biheviorizmniń negizine psıhologıalyq zertteýlerdiń páni retinde psıhıkany, sanany joqqa shyǵarý jatady. Zertteý nyshany retinde minez-qúlqy moyındady. Psıhologıa ǵylymyna minez-qúlqy pen ortanyń araqtynasynyń zańdylyqtaryn zertteý usynyldy. Biheviorister jańyrlar sıaqtı adam da jaı tetik, mashına tórizdes syrtqy ortanyń óserine jaıap beredi degeńsi atady.

1925 j. Djon Ýotsonnyń kezekti eńbegi «Biheviorizm» atty kitaby jaryq kórdi. Bul eńbekte negizgi ideıa syrtqy ttrkendirgishterdiń nátiјesinde kez-kelgen kelbettegi, minez-qúlqytagı adamdy «jasaıǵa» bolatındıyǵı atıldy. Bul eńbekte tek tıa bitken qasıetterdiń máni joqqa shyǵarylǵan joq, sonymen qatar jeke tulǵanyń óziniń senimi, ustanymy jáne qatynastary joqqa shyǵarylady.

30-jyldardyń ózinde biheviorizm ideıasynyń ómirsheńdigi, onyń mándiligi birte-birte shaiqala bastady. Amerikada kezekti ekonomikalıq toqyraı bastaldy, jaǵdai jumysıyzydyq, halyqtyń jaǵdai odan ári nasharlai tústi.

Kórnekti amerika psıhologi Robert Výtsvorte fınktsionaltsyq psıhologıanyń negizin salıshylardyń biri (1869—1962) boldy. Ol bihevioristerdiń usynǵan «stimýl — reaksıa» úlgisin joqqa shyǵaryp, onyń quramyna aralyq býyn — aǵza men ustanymdy engizdi, túrtki tıraly ilimdi tańdady. Sonymen, biheviorizm qatty synǵa alynyp, minez-qúlqy psıhologıasynyń reformasy bastaltsy. Ol reformany Evard Tolmen jáne Klark Hall sıaqtı ǵalymdar basqardy, al jańa baǵyt «neobiheviorizm» dep ataldy. Olardyń atıynsha, psıhologıadan dástúrli uǵymdardy: obraz, túrtki jáne t. b. shyǵaryp tastaı múmkin emes, olar reaksıa men stimýldıyń arasynda turady dedi.

Sonymen biheviorizm barlyq óz tarihınyń barsında psıhologıany minez-qúlqy aǵzasy tıraly jaratylystaný

ғылымға айналырға ұранмен шұғылданды. Биheviorizmнің және neobiheviorizmнің барлық нұсқаларының негізгі кемшілігі — олардың әдіснамалық негізі позитивизм және адам механикалық философиясы. Бірақ, нәтиже көрсеткендей, осы екі әдіснамалық ұстаным негізсіз болды.

Психоталдау (фрейдизм). Тоқырау кезінде пайда болған екінші бағыттardың бірі психоталдау (фрейдизм) болып табылады. Оның негізін қалаған австриялық психиатр және психолог Зигмунд Фрейд. Психоталдау бағыты окilderiniң баhevioristerден, geshtaltпсихолоgtardan айырмашылығы психологияда ғылым билмді қурьдың ұлгиси retinde дәл және жаратылстаны ғылымдарына бағдарланған жоқ, ал олар тоқыраудан шығьдың жолын meditsina және психологияның өз шеңберінде табыға умтылды.

Фрейдизм, оның негізі мынада — адам тьрally психологиялық билмді және өмір шыңдығымен толтырға, практикалық психологиялық, ең алдымен психотерапевтік mindetterdi sheshy үшін paidaly теорияны қурьға және ақпаратты қабьлдайға умтылды.

Фрейд өзінің ғылым изденистерін психотерапевтік тәжірибені талдаудан және жинақтаудан бастауы кездеісоқ емес, sodan

кейін жинақтаған тәжірибені психологиялық теорияға айналырды. Фрейдизм үшін негізгі ұғымдарға «сана» және «санасыздық» жатады. Психоталдау иилиminiң болашақ тағдыры және оған кезқарас әртүрлі elderde түрліше қалыптасты. Алғашында Фрейдтің ең жақын шәкірттері мен ізбасарлары және психиатр-дәрігерлердің кейбіреулерінен басқалары оған өте салқын қатынаста болды. Кейіннен психоталдау бағытын жақтаушылар Германия мен Австрияда, Еуропа мен АҚШ-та күні бүгінге дейін кеңінен таралды.

Кеңес өкіметінің алғашқы жылдарында кеңес психологиялық оған қызығьшылық танытты. Сол кезде үстемдік еткен сьбективтік идеалистік психология бұл иилимнен материалистік балылықтың бірден бір мүмкіншілігін көре билді. Кейін, 30-жылдары, психологиялық зерттеулерді шектеумен бірге («Һалық ағарты комиссияты жүесінде педагогикалық бурмалаушылықтар тьрally» белгилі қауьыда) З.Фрейдтің иилим қатты сыңға алынды. Осы қауьыдан кейін биздің elimizde Фрейдтің еңбектерін аударьға және баспа бетінде жаруалайға тым салынды. Соңғы жшдары әлемде кеңінен таралған Фрейдтің психологиялық иилимне қызығьшылық қайтадан осип отыр.

Is-әрекет психологиясы

Пазьлова Каламкас Асетуллаевна, senior teacher

Ahmet Yassawi International Kazakh-Turkish University (Turkistan, Kazakhstan)

Психология әдістері. Ғылым — ең алдымен зерттеу ісі. Сондықтан, ғылым сипаттамасы тек оның пәнін анықтаумен шектелмей, әдістер аймағын таныу да қамтыды. Әдістер дегеніміз ғылымның пәндік мазмұнын анықтаудың жолдары, тәсілдері. Ғылым әдістері және заңдылықтарды аша отырып, сол ғылымның негізгі заң-дылықтарына іек артаты. Осыдан зерттеу әдістері ғылым-ның өзiмен бірге дамьп, өзгерістерге келіп отырады.

Зерттеу әдістері қандай да бір әдіснамалық талаптарға сай болыды, мұндай ғылым-психологиялық зерттеулерге қойылатын талаптар (принтсптер)келесідер:

1. Қуылыстардың сыртқы көрінісі мен олардың ішкі табиғаты арасындағы толық сәйкестікті таба билы;

2. Психикалық қуылыстарды зерттеуде психо-физиологиялық принтспті негізге алы шарт, бірақ физиологиялық (биологиялық) билмдер мен факторларды көмекші қуал retinde paidalanу қажет;

3. Психологиялық зерттеулердің, негізінен, адам әрекетін әлеуметтік-тарихи талдау нәтижесіне арқа сүйейі;

4. Психологиялық заңдылықтарды адамның психикасы, is-әрекеті және оларды қозғаушы күштердің ұздіксіз дамьы протсесінде нақтылау.

Арқандай ғылым снақты психология да қылы әдістердің тutas жүесін paidalanady. Қазіргі заман ғылым психологиясында әдістердің келесі 4 тобы қолданымын табыда:

Ұымдастыру әдістері өз ішіне салыстыру әдісі (арқандай тоқты жасы, қызметі ж.т.б. бойынша салыстыра, зерттеу); longitudinal әдісі (бір адамды не адамдар тобын ұзақ уақыт аралығында қайталап, зерттеп бару); комплекстік әдіс (зерттеуге әртүрлі ғылымдар өкilderi қатысып, бір объекті жан-жақты, әртүрлі қуалдармен зерттеу). Мұндай зерттеудің нәтижесінде сан қылы қуылыстар мен байланыстар және тәуелді қатынастарды ашы мүмкіндігі тьады. Мысалы, жеке адамның физиологиялық, психологиялық және әлеуметтік турьдан дамь байланысы.

Емпирикалық әдістер. Бұл топқа енетіндер: бақылау мен өзіндік бақылау, экспериментальды (лабораториялық, табиғи, қалыптастырушы) әдістер; психологиялық болжау (психодиагностика): тест, анкета, сұрақ беру, сотсиометрия, интервью, әңгімелесу — әдістері; шығармашылық, is-әрекет өнімдерін талдау әдістері; өмірбаянымен таньсу әдістері.

Деректерді өңдеу әдістері: сандық (статистикалық) және сапалық (алынған материалды топқа жіктеу, талдау) әдістері.

Реттеу — түзету әдістері: айтотренинг, топ тренингі, психотерапиялық ұппал ету әдісі, оқы-үірету әдісі.

Психологияның зерттеу әдістері. Психологияда қолданатын әдістер әр түрлі болыды. Бақылау, эксперимент, әңгімелесу әдісі адам қызметінің нәтижесін зерттеу болып табылады.

Бақылау — психологияда кең тараған әдіс. Зерттеуші басқа адамның is-әрекетін, оның мінез-қулыын, психикасын, қозғалысын, сөйлеген сөзін жоспарлы түрде

baqylardy. Adamnyń minez—qulqyn durys túsine bilýdiń de mańyzy zor. Mysaly oqýshynyń bet—álpetine den qoia berýdiń keregi joq. Keide oqýshy zer salyp otyrǵan adamnyń kepinde bolady, al shynynda ol muǵalimniń artp jatqanyn tyńdamaı otyrady. Sondyqtan balalardyń jai kúin bilý úshin, olarǵa zer salyp qaray jetkiliksiz, basqa ádister suraýlar qoıydy qoldaný kerek.

Balanyń is—áreketin sabaq ústinde synyptan tys oqyp úrenýde úi ishi jaǵdaynda únemi baqylaý jasaı otyryp, muǵalim onyń oqýǵa, joldastaryna, ózine jáne úlken adamdarǵa qarym—qatynasynyń qandai ekendigin bilei. Oqýshyǵa baqylaý jasaı arqyly onyń temperamentin, minezin, qabiletin bilýge bolady. Baiqaý ádisiniń nátijeli bolyp shyǵýy úshin qoldanylatyn qajetti keibir sharttar:

1. Baiqaýdyń uzaq ýaqyt boıyna júrgizilýin jáne bir faktiniń ózi birneshe ret qartalanyq zertteliniń qamtamasyz etý;

2. Zertteletin obektini aıqyn belgileý jáne baiqaýdyń maqsatyn túsine bilý qajet. Mysaly, baiqaý obektisi retinde sabaqqa nashar stýdentti alatyn bolsaq, maqsatymyz — onyń sabaq dayndaý kezindegi oı jumysynyń keibir erekshelekterin bilý;

3. Baiqalǵan faktilderdi sol sátte jazyp otyrý, zerttelinińshiniń sóz reaksiıalaryn stenografıalaı, keiin oǵan muqat taldaı jasaı, basty faktilderdi iriktep alý — osy ádiske qoıylatyn negizgi talaptardyń biri.

San ret júrgizilgen baiqaýdyń nátijesine bılanysty (eger baiqaýǵa stýdent alynǵan bolsa) ustazben birlese otyryp, stýdentiń oqý áreketin odan ary jaqsartý úshin naqtyly sharalar belgilenedi. Baiqaý ádisi arqyly oqý—tárbiye protsesiniń ár kezeńinde ustaz stýdentterdiń sabaq úlgirýi men tártibindegi erekshelekterdi bilýine, keiin olardy jaqsarta túsý jóninde tuıstı sharalar belgileı alýyna bolady. Bul ádis adamdardyń psihologıalyq erekshelekterin zertteýde óte kóp qoldanylatyn ádisterdiń biri. Baiqaý ádisiniń keibir kemshilikteri de bar.

Birinshiden, zertteýshi munda ózine kerek qubylystardy áp-sátte zertteı almaıdy da, kóp ýaqytyn jiberip alady, ekinshiden, baiqaýdy ár ýaqytta tyńǵylyqta, oılaǵandaı uıymdastyrýǵa jaǵdaı bolmaı da qalady. Bul ár túrli kezdesoq obektivtik (baiqaýǵa alynǵan adamnyń sabaqqa kelmeı qalýy), sýbektivtik (baqylaýdyń qıynǵa soǵýy, zertteýshide baqylaǵyshtyq qasıettiń joqtyǵy t. b.) sebepterdiń kezdesetindigine bılanysty. Osy arylǵandarǵa qarai bul ádistiń ǵylymı derekteri keide kemirek bolady.

Baiqaý ádisine qaraǵanda psihologıalyq qasıetterdi eksperimenttik jolmen zertteýdiń biraz artyqshylyǵy bar. I. P. Pavlov: «Baqylaý tabıǵattyń usynǵanyn jıııady, al tájiribe tabıǵattan óziniń tilegenin alady», — dep tegin artpaǵan.

Tájiribe. Ǵylymı—zertteý júrgizýde eksperimenttik ádistiń máni — synalýshyǵa zertteýge qajet psihikalyq protsesti ádeiı jasatady. Iaǵni tájiribe jasaıda zertteýshi ózine qajetti psihikalyq qasıetterdi kóldeneńnen kez bolýyn kútip turmaı, sol protsestiń tıyyna ózi jaǵdaı jasaıdy. Máselen, mátińdi durys túsiniń, ıgerýde ony oqýdyń qolalı shapshańdyǵyn bilý

úshin, belgili bir ángimeni bir toptaǵy balalarǵa 3 minýtta, sol úzindini ekinshi toptaǵy balalarǵa 5 minýtta, úshinshi toptaǵylarǵa 7 minýtta oqytady. Bir qatar tájiribe jasaıdyń negizinde oqý materialyn jaqsı túsiniń, este saqtaı úshin oqýdyń ortasha qarqyny durys degen qorytyndyǵa keledi.

Tájiribenıń 2 túri bolady: 1. Zertthanalyq tájiribe 2. Tabıǵı tájiribe

Laboratoryalyq tájiribe. XIX ǵasyrdyń ortasynan bastap, jeke psihikalyq protsesterdi zertteý úshin tájiribe keń túrde qoldanyla bastady. Nemis ǵalymy V. Vındt (1832—1920) psihologıany tájiribelik jolmen zertteýdiń negizin saldy, tuńǵysh ret laboratorııa ashty (1879). Psihologtar alǵash ret kórý, estý is túsikterin zertteý úshin tájiribenı paidalandy. Keiin kele olar sekýndtyń 1/1000 úlesterine deın dál ólshertin quraldar oılap shyǵaryp, keibir psihikalyq protsesterdiń paida bolý tezdigin ólsheýdiń jolyn taptı. Sekseninshi jıldary es qubylystaryn zertteý laboratorııada tuńǵysh júrgizile bastady. Arnaıly ádister qoldaný arqyly jattap alýdyń tezdigi men dálidigi, umytýdyń jıldamdyǵy t. b. ólshenildi. Orys psihology N. Lange (1858—1921) eksperiment ádisimen zein men qabyldaıǵa zertteý júrgizdi. Toqsanynshy jıldarda frantsız psihology A. Bıne (1857—1911) alǵash ret oılaı protsesine tájiribe jasaıdy. Osy zertteýlerdiń nátijeleri psihologtardyń I—shi dúnie júzilik kongresinde (Parıj, 1889) talqılandy. XX ǵasyrdyń basynda psihologıa ǵylymynyń qaramaǵynda ondaǵan laboratorııalar boldy. Osyndaı jaqsı jabdyqталǵan psihologıalyq laboratorııalaryń birin XX ǵasyrdyń basynda orys psihology G. I. Chelpanov (1862—1936) uıymdastyrdy. Buryńǵy KSRO Pedagogikalyq ǵylymdar akademııasyna qarasty Psihologıa ǵylymı—zertteý institúty men Resei ǵylym akademııasyna qarasty psihologıa institútynyń (Máskeı) laboratorııalary joǵary tehnikamen jabdyqталǵan úlken ǵylymı—zertteý mekemesi bolyp otyr. Kiev, Tbilisi qalalaryndaǵy psihologıa institúttarynda da osyndaı laboratorııalar bar.

Ǵylymı psihologıa psihikalyq qubylystardyń fiziologıalyq negizderin ashýdy basty máseleniń biri dep qaraidy. Bul mindetti akademik I. P. Pavlov ashqan ágili shartty reflester ádisi boıynsha sheshýge bolady kóptegen fiziologıalyq jáne psihologıalyq laboratorııalarda I. P. Pavlovtyń shákirtteri bul ádistiń ár túrli nusqalarymen oıdaǵydaı jumys júrgizýde. Mysaly, osy ádis arqyly professor N. I. Krasnogorskiı balalardyń joǵary dárejeli júıke qyzmetiniń damý joldarynyń, prof. A. G. Ivanov—Smolenskiı adamdardyń birinshi jáne ekinshi signal júıeleriniń qyzmetin zerttegen.

Tájiribe júrgizý úshin arnaıly laboratorııalyq mekemeler qajet bolatynyn arıtyq. Endi keibir qarapayım aspaptardyń atymen tanystyrayıq. Mysaly, psihikalyq protsesterdiń paida bolý shapshańdyǵyn ólsheı úshin — hronoskop, teri túsiginıń sezgishtigin baiqaı úshin — esteziometr, zeininiń kólemin anyqtaı yshin — tahistoskop, esitýdi ólsheı úshin — aıdiometr, denedegi bulshyq etterdiń jumysyn tirkep otyrý úshin — ergografıy paidalanady. Bulardan basqa qurylysy áldeqanda kúrdeli qural—jabdyqtar da tolyp jatyr.

Psichologıadaǵy tulǵa máselesi

Pazylova Kalamkas Asetullaevna, senior teacher

Ahmet Yassawi International Kazakh-Turkish University (Turkistan, Kazakhstan)

Adamnyń psıhıkalyq áreket zańdaryn, onyń jelisi men aqurylym erekshelikterin aıqyn túsiniń úshin jan áreketin tıyndaıtıshy tán — adam mınyń qurylymymen tanysyp, onyń jan kúii kórinisteriniń sol tán bóligimen qandaı baılanysta bolatynyn bilý qajet.

Organıkalyq dúnieniń uzaqqa sozylǵan evolıtsıasynda — qarapayym bir jasýshaly janýarlardan adamǵa deın — qylyq-áreketiń fıziologıalyq mehanızmderi úzdiksiz jetilýde boldy. Mysaly, bir jasýshaly organizmniń jalǵyz-aq jasýshasy tirshilikke qajet barsha qyzmetterdi (túsik, qozǵalys, as qorytý) oryndı aldy. Biraq onyń múmkindikteri shekteýli boldy. Al joǵary damyǵan janýarlarda arnayı qyzmet oryndayshy tán músheleri daralana bastady. Qajettikke oraı jeke músheler jáne olar-dyń qyzmeti jiktelenimen, organizmniń birtutas tirshiligi men tán músheleriniń ózara baılanysyn ortalyq júke júesi (tsentralnıaıa nervnıaıa sistema) qamtamasyz etti.

Júke júesiniń jalpy tızilimi barsha omırtqalılarda birdei. Bul júeniń negizgi elementi — júke jasýshalary nemese neırondar. Neıron jasýsha táninen (dendrit — qozý qabyldaı) jáne ósindilerden (akson — qozýdy jetkizý) quralady. Aksonnyń dendrittermen, ne basqa jasýsha denesimen baılanys synaps dep atalady. Synaps júke júesindegi jańa baılanystar mehanızmin túsindirýde sheshýshi mańyzǵa ie.

Ortalyq júke júesi arqa jáne bas mıynan turady. Mı bólikteri san alıan júke qyzmetin oryndadı. Olardıń ornalasý deńgeı joǵarylaǵan saıyn, onyń qyzmeti de kúrdelene tusedi. Bárinen tómen jaılasqan — arqa mıy, onyń qyzmeti — bulshyq et toptary men ishki músheler qyzmetin retteı. Onyń ústinde mıshyqpen birge sopaqsha mı ornalasqan. Sopaqsha mı deneniń kúrdeli qyzmetterin oraılastyra basqarady (bulshyq et toptary, dem alý, qan aınalymy, as qorytý jáne t. b. jumıstardı biriktirý). Bulardan joǵarylaı ortalyq júke bóligi — kúrdeli qozǵalystar men búkil dene qalpın retteıge qatysatyn — orta mı jaıǵasqan. Sopaqsha mı men orta mı bas mınyń baǵanaly bóligin quradı. Ortalyq júke júesiniń eń joǵary bólikteri bas mınyń úlken jarym sharlaryna birikken. Úlken jarym sharlar quramyna qabyq asty túınderi dep atalatyn tereńdegi júke kletkalarynyń tutas jyntyǵy kiredi. Jarym sharlardyń ústińgi betinde júke jasýshalar qabatı — bas mıy qabyǵy kómkirilgen. Bul qabyq qyrtys, sai, qatpar kúinde. Jaqyn mańda jatqan kóry tómpeshikteri men qabyq asty túınderi qosylp qabyq asty dep atalady. Mı qabyǵy qabyq astymen qosyla reflektorlyq áreketiń kúrdeli formalaryn basqarady.

Bas mınyń baǵanaly bóligi kúrdeli de tirshilikke óte qajet shartsyz reflektik áreketterdi basqaratyn ortalyq. Sorý, shainaı jáne jutynı reflektsteri osy tetik quramındaǵy sopaqsha mıdıń jaıap áreket ortalyǵynan basqaryлады. Keıbir

qorǵanys reflektsterin (túshkirı, jótel, jas aǵy) de osyndaı júke iske asyradı.

Orta mıda kóz ben qulaq qozýlaryn qozǵalys aimaǵyna jetkizetin ortalyqtarmen qatar kóz qarashyǵyn taryltatyn júke tetigi jaıǵasqan. Sopaqsha mıda ornalasqan dem alys, jrek-tamyr músheleriniń qyzmetin, sonymen birge organizmniń ishki qurylym turaqtylyǵyn saқтаıshy basqa da organdardıń jumysyn retteıshi ortalyqtar erekshe mańyzǵa ie. Óte kúrdeli qyzmetter mıshyqqa júktelgen. Búkil súiek — bulshyq et júesindegi áreket: júry, júgiry, sekiry t. b. kezindegi dene teńdestigin saқтаıǵa oraı barsha bulshyq etterdi basqary — osy mıshyqtyń mindeti.

Adamnyń sanaly áreketin rettep, basqaryshy organ — úlken mı syńarınıń qabyǵy, sondyqtan da adam psıhıkasy men úlken mı syńarlary arasyndaı baılanys, qatynas máselesi — mańyzdy problemalardan, osydan ǵylymda psıhıkalyq qyzmetterdiń mı qabyǵynda mekendi bolı (lokalızırovannost) teoriasy kóterilip júı.

«Psıhıkalyq qabiletterdiń mekendigi» teoriасыn birizdi joıǵa túsirýge kúsh salǵan F. A. Gall (XIXǵ. basy) boldy. Onyń boljamynsha, ártúrli psıhıkalyq «qabilet-terdiń» negizi (sybstraty) osy qabiletterdiń damıymen órbitin bas mıy qabyǵyndaı júke etteriniń (tkan) kishigirim aıdanshalary. Osyıaı tuıyrymdaıymen, ǵalym kóptegen qasietterdiń mekenin belgilep berdi: mys., adaldyq, uqyptylyq, mahabbat j. t.b. Zerteıshiniń pikiri: ártúrli qabiletter adam mıynda naqty mekenine ie jáne ol mekendi bas súiegindegi shyǵyńqy tompaqtardan baıqaıǵa bolady.

Mı qabyǵyndaı qyzmet mekendigi tıraly osy zamangy ǵylymı túsiniıniń negizin 1861 j. sóleı ortalyǵyn ashıymen frantsız ǵalymy P.Broka qalady. Kein, 1873 j. nemis ǵalymy K.Vernike sóz uqpay (slovesnıaıa glýhota) ortalyǵyn tapty. Ótken ǵasyrdyń 70-jıldarynan bastap, syrqattardy baılaıdyń nátjesinde mı qabyǵynyń shektelgen aıdanshalarynyń zaıymdanıy belgili jan qyzmetteriniń joǵalıyna ákep soǵatyny dáleldendi. Osyǵan oraı bas mıy qabyǵynda naqty psıhıkalyq áreketke jaıapkerli júke ortalyqtary belgilendi.

Úlken mı syńarlarynyń búkil bet aimaǵyn birneshe kólemdi bólikterge jikteı múmkin. Bas mıy aimaqtary: mı syńarlarynyń syrtqy bóligi — jelke aimaq (qaraqus), ol aldyńy tarapta tóbe (eńbek) aimaqtaryna jalǵasady. Aldyńy, aımaǵy boıynsha mı syńarlarynyń eń úlken bóligi — mańdaı aimaǵy — adamda ǵana jaqsy damyǵan. Osyndaı bólekteılerge oraı kóry áserleriniń analizi men sintezi qabyqtyń jelke aimaǵynda (kóry zonasy); esitý titirkendirgishteriniń analizi men sintezi — jelke aimaǵynyń joǵary bóliginde (estý zonasy); sezý jáne bulshyq et-súiek apparatyndaı titirkenıshiler — tóbe (eń-bek) aimaǵynyń alǵy bóliginde oryndalady.

Adam ne janyar tirshiliginde qabir titirkeny neğurlym maңызdy bolsa, bas my qabyğynyń soğurlym úlken bóligi osy titirkenydi beretin sezim organyna «jumys» isteidi.

Al anağurlym kúrdeli psihikalyq áreketterge bailanysty my qyzmetin bútin, bir top organdardyń birligi, iağm kúrdeli qyzmettik júie oryndaidy (P. K. Anohin).

Kúrdeli psihikalyq protsesterdiń mıdağy uymdasýyn jete túsiný úshin adam my qyzmeti jónindegi osy zamanğy ğylymı derekterdi bilý qajet. Mundaı uymdasý printsipteri kórnekti psiholog-ğalym A. R. Lýria tarapynan naqtylangan. Jantaný úshin óte maңызdy bas my apparattarynyń qyzmetimen bailanysty bul printsipter kelesider:

Aqparatty qabyldaı men óndeıdi qamtamasyz etýshi, óz áreketiniń bağdarlamasyn túzý men olardyń tuimdi qyzmette bolýyn baqylaityn adamnyń bas my qurylymdary árdaiym bútin birlikte jumys etedi. Biraq bul apparat óte kúrdeli ári jete daralangán (vysokodifferentsirovan) birneshe bóliklerden turady, endi osy kóp bólikterdiń biri óziniń qalypty isinen áyıtqysa, bútin apparattyń qyzmetine zaqmyn tigizedi. Adam bas mynda ádette úsh negizgi blok (toby) baiqalady, olardyń árbiri psihikalyq árekette óziniń erekshe maңызyna ie. Olardyń biri — aqparat qabyldap, óndeıge; sonymen birge bağdar túzý protsesi men olardyń iske asýyn qadağalap barýğa qajetti my qabyğynyń is qýatyna járdem beredi. Ekinshi blok — adamğa syrtqy qorshağan orta men óz táni múshelerinen jetip kelgen aqparattardyń qabyldanýy, óndelýi jáne saqtalýyna bailanysty protsesterdi júrgizedi. Al úshinshisi — áreket josparyn túzedi, onyń oryndalýyn rettep, iske asyrady jáne tabysty nátijege jetýine baqylaı qorady. Atalğan úsh blok bas mynyń oqshaılangán bólimderinde ornalasyp, olardyń úlesimdi jumysynyń arqasynda ğana adamnyń sanaly is-áreketi tuimdi bağytta ótedi. Ár bloktyń ózine tán sıpattamasy bar. Birinshi blok — my qabyğyna qýat berý (tonýs) blogi, nemese energetikalyq blok.

Blok quramyna engen búkil tetikter toby (kompleks) my qabyğynyń qalypty jumys isteıinde úlken maңызğa ie. Onyń máni: qabyqtyń turaqty qýaty, negizinen, eki sebepeke orai qoldaı tabady. Birinshi sebep: my qabyğynyń sergek (boдрствovanie) qalpyn saqtaı úshin oğan syrtqy orta aqparaty izin úzbesten, legimen kelip, enip jatýy lazıy: mundaı tysqy áser bolmağanda, janyar múlgi bastaidy, ne uıqyğa ketedi. Sonymen, my qabyğynyń sergektik kózi — organizmniń shetki aimagtarynan (periferia) túsetin turaqty titirkendirgishter, al bulardy jetkizetin mıdyń joğary baғанasy.

My qabyğy qýatynyń turaqtylyğyn qoldaıshy ekinshi kóz — bul organizmniń ishki zat alması protsesteri men biologıalyq qýattar negizin quraityn — impýlster. My qabyğynda til, sóz aralasýymen tek adamğa qatysty eń joğary netter men qajettikterdi paıda etýshi aqparattarğa orai týyndaityn áreket-qylyq bağdarlamasynyń qýatyn saqtaıda maңызға ie bolğan úshinshi kóz — báseñdeýshi retikýliarlıq formatsıa. Bul my tetiginiń jumysy adamnyń sanaly áreketimen paıda bolatyn kúrdeli net, umtylys, qajetsinýge bailanysty.

Sonymen, birinshi blok my qabyğynyń qýatyn ğana qamtamasyz etedi. Al endi áńgime bolatyn, ekinshi blok sezim organdary syrttan jetkizgen signaldardyń analizı men sintezine bailanysty is atqaryp, adamğa kelip túskен aqparatty qabyldaıdy, óndeıdi jáne saqtaıdy. Onyń quramındağy apparattar bas my qabyğynyń artqy (eńbek, sheke, jelke (qaraqus) bóliklerinde ornalasyp, birinshi blokta joq arnai qyzmettik sıpatqa ie. Osy tetikter júiesi arqyly my kórý, esitý jáne sezý signaldaryn qabyldaıdy, óndep, bekitedi, alynған t?jñribeniń izderin este qaldyrady.

Qabyldaıshy apparattardan (retseptor) shyqqan talshyqtar osy bólikterge jetip, bitedi; osy arada kelip jatqan kórý, estý jáne sezý (taktıl) aqparattary jikteledi, «tirkeıge» alynady. Bul zonada kúrdeli bolğan qurylymda bas qosyp, birigedi jáne kirigedi. Shetki sezim organdarynan talshyqtar jetip, tikelei bailanysatyn qabyq zonalary alğashqy nemese qurastyırshy aimaq dep atalady da, osy qurastyırshy aimaqpen janasyp, qabysatyn my qabyğy zonalary týyndy nemese qurastyırshy-bailans túzýshi (proektsionno-assotsiativ) aimaqtar atalğan.

Sezimdik qabyqtyń alğashqy aimagtary arnai qyzmettik belgilerdi (kórý, esitý, sezý) jiktep, taldaıdy, iağm kelip túskен aqparatty mándi bólikterge bólshekte, qabyq bólikteriniń ekinshi, týyndy zonasy biriktirý (sintez) qyzmetin, nemese sybektke jetken aqparattyń kúrdeli óndeıin júrgizedi.

Taldağysh blok apparattary alğashqy jáne ekinshi bóliktermen shektelmei, olardyń joğarysyna qabyqtyń úshinshi zona tetikteri qondyrylған. Bas my qabyğynyń úshinshi zonasy tek adamda ğana túziletin arnai my qabyğy qurylymdarynyń biri.

Bas mynyń úshinshi blogi adamnyń belsendi áreketiniń bağdarlamasyn túzip, ony rettep jáne baqylap barady. Onyń quramyna úlken my syñarlarynyń alğy bólikterindegi mañdai apparattary kiredi. Adamnyń sanaly is-áreketi aqparatty qabyldaı men óndeıden bastalyp, tiisti is josparyn túzip, qajetti net qalyptastırý jáne túzilgen is-árekettik bağdarlamağa orai tysqy (qozğalys), ishki (oi-aqyl) jumystardy orındaımen aiaqtalady. Bul protsestiń iske asýy, kerekti netter men umtylystardy túzip, saqtaı jáne netke sai jasalğan bağdarlamany oryndy jerinde júzege keltirip, bastapqy maqsat pen áreket nátijesin salystyra, baiqap barý úshin arnai apparat qajettik etedi.

Atalğan qyzmetterdiń bári mıdyń aldyńgy bólikteri men olardyń mañdai shekterinde iske asyp otyrady. Mıdyń artqy bólikteri sıaqty, aldyńğylary da tómen jaıgasqan retikýliarlıq formatsuamen tyğyz bailansqan. Bul arada qabyqtyń mañdai shekterinde týğan impýlsterdi jetkizetin retikýliarlıq formatsıa talshyqtary (órli jáne tómen bağyttağy) óte kúshti damyp, shoğyrlangán. Osy lardyń arqasynda qabyqta qalyptasqan tilek-netterdiń mazmunyna sai organizmniń jalpy qalpy rettelip, kerek bolsa, ózgertilip turady.

Mañdai aimagynyń zaqmıdanýynan syrqattar tilek-netterin uzaq yaqyt saqtai almaıdy, áreket bağdaryn umytyp qalady, bağdarlamağa týra bolmağan impýlsterge qarsy tura almaı, áreketi qajettilikke orai basqara almaıdy. Mundaı naıqastar óz nazaryn aldynda turğan mindetke shoğarlandyra almaı, oıyn basqa birdeıge aýystyryp jiberedi.

Jan әрекеттері негізінде жатқан мидың күрделі жұмыс формалары рефлекстер (жауап әрекеттер) сипатында құрылған. Барлық рефлекстер екі үлкен — шартты және шартсыз — топқа бөлінеді. Шартсыз рефлекстер тұрақты, көп өзгеріске келе бермейді, бас ми қабығынан төмен орналасқан жүке жүзесінің бөліктерімен іске асырылады. Мұндай рефлекстер организмнің қоршаған ортаға ікемделуін шектелген жағдайларға байланыстырып, аздаған тітіркендіргіштерге жауап күйінде, тұрақты сипатқа ие болады. Сондықтан шартсыз рефлекстер жәрдеммен сыртқы әуыспалы әсерлеріне онша ікемсіз келетін организм әрекеттері ғана бастау алады. Ал

қоршаған орта жағдайлары өте көп өзгере беретіндіктен, олармен бірге ауысып тұратын басқа да жауап әрекеттер формасы өте қажет.

Организмнің тіршілік барысында (өмірлік тәжірибе негізінде) қалыптасатын жаңа өзгермелі әрекет — жауаптар формасы — шартты рефлекстер аталып, олар жоғары дамыған жануарлар бас миы қабығында жасалады. Шартты рефлекстер тұзілуде организм үшін бұрын маңғы іе болмаған тітіркену әсері енді организмге тікелей маңызды басқа тітіркендіргіштің сигналына айналады. Бұған дейін бейтарап әсер енді жаңа сигналды қызметке ауыспайды.

Инновацияларды ынталандырудың қаржылық тұтқалары

Сапарова Айнұр Алпамысқызы, экономика ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы;

Қалымбетова Айгүл Рахманқызы, Қ.А.Ясауи атындағы ХҚТУ доценті

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті (Түркістан қаласы, Қазақстан)

Әлемдік тәжірибе білім мен инновация саласының отандық экономиканы шикізаттық бағыттан жоғары технологиялық білім экономикасына алмастыру жолымен әртараптандыруға қабілетті мықты әлеуетке ие сала екендігін көрсетуде. Бүгінде жаңа білімдер жекелеген мемлекеттердің, олардың табиғи ресурстарына қарағанда, бәсекелестік артықшылықтарын арттыруда.

Бүкіл әлемде ғылыми-техникалық прогресс (үдеріс) тұтастай мемлекеттің ғана емес, сондай-ақ кәсіпорын экономикасын дамытудың жетекші факторы ретінде танылады. Батыстық әдебиеттерде де, отандық әдебиеттерде де ғылыми-техникалық прогресс инновациялық прогресс және инвестициялаудың белсенді үрдісі түсініктерімен байланыстырылады.

Мемлекетте шаруашылық жүргізудің кез-келген моделі бір-қатар негізгі мақсаттарға бағынуы тиіс: инновациялық белсенділікті ынталандыру, ғылыми-техникалық әлеуетті, мемлекеттік экономикалық тәуелсіздігін дамыту, және ең бастысы, азаматтардың әл-ауқатын жақсартуға мүмкіндік беретін экономикалық және әлеуметтік жағдайлар жасау. Аталған мақсаттарды жүзеге асыруға мүмкіндік беретін факторлардың бірі болып инвестициялық-инновациялық қызметті макро және микро деңгейде жүргізу табылады.

Инвестициялар — лизинг келісім шартын жасасқан сәттен бастап пайда болатын лизинг нысандарын, сонымен қатар, инвестордың заңды тұлғаның жарғылық капиталына салатын аталған лизингтерге құқықтарын немесе тіркелген активтер көлемінің ұлғаюын қоса алғандағы кәсіпкерлік қызметті жүзеге асыруда пайдаланылатын барлық мүліктер (жеке пайдалануға арналған тауарлардан басқа).

Инновациялар — жаңа немесе жетілдірілген өнім (қызмет, жұмыс) түрінде, жаңа немесе жетілдірілген технологиялық үрдіс іске асырылатын инновациялық қыз-

меттің нәтижесі, сондай-ақ, түрлі өндіріс және қоғамды басқару салаларына прогрессивті әсер беретін ұйымдастырушылық-техникалық, қаржылық-экономикалық және басқа да шешімдер.

Осылайша, «инвестициялар» және «инновациялар» түсініктері өзара тығыз байланысты. Көбінесе материалды және интеллектуалды құндылықтар инновация рөлін атқарады, бұл инновацияның түпкі мәнімен байланыстырылады.

Дәл қазіргі уақытта Қазақстан өте төменгі инновациялық белсенділік сипатына ие, тауарлар мен қызметтер өндірісі саласындағы және тұтас ел экономикасында инновациялық дамуды тежеуші негізгі себептер ретінде келемілерді атап көрсетуге болады:

Біріншіден, нақты сұраныстың жоқтығы, инновацияларға деген сұраныстың болмауы, себебі қазақстандық экономика ғылыми зерттеулер нәтижесін қажет етпейді немесе пайдалануға қабілетсіз, ал сұраныстың жоқтығы инновациялық дамуды қабылдау алмауымен, экономиканың монополиялануы, бәсекелестік механизмдерінің әлсіздігімен түсіндіріледі. Негізгі әсер етуші факторлардың бірі еңбек ақы көлемінің төмен деңгейі (дамыған елдермен салыстырғанда әлдеқайда төмен) болып табылады. Еңбектің арзандығы салыстырмалы түрде төмен шығындар мен бағаны қамтамасыз ете отырып, бір мезгілде еңбек сыйымдылығы жоғары өндірістердің дамуына бағыттады және өндірісті автоматтандыратын және біліктілігі төмен/жоқ қол еңбегін пайдалануды азайту есебінен шығындарды төмендететін жоғары технологиялық үрдістерді пайдалануды тежейді.

Екіншіден, халықтың басым бөлігінің шынайы табысының төмендігімен және сапалы өнім үшін жоғары баға төлеу қабілеттілігінің болмауы, сондай-ақ кәсіпорындардың жоғары сапалы машиналар мен құрылғыларды сатып алу мүмкіндігінің жоқтығымен байла-

нысты тапсырыс берушілердің төлемқабілеттілігінің төмендігі.

Үшіншіден, экономиканың инвестициялық белсенділігінің төмендігі, нәтижесінде ішкі және әлемдік нарыққа шығаруға арналған бәсекеге қабілетті өнімдерді өндіруді қамтамасыз ете алмауы.

Төртіншіден, инновация саласында жұмыс істеуге қабілетті жоғары білікті мамандар санының жетіспеушілігі.

Бесіншіден, инновациялық қызметке қаражат салудың коммерциялық жоғары тәуекелінің болуы. Бұл тәуекел келесілермен байланысты:

Ірі қаржылық шығындар қажеттілігі мен олардың өтелу мерзімінің ұзақтығы;

Ұйымдастырушылық қағидалардың және инновациялық процесстерді қаржылай-несиелік қамтамасыздандыру әдістерінің жетілмегендігі;

Инновациялық қызметті қаржылай қамсыздандырудың нормативті-құқықтық базасының артта қалуы.

Алтыншыдан, қазіргі заманғы шынайы әлемдік өзгерістерді ескеретін және өмір сапасын арттырудың өзгермейтін императивтеріне, білімдерге (ғылымдарға), қоғамдағы барлық түрлендірулердің қозғаушы күші және басты алғышарты болып табылатын адами әлеуетке сүйенетін тиімді мемлекеттік инновациялық саясатының болмауы.

Мемлекеттік инновациялық саясаттың бүгінгі басты бағыттарының бірі қаржы құралдарын инновациялық салаларда тиімді пайдалану және салымдар көздерін іздеуге, яғни инновациялық үрдістерді қаржылық қамтамасыз етуге, қолайлы шарттар мен мотивациялар жасау болып табылады.

Батыстың өндірістік дамыған елдерінде инновациялық қызметтерді қаржыландыру негізінде мемлекеттік емес көздерден жүзеге асырылады. Алдыңғы қатарлы технологиялар мен өндірістік жаңалықтарға деген Қазақстанның ішкі нарығында төлемқабілетті сұраныстың жоқтығы жағдайында мемлекет ҒЗЖ орындауға және инновациялық жобаларды жүзеге асыруға тапсырыстарды орналастырудың демеушісі әрі үйлестірушісі болуы тиіс. Әлемдік тәжірибе көрсетіп отырғандай, аталған мақсаттарда коммерциялық нәтижелерге қол жеткізу арқылы немесе теріс нәтиже орын алған жағдайда орталықтандырылған қорлардан өтелетін шартты-қайтарымды несиелер немесе кәсіпорындарға мақсатты пайдалануға, яғни ҒЗЖ қаржыландыру және инновациялық қызметті жүзеге асыруға берілетін қайтарымсыз субсидиялар беретін бюджеттен тыс мамандандырылған қорлар жүйесі құрылады. Отандық инновациялық қызметтер және ғылым сыйымдылығы жоғары өнімдер нарығының жетік дамымауы жағдайында мамандандырылған қорлар инновациялық қызметті қаржыландыру механизмдерін шаруашылық жүргізудің нарықтағы жағдайына барынша теңестіреді. Халық шаруашылығы салалары бойынша мұндай қорларды құру инновациялық қызметті қаржыландыру мәселелері бойынша шешімдер қабылдауды орталықсыздандыруға және соның нәтижесінде қатысушылар арасында

бөлу арқылы тәуекелдерді азайтуға, сондай-ақ инновациялар нарыған тағы бір нарық түріне айналдыруға мүмкіндік береді.

Инвестициялық салада экономиканың маңызды құрылымдық байланыстары құрылады:

— Жинақтар, тұтыну және инвестициялау арасында;

— Инвестициялау мен капиталды меншіктің өсімі арасында;

— Шығындар мен инвестициялар қайтарымы (тиімділігі).

Инновациялық қызметтің объектілері негізгі және айналым құралдары, бағалы қағаздар, несиелер, ғылыми-техникалық өнімдер болып табылады.

Негізгі қаржыландыру көздері меншік қаражаттары (табыс, амортизациялық аударымдар), мемлекеттік бюджет, аралас инвестициялар (мемлекеттік — жеке меншік), халықтық, отандық және шетелдік компаниялар, коммерциялық банктер инвестициялары болуы мүмкін.

Кәсіпорынның инновациялық қызметке бағытталған меншік қаражаттарының пайда болу көздері акционерлер арасында бөлінбеген табыстың бір бөлігі, амортизациялық аударымдар, акционерлік капитал болып табылады.

Ірі кәсіпорындарда конструкторлық және технологиялық жаңалықтар өздерінің өндірісті дамыту қорларында және амортизациялық аударымдар қорларында жинақталған меншік қаражаттары есебінен игеріледі. Өндірісті дамыту қорларының қаражаттары өндірісті кеңейту және жаңартуға, бәсекеге қабілетті жаңа өнім түрлерін игерудің ғылыми-зерттеу, тәжірибелік-конструкторлық және технологиялық жобалары мен бағдарламаларын жүзеге асыруға, сонымен қатар кәсіпорынның материалды-техникалық базасын нығайтуға мүмкіндік беретін басқа да мақсаттарға бағытталады.

Кейбір елдерде, мысалы Жапонияда, қосымша салықтық жеңілдіктерді қарастыралытын арнайы амортизациялар әдісін қолданылады. Мұндай әдістерге бастапқы жеңілдіктер әдісін және әдеттегі әдіспен есептелінген амортизация мөлшеріне белгілі бір пайызды қосу әдісін жатқызуга болады.

Шетелдік компаниялардың тәжірибелерден акционерлік капиталдың да жаңа өнім түрлерін шығарумен немесе техникалық қайта қаруланумен байланысты ірі және орта инновациялық жобаларды қаржыландырудың тиімді көзі бола алатынын көре аламыз. Ашық және жабық акционерлік қоғам нысанында ұйымдастырылған қазақстандық кәсіпорындар инновациялық қызметті жүзеге асыруға меншікті капиталы жетпеген жағдайларда, инвесторлардың шексіз көлемі есебінен қаржы ресурстарын жинақтауға мүмкіндік беретін, бағалы қағаздарды қосымша эмиссиялау әдісіне жүгінулеріне болады.

Инновациялық жобаларды қаржыландыруды қажет ететін отандық кәсіпорындар көбінесе инвесторларға қажетті табыстылық деңгейін, өз акцияларының сенімділігі мен өтімділігін қамтамасыз ете алмайды. Бұл көптеген акционерлік қоғамдар үшін инновациялық қызметті қаржы-

ландыру мақсатында акционерлік капиталды пайдалануды айтарлықтай қиындатады және оларды сырттан тартылған ресурстарды пайдалануға мәжбүрлейді.

Қазақстандағы 2017 жылда жүзеге асырылған зерттеулер мен инновацияларға жұмсалған ішкі шығындар көлемін қарастырсақ. АуЗЖ-на жұмсалған ішкі шығындар көлемі 68 884,2 млн. теңге, іргелі зерттеулерге 10 785 921,6 мың теңге, қолданбалы зерттеулер 40 909 557,5 мың теңгені, сондай-ақ, жобалық-құрастыру және технологиялық жұмыстарға 14 817 732,4 мың теңгені құраған. Статистика комитетінің мәліметтерінен көріп отырғанымыздай, инновациялық қызметтің дамуына бөлінетін қаражаттардың басым бөлігі қолданбалы зерттеулерге бөлінген. Яғни, қолданбалы зерттеулер құрамына нақты тәжірибелік міндеттерді шешу мақсатында жаңа білімдерді алуға бағытталған бірегей жұмыстар кіреді және бұл зерттеулер іргелі зерттеулерден алынған нәтижелерді іске қолдану жолдарын, алдын пайда болған мәселелерді шешудің жаңа әдістерін анықтайды.

Инновациялық қызметті қолдаудың шет елдік тәжірибесін айта кетсек, 2017 жылы ғылыми зерттеулер мен жаңалықтар құрастыруға жұмсалған мемлекеттік шығындар көлемі келесідей болған: АҚШ-та 246,2 млрд.

долларды (ЖІӨ-нің 2,9 %), Жапонияда — 94,2 млрд. долларды (ЖІӨ-нің 3,0 %), Германияда — 45,8 млрд. долларды (ЖІӨ-нің 2,35 %), Францияда — 28,0 млрд. долларды (ЖІӨ-нің 2,25 %), Швецияда — 7,6 млрд. долларды (ЖІӨ-нің 4,0 %) құраған. Еуроодақ өзіне мүше елдерге ғылымға салынатын қаражаттар көлемін ЖІӨ-нің 2,5 %-на дейін жеткізуді ұсынады.

Қазақстандағы инновация саласындағы белсенділік деңгейі 2017 жылы 9,6 % — 2 974 кәсіпорынды құраған.

Осылайша, инновациялық қызметті ресурстық қамтамасыз етудің негізін инвестициялар құрайды. Ал, инвестициялардың болмауы жаңашылдықтарды жасау және енгізу үрдісін мүмкін емес етеді.

Әлемдік және жақын шет елдер нарығында орын алып отырған қолайсыз жағдайларға қарамастан ҚР Үкіметі мен Министрліктерге өндірістік кешендеріндегі инновациялық қызметтің ары қарайға дамуы үшін жеткілікті қаражат бөлінуін қамтамасыз етуі қажет, соның ішінде: өнеркәсіптік өндіріске инновацияларды игеру және енгізуге, инновацияларды игеруге қабілетті кадрларды қалыптастыру және оқытуға, заманауи ғылыми-техникалық базаны құруға, әлеуметтік және нарықтық инфрақұрылымды құруға үлкен мән беру қажет.

Әдебиет:

1. Матренков Н. Л. Инноватика. — Москва: КомКнига, 2005 г., с. 194
2. Румянцев А. Возможности инновационного развития в регионе. — Экономист, 2014 г., № 11, с. 194
3. Баймуратов У. Инвестиции и инновации: нелинейный синтез. — Алматы: БИС, 2005 г., с. 320
4. Янсен Ф. Эпоха инноваций. — М.: ИНФРА-М, 2002 г.
5. Леонтьев Л. И. Опыт стимулирования инновационной деятельности за рубежом. — М.: Инновации, 2003 г., № 4, с. 244
6. Агентство Республики Казахстан по статистике, www.stat.kz

Ál-Farabıdın ǵarysh bolmysy týraly tolǵanystarnyń negizgi erekshelekteri

Tańatarov Nurlan Ásilbekuly;
Abdrasılov Berikbaı Qurmanbaıuly

«Áziret sultan» memlekettik tanrı mádeıi qoryq múzeıi (Týrkestan qalasy, Qazaqstan)

Ǵaryshtyń ózi bolmys, ol ári materıaǵa jatady. Demek, ǵarysh materıaldyq bolmys. Osyǵan orai, babamyzdyń ǵarysh týraly paıymdaıylaryn saralap ótpekpiz. Ǵarysh qashanda óziniń tylsımydyǵymen erekshelegen, sondyqtan, oǵan kóne zamandardan-aq qyzyǵyshlyqpen qarap, zertteıge kóshken, Bastapqyda, miftik-mıstıkalyq pikirler bolǵan. Máselen, kóne túrki halyqtaryndaǵy miftlerde tereń álemnıń tutas beınesin beredi: tamyr — jer asty, dińgegi — jer beti, japyraqтары aspan álemi. Sonymen qatar, túrki halqynyń mifologıyasında da aspan álemi týraly ańyzdar jetkilikti bolǵan. Olardy kosmologıalyq miftter dep ataǵan. Biraq aspan álemi týraly ǵylym damysa da, bul miftter dúnietanymnyń bir formasy retinde saqtalyp qalǵan.

Mine osy tusta aıtpaǵymyz, kóne kosmologıalyq mifttermen qatar, ál-Farabı aspan týraly ǵylymı tuıjrymdarǵa kelgen. Ǵylymı bolǵanda, akademıalyq ilimler negizinde aspan álemin zerttegen. Aspan týraly tolǵanystarynda da ol kóne Grek filosofıary men astronomdarynyń ıdeıalaryn bilip alyp, ózindik tuıjrymdar men olardyń eńbekterine taldaılar jasaǵan.

Orta ǵasyrdaǵy arab-musylmandyq renessans dáýirinde de tek ál-Farabı ǵana emes, jalpy astronomıa ilimi qaryshtap damyǵandyǵyn bilemiz. Osy astronomıany zertteıshilik klımat, babamyzdy da qyzyqtırǵan shyǵar.

«Ál-Farabıdın jerlesı Abbas Jayhanı — astronom ári matematik, ol ál-Horezmı men birge áigili astronomıalyq

kestelerdi jasady. ál-Horezmi súaqty kórnekti matematik jasadp shyqty. Ol — kúntizbelik jáne astronomıalyq maqsattarǵa arnalǵan asa dál digimen ereksheletin 37 taray (olardıń alǵashqy beseyi kúntizbege arnalǵan) men 116 kesteden turatyn arabtyń alǵashqy astronomıalyq «Zıdj» traktatynyń avtory», -dep paıymdalǵan kózqarastar da orta ǵasyrlardaǵy astronomıalyq zertteýlerdiń aıtarlyqtı nátiyelerge qol jetkizgendigin aıǵaqtap otyr.

Árine, qazir aspan týraly ilim arıay astronomıa dep atalyp, jeke ǵylym bolyp qalyptasyp otyr. Aristotel de kóne grek jerindegi aspan týraly ilimler men bilimlerdegi túsinikterdi bylaisha saralaǵandyǵyn zertteýshilerimiz bylaisha keltiredi: «Aristoteldiń «Aspan týraly» traktaty arab tiline «Aspan jáne álem» degen atpen aıdaryldy. Bul eńbektiń ártúrli aspan qubylystaryn sıpattatyn dástúrli astronomıa qarastyrǵan máselelerge qatysy mardymсыz, sondyqtan keıbir zertteýshiler bul traktattyń atyn onyń shyǵarmalaryn óndeýshiler bergen degen pikir aıtady. Aristotel diń ózi grekterde «aspan» uǵymynyń úsh máni bar dep eskertedi: 1) aspan kosmosty syrtynan kómkерip turǵan sfera, onda qozǵalmatyn juldyzdar ornalasqan; 2) Aspan kosmostyń Aı men qozǵalmatyn juldyzdar sferasynyń arasynda ornalasqan bóligi; 3) aspan qozǵalmatyn juldyzdar sferasy qorshaǵan nárseniń bári, olarǵa Aı astyndaǵy dúnie men Jer de kiredi, iaǵni bul uǵym «Álem» uǵymyna dál keledi. Traktatta aspan osy úshinshi maǵynasynda zerttelgen. Fızıkalyq dúniени Aı asty dúniesi jáne Aı ústi, nemese aspan dúniesine bólgен Aristotel traktattyń birinshi kitabında Aı ústindegi sferalardy jáne olardy toltıryp turǵan element eıirdi, al ekinshi jáne úshinshi kitaptarynda Aı asty dúniesin jáne onyń ózgermeli tórt elementin ot, aıa, sý jáne jerdi qarastırady».

Iaǵni, kóne Aristotel zamanynda da aspan uǵymy ár túrli maǵynada qoldanyldy. Tipti, Aristotel men Ptolemeı negizdegen geotsentrlik ilim de negizinen aspan uǵymy tym abstraktılı. Jer qozǵalmatyn ortalyq bolsa, aspan tek joǵaryda degen súaqty bolyp shyǵady.

Ál-Farabi ǵylymdardy jikteýde, jalpy buny «Juldyzdar týraly ǵylym» dep ataǵandyǵyn bilemiz. Juldyzdar árıne ǵaryшта ornalasady. Qazirgi tańda geohotsentrlik júe moyındalǵannan keıin, aspan tek joǵaryda emes ekendigi túsinildi. Al astronomıa tek jai ǵana aspany emes, tutas jerden basqa keńistiktegi denelerdiń barlyǵyn zertteıdi. Sondyqtan da, Farabi zamanyndaǵy Aspan nemese juldyzdar mekeni týraly ilim, árıne mistkalyq sıpatta emes ǵylymı úrdis aldy. Sondyqtan onyń ataıy mańyzdy emes, negizgi ideıalary qundy ekendigin eskеріміз керек.

Osyǵan orai, Ál-Farabi ǵylymdardyń shyǵy, iaǵni, qalyptasýy týraly óziniń eńbeginde bul ilimniń paida bolýyn bylaisha túsinirip bergen edi: «Juldyzdar týraly ǵylymnyń paida bolý sebebi týraly sóz».

Men, sýbstantsıa tabıǵatyna qozǵalys tán bolǵandyqtan, onyń qozǵalysy úsh túrge, atap aıtqanda jyldam, baıay jáne olardyń arasyndaǵyǵa bólinedi deimin. Osydan biz olardyń qozǵalysyn bilip, olardyń qozǵalysyn salıstıry úshin orta q olshemdi tabıdy talap etetin ǵylymǵa degen suranys týındaidy; bul aspan (deneleriniń Z. K.) qozǵalysy týraly ǵylym. Sol arqyly biz planetalar jolyn jáne olardyń óz orbitalaryndaǵy qarama-qarsy turýyn, qozǵalysyn, aıytqıly men aıaldaılyryn bilemiz. Alaida muny biz joǵarydaǵy eki ǵylym, iaǵni arımetika men geometrıa arqyly ǵana bile alamyz, olarsyz bul tanym múmkin emes. Grekter bul ǵylymды astronomıa деп атаıды»

Osydan-aq, Farabi diń ǵylymdar arasyndaǵy bailyasty jete túsingendigin ańǵaramyz. Árine, ol dáıirlerde ǵylymdar qazirgidei jeke-jeke bólingen joq edi. Barlyǵy filosofıanyń mańyna kelip toptasty. Sondyqtan da bul jerdegi astronomıa geometrıamen, arımetikamen t. b. bailynısty bolyp shyqqandyǵyn ańǵaramyz.

Ál-Farabi kez-kelgen nárseni zerttemes buryn aldymen, onyń qalyptasýyn, salalaryn, uqsas jaqtaryn t. b. túbegeili zerttep alady. Osyǵan orai, ol astrologıa men astronomıanyń arajigin bylaisha ajyratqan edi: Juldyzdar týraly ǵylymды ál-Farabi astrologıa men astronomıaǵa bólgен. Astrologıa nemese, ál-Farabi diń pikirinshe, «juldyzdyq úkimder týraly ǵylym» adam sonyń arqasynda bal ashıda nemese túz jorydaǵy súaqty bolashaqtaǵy nárseniń aldyn alatyn ǵylym ne qolóner» bolyp esepтеледі»

Osydan kórip otyrǵanamyzdaı, ol astrologıaǵa da ózinshe bir qurmetpen qarady, ony óner деп бағалаıды, sóтип, ekeıi de aspany zerttegenmen, astronomıa oǵan ǵylymı turǵydan zerdeletindigin sezedi. Shyndyǵynda, qarańyz, ǵylymı bilim men ǵylymı emes bilimderdiń aırmashylyǵyn qazir de bylaisha ajarytady: «Ǵylym týraly aıtylǵanda, birinshiden, ol — jańa bilimderdi alý qyzmeti, ekinshiden, ǵylymı-zertteý qyzmeti aqyly alyńǵan bilimder, úshinshiden, bilimderdi óndeımen shuǵyldanatyn áleımettik institýt.

eger kúndelikti turmysta bilim tek praktikalıyq maqsattarǵa jetıdiń quraly bolsa, ǵylymı bilimde sol bilimderdi alý negizgi maqsat bolyp tabıladı. Ǵylymı qyzmetke arıay jabdyqtar (quraldar, labaratorıalar), ǵylymı zertteıdiń ádisteri, keń aqparattardy óndeı men ıgerı (kitaphana, málimetter bazasy) asa qajet.

Ǵylymı bilimderdiń jyntyǵy uǵymdyq formada kórinedi, onyń empirikalıyq jáne teorıalıyq negizdelıin qajet etedi, synaıǵa qol jetimdi bolýy da mańyzdy, shyndyq pen aqıatqa baǵdarlangan bolýy tiis, qaishylyqsyz jáne júeli bailynıstarǵa umtylıy керек.

Áleımettik institýt retinde ǵylymı qoǵamdastyqtardy, mekemelerdi, kezekti ǵylymı basylymdardy, ǵylymı konferentsıa, pikir talas súaqty ǵylymǵa qatısty áleımettik qatynas máselelerin qamtamasyz etı bastı másele».

Ádebiет:

1. Kóbesov A. Ál-Farabi. -Almaty: Qazaqstan, 1971. -172b.
2. adebiportal.kz <http://adebiportal.kz/kz/authors/view/3768>

3. Bekir Qarly a. Ál-Farabı. Órkeniet filosofıasy.-Almaty: Qazaq ınıversiteti, 2016.-96b.
4. Hairýllaev M. M. Abý Nasr ál-Farabı (873–950). M.: Naýka, 1982. — 203s.
5. Ál-Farabı. Filosofıalyq traktattar.-Almaty: Naýka.-295b..
6. Bekir Qarly a.Ál-Farabı órkeniet filosofıy.- Ystambul, qyrkúiek 2015–93b.

Молодой ученый

Международный научный журнал

№ 10.1 (248.1) / 2019

Выпускающий редактор Г. А. Кайнова
Ответственные редакторы Е. И. Осянина, О. А. Шульга
Художник Е. А. Шишков
Подготовка оригинал-макета П. Я. Бурьянов, М. В. Голубцов, О. В. Майер

Статьи, поступающие в редакцию, рецензируются.
За достоверность сведений, изложенных в статьях, ответственность несут авторы.
Мнение редакции может не совпадать с мнением авторов материалов.
При перепечатке ссылка на журнал обязательна.
Материалы публикуются в авторской редакции.

Журнал размещается и индексируется на портале eLIBRARY.RU, на момент выхода номера в свет журнал не входит в РИНЦ.

Свидетельство о регистрации СМИ ПИ №ФС77-38059 от 11 ноября 2009 г.
ISSN-L 2072-0297
ISSN 2077-8295 (Online)

Учредитель и издатель: ООО «Издательство Молодой ученый»
Номер подписан в печать 20.03.2019. Дата выхода в свет: 27.03.2019.
Формат 60×90/8. Основной тиражномера 500 экз., фактический тираж спецвыпуска 16 экз. Цена свободная.

Почтовый адрес редакции: 420126, г. Казань, ул. Амирхана, 10а, а/я 231.
Фактический адрес редакции: 420029, г. Казань, ул. Академика Кирпичникова, д. 25.
E-mail: info@moluch.ru; <https://moluch.ru/>
Отпечатано в типографии издательства «Молодой ученый», г. Казань, ул. Академика Кирпичникова, д. 25.